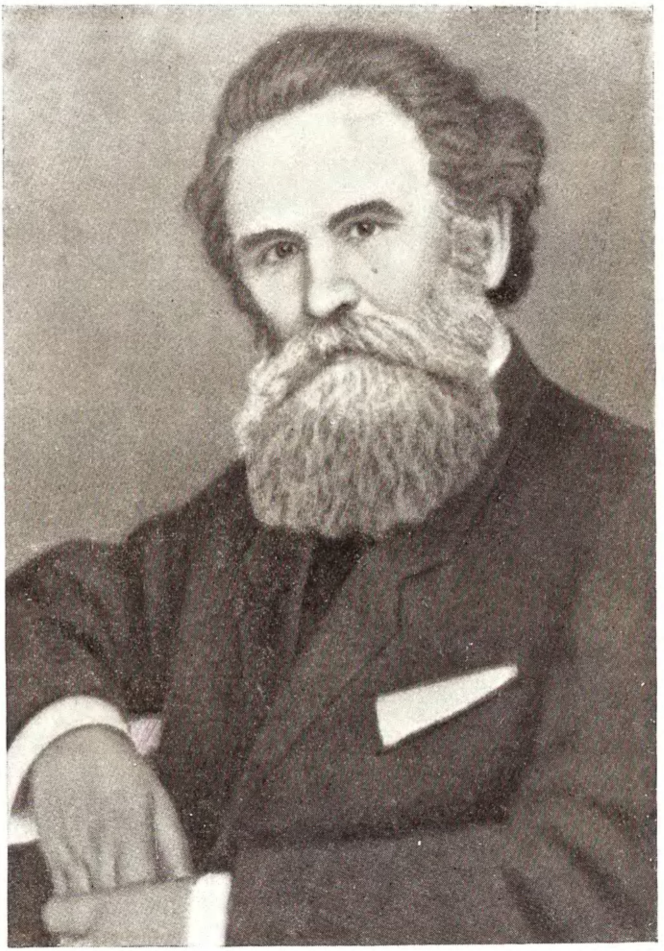
В. Г. КОРОЛЕНКО

Вибране

В. Г. КОРОЛЕНКО

Вибране

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ – 1956

Переклад з російської

Переклади здійснено за виданнями:

В. Г. Короленко. Избранные произведения, М., Гослитиздат, 1948;
В. Г. Короленко. Избранные сочинения, М.—Л., «Academia», 1937;
В. Г. Короленко. Собрание сочинений, т.т. 1, 3, Библиотека «Огонек». 1953.

ЧУДНА

Нарис з 80-х років

I

— Чи скоро станція, ямщик?

— Не скоро ще,— до завірюхи навряд чи доїдемо,— ач, закуржавіло як, сівера́ йде.

Так, видно, до завірюхи не доїхати. Надвечір стає все холодніше. Чути, як сніг під полозами поскрипує, зимовий вітер — сівера́ — гуде в темному бору, віття ялин простягається до вузької лісової дороги і похмуро хитається в спадаючій сутіні раннього вечора.

Холодно і незручно. Кибитка вузька, під боки муляє, та ще не до речі шаблі й револьвери провожатих теліпаються. Дзвінок виводить якусь довгу, одноманітну пісню в тон заспівуючій завірюсі.

На щастя — ось і самотній вогник станції на узліссі гудучого бору.

Мої провожаті, два жандарми, брязкаючи цілим арсеналом зброї, струшують сніг у жарко натопленій, темній, закуреній хаті. Бідно і непривітно. Хазяйка прилаштовує у світнику димну лучину.

— Чи нема чого попоїсти в тебе, хазяйко?

— Нічого немає в нас...

— А риби? Річка тут у вас недалеко.

— Була риба, та видра всю поїла.

— Ну, картоплі...

— І-і, батечку! Померзла картопля в нас цього року, вся померзла.

Нема що робити; самовар, на диво, знайшовся. Погрілися чаєм, хліба й цибулі принесла хазяйка в козубі.

А хуртовина надворі все лютішала, дрібним снігом у вікна сипало, і часом аж світло лучини здригалось і коливалося.

— Не можна вам їхати буде — ночуйте! — каже стара.

— Що ж, ночуємо. Вам же, пане, поспішати нікуди теж. Бачите — тут сторона яка!.. Ну, а там ще гірше,— вірте слову,— каже один з провожатих.

У хаті все стихло. Навіть хазяйка склала свою прядку з пряжею і лягла, переставши світити лучину. Запала пітьма й мовчання, порушуване тільки рвучкими ударами налітаючого вітру.

Я не спав. У голові, під шум бурі, вставали і летіли одна за одною важкі думки.

— Не спиться, видно, пане? — каже той самий провожатий — «старший»,— людина досить симпатична, з приємним, навіть ніби інтелігентним обличчям, моторний, досвідчений у своєму ділі і тому не педант. В дорозі він не вдається до непотрібних утисків і формальностей.

— Еге, не спиться.

Деякий час минає в мовчанні, але я чую, що й мій сусіда не спить,— почувається, що й йому не до сну, що і в його голові бродять якісь думки. Другий провожатий, молодий «підручний», спить сном здорової, але дуже втомленої людини. Часом він щось невиразно бурмоче.

— Дивуюсь я вам,— чути знову рівний, грудний голос унтера,— народ молодий, люди благородні, освічені, можна сказати,— а як своє життя проводите...

— Як?

— Ех, пане! Невже ми не можемо розуміти!.. Досить-таки розуміємо, не в такому, може, житті були і не до цього змалечку привикли...

— Ну, це ви пусте говорите... Був час і одвикнути...

— Невже весело вам? — каже він тоном сумніву.

— А вам весело?..

Мовчання. Гаврилов (будемо так звати мого співрозмовника), видимо, про щось думає.

— Ні, пане, невесело нам. Вірте слову: іншим разом буває — просто, здається, на світ не дивився б... З чого вже це, не знаю,— тільки часом так підступить — ніж гострий, та й годі.

— Служба, чи що, важка?

— Служба службою... Звісно, не гуляння, та й начальство, треба сказати, суворе, а тільки все ж не з цього...

— То чого ж?

— Хто знає?..

Знову мовчання.

— Служба що. Сам поводься акуратно, от і все. Мені, тим паче, додому скоро. З рекрутів я, так строк виходить. Начальник і то каже: «Залишайся, Гаврилов, що тобі робити в селі? Думки про тебе доброї...»

— Залишитесь?

— Ні. Воно, правда, й дома... Від селянської роботи одвик... Харчі теж. Ну і, само собою, поводження... Грубість ота...

— То в чому ж річ?

Він подумав і потім сказав:

— Ось я вам, пане, якщо не поскучаєте, випадок один розкажу... Зі мною був...

— Розкажіть...

II

Пішов я на службу 1874 року, в ескадрон, просто з рекрутів. Служив добре, можна сказати, дуже ретельно, все більше по нарядах: у парад куди, до театру,— самі знаєте. Грамоти добре був навчений, ну, і начальство не обминало. Майор у нас земляк мені був і, як бачивши моє старання,— кличе раз мене до себе й каже: «Я тебе, Гаврилов, на унтер-офіцера представлю... Ти в командировках бував?» — Ніколи не був, кажу, ваше високоблагородіє.— «Ну, каже, наступного разу призначу тебе за підручного, придивишся,— діло не мудре».— Слухаю, кажу, ваше високоблагородіє, рад старатися.

А в командировках я справді-таки не бував ні разу,— от з вашим братом, значить. Воно, хоч, скажімо, діло й немудре, а все ж, знаєте, інструкції треба засвоїти, та й розторопність потрібна. Ну, гаразд...

Через якийсь тиждень кличе мене днювальний до начальника і унтер-офіцера одного викликає. Прийшли. «Вам, каже, в командировку їхати. Ось тобі,— каже до унтер-офіцера,— підручний. Він ще не бував. Глядіть, гав не ловити, справтеся, каже, хлопці, молодцями,—

панночку вам везти з замку, політичку, Морозову. Ось вам інструкція, завтра гроші одержуй і з богом!..»

Іванов, унтер-офіцер, за старшого зо мною їхав, а я за підручного,— ось як у мене тепер другий жандарм. Старшому сумка казенна дається, гроші він на руки одержує, папери; він розписується, рахунки ці веде, ну, а рядовий на допомогу йому: послати куди, речі доглянути, те, інше.

Ну, гаразд. Ранком, тільки почало світати ще,— від начальника вийшли,— дивлюсь: Іванов мій уже випити десь устиг. А чоловік був, треба просто казати, не підходящий — розжалували його тепер... Перед очима в начальства — як слід бути унтер-офіцерові, і навіть так, що на інших кляузи наводив, вислужувався. А тільки з-перед очей геть, зразу й закрутиться, і найперше діло — випити!

Прийшли ми в замок, як слід, папір подали,— ждемо, стоїмо. Цікаво мені,— яку панночку везти ото доведеться, а везти призначено нам за маршрутом далеко. По цій самій дорозі їхали, тільки в місто повітове її призначено було, не в волость. От мені й цікаво на перший раз: що, мовляв, за політичка така?

Тільки прождали ми так майже годину, поки її речі збирали,— а й речей тих з нею клуночок маленький,— спідничина там, ну, те, інше,— самі знаєте. Книжки теж були, а більше нічого з нею не було; небагатих, видно, батьків, думаю. Тільки виводять її — дивлюсь: молода ще, зовсім дитиною мені здалася. Волосся русе, в одну косу заплетене, на щоках рум'янець. Ну, потім побачив я — бліда зовсім, біла всю дорогу була. І зразу мені її жалко стало... Звичайно, думаю... Начальство, вибачте... дарма не покарає... Значить, зробила якусь то вже причину у цій, у політичній справі... Ну, а все-таки... жалко, так жалко,— просто, ну!

Стала вона вдягатися: пальто, калоші... Речі нам її показали,— правило, значить: за інструкцією ми речі дивитися повинні. «Гроші, питаємо, з вами які будуть?» Карбованець двадцять копійок грошей знайшлося,— старший до себе взяв. «Вас, панночко, каже їй, я обшукати повинен».

Як вона тут спалахне. Очі загорілися, рум'янець ще густіший виступив. Губи тонкі, сердиті... Як подивилася на нас,— вірите: сторопів я й підступиться не смію. Ну,

а старший, звісно, напідпитку: лізе до неї просто. «Я, каже, зобов'язаний; у мене, каже, інструкція!..»

Як тут вона крикне — аж Іванов і той від неї назад подався. Дивлюсь я на неї — лице зблідло, ні кровинки, а очі потемніли, і зла-презла... Ногою тупає, говорить швидко,— тільки я, признатися, добре й не слухав, що вона казала... Доглядач теж злякався, води їй приніс у склянці. «Заспокойтесь,— просить її,— будьте ласкаві, каже, самі себе пожалійте!» Ну, вона і йому не уважила. «Варвари ви, каже, холопи!» І інші такі зухвалі слова виражає. Як хочете: супроти начальства це ж негаразд. Ач, думаю, гадюченя... Дворянський виплодок!

Так ми її й не обшукували. Вивів її доглядач у другу кімнату, та з наглядачкою зараз же й вийшли вони. «Нічого, каже, при них нема». А вона на нього дивиться і наче от сміється в лице йому, і очі злі все. А Іванов,— звісно, море по коліна,— позирає та все своє бурмоче: «Не по закону; в мене, каже, інструкція!..» Тільки доглядач уваги не звернув. Звичайно, як він п'яний. П'яному яка віра!

Поїхали. Містом проїздили,— все вона у вікна карети дивиться, наче прощається, чи то знайомих побачити хоче. А Іванов узяв та завіски поспускав,— вікна й затулив. Забилася вона в куток, зіщулилась і не дивиться на нас. А я, признатися, не втерпів-таки: узяв за край одну завіску, ніби сам подивитися хочу,— і відтулив так, щоб їй видно було... Тільки вона й не поглянула,— в куточку сердита сидить, губи закусила... До крові, так я собі думав, покусає.

Поїхали залізницею. Година ясна того дня стояла,— восени це діялося, у вересні місяці. Сонце й світить, та вітер холодний, осінній, а вона у вагоні вікно відчинить, сама висунеться на вітер, так і сидить. За інструкцією воно й не слід, знаєте, вікна відчиняти, та Іванов мій, як у вагон ввалився, так і захропів; а я не смію їй сказати. Потім насмілився, підійшов до неї й кажу: «Панночко, кажу, зачиніть вікно». Мовчить, ніби не їй і кажуть. Постояв я тут, постояв, а тоді знов кажу:

— Простудитесь, панночко,— холодно ж.

Обернулася вона до мене і втупилась очищами, наче здивувалася чомусь... Подивилась та й каже: — Облиште! — І знов у вікно висунулась. Махнув я рукою, відійшов убік.

Стала вона спокійнішою ніби. Зачинить вікно, в пальтечко закутається вся, гріється. Вітер, кажу, холодний був, студено! А потім знову до вікна сяде, і знов на вітрі вся,— після тюрми ото, видно, не надивиться. Аж повеселішала, дивиться собі, усміхається. І так на неї в той час гарно дивитися було!.. Вірите совісті...

Оповідач замовк і задумався. Потім заговорив знову, ніби трохи конфузячись:

— Звичайно, з незвички це... Потім багато возив, звик. А того разу чудно мені здалося: куди, думаю, ми її веземо, дитя отаке... І потім... признатися вам, пане, ви вже не осудіть: що, думаю, якби в начальства попросити, та за жінку її взяти... Я вже б з неї дурість цю викурив. Чоловік я, тим більш, при службі... Звісно, молодий розум... дурний... Тепер можу розуміти... Попові тоді на сповіді розказав, він говорить: «От від цієї самої думки тобі й подіялося. Бо вона, мабуть, і в бога не вірить...»

Від Костроми тройкою їхати довелось. Іванов у мене п'яний-п'янісінький: проспиться і знов заливає. Вийшов з вагона, заточується. Ну, думаю, погано, коли б грошей казенних не розгубив. Увалився в поштовий віз, ліг і враз захропів. Сіла вона поруч,— незручно. Подивилася на нього, ну точнісінько от на гадину на яку. Зщулилась так, щоб не торкнутися його як-небудь,— вся в куточку й притиснулась, а я вже на передку сів. Як поїхали,— вітер сіверний,— я й то змерз. Закашляла дуже і хустку до губ піднесла, а на хустці, дивлюся, кров. Так мене ніби хто в серце кольнув шпилькою.— Ех, кажу, панночко,— як можна! Хворі ви, а в таку дорогу поїхали,— осінь, холодно!.. Хіба, кажу, можна так!

Скинула вона на мене очима, подивилась, і наче знов усередині в неї закипати стало.

— Що ви, каже, дурний, чи що? Не розумієте, що я не з своєї волі їду? Гарний, каже: сам везе, та туди ж іще з жалістю лізе!

— Ви б, кажу, начальству заявили,— в лікарню хоч лягли б, ніж в отакий холод їхати. Адже дорога не близька!

— А куди? — питає.

А нам, знаєте, суворо заборонено пояснювати злочинцям, куди їх везти наказано. Бачить вона, що я зам'явся, і відвернулась.— Не треба, каже, це я так... Не говоріть нічого, та вже й самі не лізьте.

Не втерпів я.— Ось, кажу, куди вам їхати. Не близько! — Стиснула вона губи, брови зсунула та нічого й не сказала. Похитав я головою... — Ото ж бо, кажу, панночко. Молоді ви, не знаєте ще, що це значить!

Дуже мені досадно було... Розсердився... А вона знов подивилася на мене й каже:

— Даремно, каже, ви так думаєте. Знаю я добре, що це значить, а в лікарню все-таки не лягла. Спасибі! Краще вже, коли помирати, то на волі, серед своїх. А то, може, ще й одужаю, то знову ж на волі, а не в лікарні вашій тюремній. Ви думаєте, каже, од вітру я, чи що, захворіла, від простуди? Де б пак!..— «Там у вас, питаю, родичі, чи що, є?» Це я тому, бо як вона мені сказала, що серед *своїх* одужувати хоче.

— Немає, каже, в мене там ні рідні, ні знайомих. Місто мені чуже, та, мабуть, такі ж самі, як і я, заслані є, товариші.— Подивувався я,— як це вона чужих людей своїми називає,— невже, думаю, хто їй без грошей там їсти-пити даватиме, та ще незнайомій?.. Тільки не став її розпитувати, бо бачу: брови вона зводить, невдоволена, чого я розпитую.

Гаразд, думаю... Нехай! Біди ще не бачила. Набереться лиха, дізнається либонь, що то таке чужа сторона...

Надвечір хмари насунули, вітер подув холодний,— а там і дощ пішов. Грязюка й перед тим не висохла була, а тут таке розвезло — просто кисіль, а не дорога! Спину мені геть усю грязюкою забризкало, та й їй чимало попадати стало. Одне слово сказати, що погода, на її нещастя, почалась препаскудна: дощиком просто в обличчя січе; воно хоч, правда, кибитка й крита, і рогожею я її затулив, та куди тут! Тече скрізь. Перемерзла, бачу: вся тремтить і очі заплющила. По обличчю краплі дощові потекли, а щоки бліді, і не ворухнеться, мов не при пам'яті. Аж злякався я. Бачу: діло виходить непідходяще, погане... Іванов п'яний,— хропе собі, байдужісінько йому... Що тут робити, тим більше перший раз я.

У Ярославль-місто зовсім увечері приїхали. Розштовхав я Іванова, на станцію вийшли, звелів я самовар нагріти. А з міста з цього пароплави ходять, тільки за інструкцією нам на пароплавах возити суворо забороняється. Воно хоч нашому братові вигідніше,— грошей заощадити можна,— та боязко. На пристані, знаєте, по-

ліцейські стоять, а то й наш-таки брат, жандарм місцевий, кляузу підвести завжди може. От панночка й каже нам: «Я, каже, далі на поштових не поїду. Як знаєте, каже, пароплавом везіть». А Іванов насилу очі продер з похмілля,— сердитий: «Вам про це, каже, розмовляти не дозволяється. Куди повезуть, туди й поїдете!» Нічого вона йому не сказала, а мені говорить:

— Чули, каже, що я сказала: не їду.

Відкликав я тут Іванова набік. «Треба, кажу, на пароплаві везти. Вам ще краще: гроші зостануться». Він на це пристав, тільки боїться: «Тут, каже, полковник, то коли б чого не вийшло. Піди, каже, спитайся,— мені, каже, нездужається щось». А полковник недалеко жив. «Ходім, кажу, разом і панночку з собою візьмемо». Боявся я: Іванов, думаю, спати завалиться сп'яну, то коли б чого не вийшло. Чого доброго — втече вона або собі що заподіє,— відповідатимеш тоді. Ну, пішли ми до полковника. Вийшов він до нас. «Чого треба?» — питає. От вона йому й пояснює, та теж і з ним негаразд заговорила. Їй би попросити смирненько: так і так, мовляв, зробіть божеську милість,— а вона тут по-своєму: «Яким правом»,— каже, ну й інше; усе, знаєте, зухвалі слова виражає, які ви, взагалі, політики, любите. Ну, самі розумієте, начальству це не до вподоби. Начальство любить покору. Одначе вислухав він її й нічого,— ввічливо відповідає: «Не можу, каже, нічого я тут не можу. По закону... не можна!» Дивлюсь, панночка моя знов розчервонілась, очі — мов жарини. «Закон!»— каже і засміялася посвоєму, сердито та голосно. «Так точно,— полковник їй,— закон!»

Признатись, я тут захопився трохи, та й кажу: «Воно так, вашескородіє, закон, та вони, ваше високоблагородіє, хворі». Подивився він на мене суворо. «Як твоє прізвище?» питає. «А ви, панночко, каже, якщо хворі ви,— до лікарні тюремної не бажаєте?» Одвернулася вона і пішла геть, слова не мовила. Ми за нею. Не схотіла в лікарню; та й те треба сказати: вже як на місці не зосталась, а тут без грошей, та на чужій стороні, вонотаки й не доводиться.

Ну, робити нічого. Іванов на мене ж напався: «Що, мовляв, тепер буде; неодмінно через тебе, дурня, обидва відповідати будемо». Звелів коні запрягати і ночі переждати не погодився, так на ніч і виїжджати довелось.

Підійшли ми до неї: «Пожалуйте, кажемо, панночко,— коні подано». А вона на диван лягла була,— тільки зогріватись стала. Скочила на ноги, стала перед нами,— випросталась уся,— прямо в нас очима вп'ялась, аж, скажу вам, моторошно на неї дивитися стало. «Прокляті ви», каже,— і знову по-своєму заговорила, незрозуміло. Ніби й по-російськи, а нічого втямити не можна. Тільки сердито та жалісно: «Ну, каже, тепер ваша воля, ви мене замучити можете,— що хочете робіть. Їду!» А самовар все на столі стоїть, вона ще й не пила. Ми з Івановим свій чай заварили, і їй я налив. Хліб з нами білий був, я теж їй урізав. «Випийте, кажу, на дорогу. Нічого, хоч зогрієтесь трохи». Вона калоші надівала, кинула надівати, повернулась до мене, дивилась, дивилась, потім плечима повела і каже:

— Що це за людина така! Зовсім ви, здається, божевільний. Стану я, каже, ваш чай пити! — До чого ж мені тоді прикро стало: і досі, як згадаю, кров так і вдарить в лице. Ось ви не гребуєте ж з нами хліб-сіль їсти. Рубанова пана везли,— штаб-офіцерський син, а теж не гребував. А вона погребувала. Звеліла потім на другому столі собі самовар окремо нагріти, і вже звісно: за чай, за цукор вдвоє заплатила. А всього ж і грошей — карбованець двадцять!

III

Оповідач замовк, і на деякий час у хаті запанувала тиша, порушувана тільки рівним диханням молодшого жандарма та шипінням метелиці за вікном.

— Ви не спите? — запитав у мене Гаврилов.

— Ні, розказуйте далі, будь ласка,— я слухаю.

—...Багато я від неї,— став говорити далі оповідач, помовчавши,— багато муки тоді прийняв. Дорогою, знаєте, вночі, всё дощик, погода люта... Лісом поїдеш, ліс стогоном стогне. Її мені й не видно, бо ніч темна, непогожа, хоч око виколи, а повірите,— так вона в мене перед очима й стоїть, ну, до того ж, що от, наче вдень, її бачу: і очі її, і лице сердите, і як вона змерзла вся, а сама все дивиться кудись, наче все думки свої про себе в голові перевертає. Як зі станції поїхали, став я її в кожух одягати. «Вдягніть, кажу, кожуха,— все, знаєте, тепліше». Кинула кожух із себе. «Ваш, каже, ко-

жух,— ви і вдягайте». Кожух, справді, що мій був, та догадався я і кажу їй: «Не мій, кажу, кожух, казенний, по закону арештованим дається!» Ну, одяглася...

Тільки й кожух не допоміг: як розвиднілось,— глянув я на неї, а на ній лиця нема. Зі станції знову поїхали, звеліла вона Іванову на передок сісти. Побурчав він, та не посмів не послухатись, тим більше,— хміль у нього розвіявся трохи. Я з нею поруч сів.

Три доби ми їхали і ніде не ночували. Перше діло, в інструкції сказано: не спинятися на ночівлю, а «в разі великої втоми» — не інакше, як у містах, де є караули. Ну, а тут, самі знаєте, які міста!

Приїхали-таки на місце. Наче камінь в мене з плечей звалився, як місто ми забачили. І треба вам сказати: під кінець вона трохи що не на руках у мене й їхала. Бачу — лежить у повозці не при пам'яті; трусне на вибої воза, то вона головою об поперечину і вдариться. Підняв я її на руку на праву, так і віз; все ж легше. Спершу відштовхнула була мене: «Гетьте! — каже,— не торкайтеся!» А потім нічого. Може, через те, що без пам'яті була... Очі заплющені, повіки зовсім потемніли, і обличчя краще стало, не таке сердите. І навіть так було, що засміється крізь сон і проясніє, тулиться до мене, до теплого б то. Мабуть, їй, сердешній, гарне снилося. Як до міста під'їжджати стали, прийшла до пам'яті, підвелась... Негода минула, сонце виглянуло,— повеселішала...

Тільки з губернії її далі вирядили, в місті в губернському не залишили, і нам же її далі везти довелося, — тамтешні жандарми в роз'їздах були. Як від'їжджати нам, — дивлюся, в поліцію народу набирається: панночки молоді, та панове студенти, видно, з засланих... І всі, наче знайомі, з нею розмовляють, за руку вітаються, розпитують. Грошей їй скількись там принесли, хустку пухову на дорогу, гарну... Провели...

Їхала весела, тільки кашляла часто. А на нас і не дивилась.

Приїхали в повітове місто, де їй жити призначено; здали її під розписку. Зараз вона прізвище якесь називає. «Тут, каже, такий-то?» — «Тут»,— відповідають. Справник приїхав. «Де, каже, жити будете?»—«Не знаю, каже, а поки що до Рязанова піду». Похитав він головою, а вона зібралася й пішла. З нами і не попрощалась...

IV

Одповідач замовк і прислухався, чи не сплю я.

— То ви її більше й не бачили?

— Бачив, та краще б уже не бачити було...

...І скоро навіть я знову її побачив. Як приїхали ми з командировки, — зараз нас знову нарядили і знову в ту саму сторону. Студента одного возили, Загряжського. Веселий такий, пісень добре співав і випити був мастак. Його ще далі послали. От поїхали ми через місто те саме, де її залишили, і стало мені цікаво про життя її дізнатися. «Тут, питаю, панночка наша?» — Тут, кажуть, тільки чудна вона якась: як приїхала, то прямо до засланого пішла, і ніхто її опісля не бачив,— у нього й живе. Хто каже: хвора вона, а то подейкують: так ніби вона в нього за коханку живе. Звісно, народ базікає... А мені згадалося, що вона казала: «Померти мені у *своїх* хочеться». І так мені цікаво стало... і не те, що цікаво, а, просто сказати, потягло. Сходжу, думаю, побачу її. Від мене вона зла не бачила, а я на неї зла не пам'ятаю. Сходжу лишень...

Пішов, — добрі люди дорогу показали; а жила вона край міста. Домок маленький, дверці низенькі. Увійшов я до засланого до того, дивлюсь: чисто в нього, кімната світла, в кутку ліжко стоїть, і завіскою куток відгороджено. Книжок багато на столі, на полицях... А поряд майстерня малесенька, там на лавці друга постіль покладена.

Як увійшов я,— вона на постелі сиділа, шаллю обгорнута і ноги під себе підгорнула,— шиє щось. А заслання... Рязанцев пан на прізвище... поруч на лавці сидить, у книжці їй щось вичитує. В окулярах, чоловік, видно, сурйозний. Шиє вона, а сама слухає. Стукнув я дверима, вона як побачила, підвелася, за руку його схопила, та так і завмерла. Очі великі, темні та страшні... ну, все, як і перше бувало, тільки ще блідішою з лиця мені здалася. За руку його міцно стиснула,— він злякався, до неї кинувся: «Що, каже, з вами, заспокойтесь!» А сам мене не бачить. Потім випустила вона руку його,— з постелі встати хоче. «Прощайте,— каже йому,— видно, їм для мене й смерті хорошої шкода». Тут і він обернувся, побачив мене,— як схопиться на ноги. Думав я,— кинеться... уб'є,

чого доброго. Чоловік, до того ж, високий на зріст, здоровий...

Вони, знаєте, подумали так, що знов це по неї приїхали... Тільки бачить він,— стою я й сам ні живий ні мертвий, та й один. Повернувся до неї, взяв за руку. «Заспокойтесь, каже. А вам, питає, кавалер, що тут власне треба?.. Чого завітали?»

Я пояснив, що, мовляв, нічого мені не треба, а так прийшов, сам по собі. Як віз, мовляв, панночку, і були вони хворі, то довідатись прийшов... Ну, він обм'як. А вона все така ж сердита, кипить уся. І за що б, здається? Іванов, звісно, чоловік нечемний. Так я ж за неї заступався.

Розібрав він, в чому річ, засміявся до неї. «Ну, от бачите, каже, я ж вам казав». Я так зрозумів, що в них була розмова про мене... Про дорогу вона, видно, розповідала.

— Вибачте, кажу, якщо налякав вас... Невчасно, чи що... То я й піду. Прощайте, мовляв, не згадуйте лихом, добром, видно, не згадаєте.

Устав він, в лице мені подивився й руку подає.

— Ось що, каже, поїдете назад, вільно буде, — заходьте, коли хочете.— А вона дивиться на нас та усміхається по-своєму, недобре.

— Не розумію я, каже, чого йому заходити? І нащо кличете? — А він їй:— Нічого, нічого! Нехай зайде, якщо сам знову схоче... Заходьте, заходьте, нічого!

Не все я, признатися, збагнув, що вони тут іще говорили. Ви ж бо, пани, мудровано іноді проміж себе розмовляєте... А цікаво. Якби отак зостатись, послухати... ну, мені ніяково,— коли б чого не подумали. Пішов.

Ну, тільки одвезли ми пана Загряжського на місце, їдемо назад. Кличе справник старшого й каже: «Вам тут залишатися, аж поки розпорядження вийде; телеграму одержав. Паперів вам ждати поштою». Ну, ми, звичайно, залишились.

От я знову до них: дай, думаю, зайду — хоч у хазяїв про неї спитаю. Зайшов. Каже хазяїн дому: «Погано, каже, коли б не померла. Боюсь, щоб не відповідати,— тому, власне, що попа кликати не будуть». Тільки стоїмо ми, розмовляємо, а в цей самий час Рязанцев вийшов. Побачив мене, привітався та й каже: «Знову прийшов? Що ж, заходь, коли хочеш». Я й зайшов тихенько,

а він за мною увійшов. Подивилась вона, та й питає: «Знову цей чудний чоловік!.. Ви, чи що, його покликали?»— «Ні, каже, не кликав я,— сам він прийшов». Я не втерпів і кажу їй:

— Що це, кажу, панночко,— за що ви серце проти мене маєте? Чи я ворог вам який?

— Ворог і є, каже,— а ви хіба не знаєте? Звичайно, ворог! — Голос у неї слабенький став, тихий, на щоках рум'янець так і горить, і таке ж обличчя в неї приємне... здається, не надивився б. Ех, думаю,— не жити їй на світі,— став прощення просити,— як би, думаю, без прощення не померла. «Простіть мене, кажу, коли вам зло яке заподіяв». Звісно, як по-нашому, по-християнському годиться... А вона знову, дивлюсь, закипає... «Простити! от іще! Ніколи не прощу, і не думайте, ніколи! Помру скоро... так і знайте: не простила!»

Оповідач знову замовк і задумався. Потім став говорити далі тихше і зосередженіше:

— Знову в них проміж себе розмова пішла. Ви от людина освічена, по-їхньому розуміти повинні, то я вам скажу, які слова я запам'ятав. Слова ті запали, і зараз пам'ятаю, а втямки не візьму. Він каже:

— Бачите: не жандарм до вас прийшов зараз... Жандарм вас віз, іншого повезе, то це він усе за інструкцією. А сюди його хіба інструкція привела? Ви от що, каже, пане кавалер, не знаю, як звати вас...

— Степан,— кажу.

— А по-батькові як?

— Петровичем звали.

— То от, мовляв, Степане Петровичу. Ви ж сюди чому прийшли? З людяності? Правда?

— Звичайно, кажу, з людяності. Це, кажу, ви правдиво пояснюєте. Якщо за інструкцією, то цього нам зовсім навіть не можна, щоб до вас заходити без потреби. Начальство довідається — не похвалить.

— Ну, от бачите,— він їй каже і за руку її взяв. Вона руку висмикнула.

— Нічого, каже, не бачу. Це ви бачите, чого й немає. А ми з ним ось (це, значить, зо мною) люди прості. Вороги так вороги, і нічого тут антимонії розводити. Їхнє діло — дивись, наше діло — гав не лови. Він, ось бачите: стоїть, слухає. Шкода, не розуміє, а то б у донесенні все написав...

Повернувся він у мій бік, дивиться просто на мене, в окуляри. Очі в нього гострі, а добрі. «Чуєте? — мені говорить.— Що ж ви скажете?.. А втім, не кажіть нічого: я так вважаю, що вам це прикро».

Воно, скажімо, звісно... за інструкцією так повинно бути, що коли що супроти інтересу, то повинен я, по присяжній службі, на батька рідного донести... Ну, тільки як я не за тим, значить, прийшов, то правда, що прикро мені здалося, просто за серце вхопило. Повернувся до дверей, та Рязанцев затримав.

— Зажди, каже, Степане Петровичу,— не тікай ще.— А їй каже: «Негарно це... Ну, не прощайте і не миріться. Про це що й казати. Він і сам, може, не простив би, коли б як слід усе зрозумів... Та воно ж і ворог теж людина буває... А ви цього от і не визнаєте... Сек-тант-ка ви, каже, от що!»

— Нехай,— вона йому,— а ви байдужа людина... Вам би, каже, тільки книжки читати...

Як вона йому це слово сказала,— він, чудне діло, аж на ноги схопився. Ніби вдарила його. Вона, бачу, аж злякалася.

— Байдужа?— він каже.— Ну, ви самі знаєте, що неправду сказали.

— Може,— вона йому відповідає...— А ви мені — правду?..

— А я, каже, правду: справжня ви бояриня Морозова...

Задумалась вона, руку йому простягла; він руку взяв, а вона в обличчя йому подивилась-подивилась та й каже: «Так, ваша, мабуть, правда!» А я стою, як дурень, дивлюсь, а в самого так і смокче щось коло серця, так і підступає. Потім обернулась до мене, подивилась і на мене без гніву і руку подала. «Ось, каже, що я вам скажу: вороги ми до смерті... Ну, та бог з вами, руку вам подаю,— бажаю вам коли-небудь людиною стати — цілком, не за інструкцією... Втомилась я»,— каже йому.

Я й вийшов. Рязанцев теж за мною вийшов. Стали ми у дворі, і бачу я: на очах у нього немов сльоза поблискує.

— Ось що, каже, Степане Петровичу. Довго ви ще тут пробудете?

— Не знаю, кажу, може й ще днів зо три, до пошти.

— Якщо, каже, ще зайти схочете, то нічого, зайдіть. Ви, здається, каже, людина, по своєму ділу, нічого...

— Вибачте, кажу, налякав...

— То ж то, каже, ви вже краще хазяйці спочатку скажіть.

— А що я хочу спитати, кажу: ви от про бояриню говороли про Морозову Вони, значить, боярського роду?

— Боярського, каже, чи не боярського, а вже порода така: зламати її, каже, можна... Ви й то вже зламали... Ну, а зігнути,— сам либонь бачив: не гнуться такі.

На тому й попрощались.

V

...Померла вона скоро. Як ховали її, я й не бачив,— у справника був. Тільки на другий день засланого цього зустрів, підійшов до нього,— дивлюся: на ньому лиця немає...

На зріст був він високий, обличчям сурйозний, та раніше привітно дивився, а тут звіром на мене, як є, глянув. Подав був руку, а тоді враз руку мою кинув і сам одвернувся. «Не можу, каже, я тебе бачити тепер Іди братіку, бога ради, іди собі!..» Похилив голову та й пішов, а я на квартиру прийшов і так мене засмоктало,— просто, їсти днів зо два не міг. Від того самого часу нудьга і прив'язалася до мене. Наче причинний.

На другий день справник покликав нас і каже· «Можете, каже, тепер їхати: прийшов папір, та пізно» Видно, знову нам її везти довелося б, та вже бог її пожалів: сам забрав.

... Тільки, що ще зі мною опісля трапилося,— не кінець-бо ще. Назад їдучи, приїхали ми на станцію одну... Увіходимо в кімнату, а там на столі самовар стоїть, закуска всяка, і бабуся якась сидить, хазяйку чаєм частує. Чистенька бабуся, маленька, та весела така й балакуча. Все хазяйці про свої справи розповідає. «От, каже, зібрала я пожитки, дім, у спадщину який дістався, продала і поїхала до моєї голубоньки То ж то зрадіє! Вже й полає, розгнівається, знаю, що розгнівається,— а все ж рада буде. Писала мені, не веліла приїжджати Щоб аж ніяк не сміла я до неї їхати. Ну, та нічого це!»

Так тут мене наче хто під лівий бік штовхнув. Вийшов я на кухню. «Що це за бабуся?»— питаю в дівки-служ-

ниці. «А це, каже, самої тієї панночки, що ви той раз везли, матуся рідна буде». Тут мене аж хитнуло. Бачить дівка, як я в обличчі змінився, питає: «Що, каже, служивий, з тобою?»

— Тихше, кажу, чого репетуєш... адже панночка померла.

Тут вона, дівка ота,— і дівка, треба сказати, гуляща була, з проїжджими тягалася,— як сплесне руками та як заплаче, і з хати геть. Узяв і я шапку, та й сам вийшов,— чув тільки, як стара в залі з хазяйкою все гомонять, і так мені цієї старої страшно стало, так страшно, що й сказати не можна. Побрів я просто дорогою,— потім уже Іванов мене наздогнав з возом, я й сів.

VI

...От яке діло!.. А справник доніс, видно, начальству, що я до засланих ходив, та й полковник костромський теж доніс, як я за неї заступався,— одне до одного й підійшло. Не хотів мене начальник і на унтер-офіцера представляти. «Який ти, каже, унтер-офіцер,— баба ти! В карцер би тебе, дурня!» Тільки я в той час до всього байдужий був і аж ніскільки не жалів нічого.

І все я ту панночку сердиту забути не міг; та й тепер те саме: так і стоїть, буває, перед очима.

Що б це значило? Хто б мені пояснив! Та ви, пане, не спите?

Я не спав... Глибока пітьма закинутої в лісі хатки нудила мою душу, і скорботний образ померлої дівчини вставав серед темряви під глухі ридання бурі...

1880 р.

СОН МАКАРА

Святкове оповідання

І

Цей сон бачив бідний Макар, який загнав своїх телят у далекі, похмурі країни,— той самий Макар, на якого, як відомо, падають усі шишки.

Його батьківщина — глуха слобідка Чалган — загубилася в далекій якутській тайзі. Батьки та діди Макарові відвоювали в тайги шматок промерзлої земельки, і, хоч похмура хаща все ще стояла навколо ворожою стіною, вони не журились. По розчищеному місцю побігли огорожі, стали скирти й стоги, розростались маленькі димні юрточки; нарешті, мов переможний прапор, на горбку з середини селища вистрілила в небо дзвіниця. Став Чалган великою слободою.

Та поки батьки й діди Макарові воювали з тайгою, палили її вогнем, рубали залізом, самі вони непомітно дичавіли. Одружуючись з якутками, вони переймали якутську мову і якутські звичаї. Характеристичні риси великого російського племені стиралися й зникали.

Як би там не було, все ж мій Макар твердо пам'ятав, що він корінний чалганський селянин. Він тут народився, тут жив, тут-таки гадав померти. Він дуже пишався з свого звання і часом лаяв інших «поганими якутами», хоч, правду сказати, сам не відрізнявся від якутів ні звичками, ні способом життя. По-російськи він розмовляв мало і досить погано, одягався в звірині шкури, носив на ногах торбаси [1], годувався в звичайний час самим

[1] Торбаси — м'які оленячі чоботи, хутром наверх.

коржем з настоєм кирпичного чаю, а в свята і в інших екстрених випадках з'їдав топленого масла саме стільки, скільки стояло перед ним на столі. Він їздив дуже вправно верхи на биках, а коли хворів, кликав шамана, і той, біснуючись, із скреготом кидався на нього, намагаючись злякати й вигнати з Макара засілу хворість.

Працював він страшенно, жив бідно, терпів голод і холод. Чи були в нього які-небудь думки, крім безнастанних турбот про корж і чай?

Так, були.

Коли він бував п'яним, він плакав. «Яке наше життя,— казав він,— господи боже!» Крім того, він говорив іноді, що хотів би все кинути і піти собі на «гору». Там він не буде ні орати, ні сіяти, не буде рубати й возити дрова, не буде навіть молоти зерно на ручних жорнах. Він буде тільки спасатися. Яка це гора, де вона, він точно не знав; знав лише, що гора ця є, по-перше, а по-друге, що вона десь далеко,— так далеко, що звідти його не зможе добути сам тойон-справник... Податків, звісно, він теж не платитиме...

Тверезим він кидав ці думки, може, усвідомлюючи неможливість знайти таку дивну гору; але п'яний ставав відважнішим. Він припускав, що може не знайти справжньої гори і потрапити на іншу. «Тоді пропадати буду»,— казав він, а все-таки збирався; якщо ж цього наміру не здійснював, то, певно, через те, що поселенці-татари продавали йому завжди погану горілку, настояну, щоб була міцніша, на махорці, і від неї він скоро знесилювався і робився хворим.

II

Діялося це напередоні Різдва, і Макар знав, що завтра велике свято. З цієї нагоди його мучило бажання випити, але випити не було за що: хліб кінчався; Макар уже напозичався у місцевих купців і татар. Тимчасом завтра велике свято, працювати не можна,— що ж він робитиме, коли не нап'ється? Ця думка робила його нещасним. Яке його життя! Навіть у велике зимове свято він не вип'є однієї пляшки горілки!

Йому навернулася в голову щаслива думка. Він устав і надів свою драну с о н у (кожух). Його дружина, міцна, жилава, навдивовижу сильна і така ж навдивовижу

бридка жінка, що знала наскрізь усі його нехитрі помисли, вгадала і цим разом його намір.

— Куди, гаспиде? Знову сам горілку пити хочеш?

— Мовчи! Куплю одну пляшку. Завтра вдвох вип'ємо.— Він плеснув її по плечу так сильно, що вона аж похитнулась, і лукаво підморгнув. І таке жіноче серце: вона ж знала, що Макар неодмінно її обдурить, але піддалась чарам подружньої ласки.

Він вийшов, піймав в а л а с і[1] старого Лисаня, прив'язав його за гриву до саней і став запрягати. Незабаром Лисань виніс свого хазяїна за ворота. Тут він став і, повернувши голову, запитливо подивився на заглибленого в думки Макара. Тоді Макар смикнув лівою віжкою і спрямував коня на край слободи.

На самому краю слободи стояла невелика юрточка. З неї, як і з інших юрт, здіймався високо-високо дим коминка, застилаючи білою хвилястою масою холодні зірки і яскравий місяць. Вогонь весело переливався, відсвічуючи крізь матові крижини. Надворі було тихо.

Тут жили чужі, дальні люди. Як потрапили вони сюди, яка негода кинула їх у далекі нетрі, Макар не знав і не цікавився, але він любив вести з ними справи, бо вони його не утискували і не дуже стояли за платнею.

Увійшовши в юрту, Макар зараз же підійшов до коминка і простяг до вогню свої змерзлі руки.

— Ча! — сказав він, виражаючи тим відчуття холоду.

Чужі люди були дома. На столі горіла свічка, хоч вони нічого не робили. Один лежав на постелі і, пускаючи кільця диму, задумливо стежив за його закрутками, як видно, пов'язуючи з ними довгі нитки власних дум. Другий сидів проти коминка і теж вдумливо стежив, як перебігали вогні по нагорілому дереву.

— Здорові були,— сказав Макар, щоб урвати тяжку для нього мовчанку.

Звичайно, він не знав, яке горе лежало на серці чужих людей, які спогади тіснилися в їх головах цього вечора, які образи ввижалися їм у фантастичних переливах вогню й диму. До того ж, у нього був свій клопіт.

Юнак, що сидів біля коминка, підвів голову і подивився на Макара невиразним поглядом, мовби не впізна-

---

[1] А л а с — прогалина, галявина в лісі.

ючи його. Потім він труснув головою і швидко підвівся з стільця.

— А, здоров, здоров, Макаре! От і чудесно! Нап'єшся з нами чаю?

Макарові запрошення сподобалось.

— Чаю?— перепитав він.— Це добре!.. От, брат, добре... Чудово!

Він став швидко роздягатися. Скинувши кожуха й шапку, він почув себе розв'язніше, а коли побачив, що в самоварі вже взявся вогнем жар, звернувся до юнака і почав висловлювати свої почуття:

— Я вас люблю, правда!.. Так люблю, так люблю... Ночей не сплю...

Чужий чоловік повернувся, і на обличчі в нього з'явилася гірка усмішка.

— А, любиш? — сказав він.— Чого ж тобі треба?

Макар зам'явся.

— Є діло,— відповів він.— Та ти як узнав?.. Гаразд. Ось чаю вип'ю, скажу.

А що до чаю запросили Макара самі господарі, то він визнав за доречне піти далі.

— А чи немає смаженого? Я люблю,— сказав він.

— Нема.

— Ну, нічого,— сказав Макар заспокійливим тоном,— з'їм іншим разом... Правда? — перепитав він,— іншим разом?

— Гаразд.

Тепер Макар вважав боргом за чужими людьми шматок смаженого м'яса, а в нього такі борги ніколи не пропадали.

Через годину він знову сів у свої сани. Він добув цілого карбованця, продавши наперед п'ять возів дров порівнюючи поцінно. Правда, він присягався й божився, що не проп'є цих грошей сьогодні, а сам намірявся це зробити негайно. Та що ж такого? Близька втіха заглушала докори совісті. Він не думав навіть про те, що п'яного його жде добрячий прочухан від обдуреної вірної дружини.

— Куди ж ти, Макаре? — крикнув, сміючись, чужий чоловік, бачачи, що кінь Макарів, замість їхати прямо, звернув ліворуч, у напрямі до татар.

— Тпру-у!.. Тпру-у!.. Бач, кінь клятий який... Куди іде! — виправдувався Макар, все-таки міцно натяга-

ючи ліву віжку і непомітно підстьобуючи Лисаня правою.

Розумний коник, помахуючи докірливо хвостом, тихо подибав у потрібному напрямі, і незабаром скрип Макарових полозів затих біля татарських воріт.

III

Біля татарських воріт стояло на припоні кілька коней з високими якутськими сідлами.

У тісній хаті було душно. Різкий дим махорки стояв цілою хмарою, повільно витягуваний коминком. За столами й на лавках сиділи приїжджі якути; на столах стояли чашки з горілкою; подекуди примістилися купками гравці в карти. Обличчя були пітні й червоні. Очі гравців дико стежили за картами. Гроші виймалися і зараз же ховались по кишенях. У кутку, на соломі, п'яний якут похитувався, сидячи, і тяг нескінченну пісню. Він виводив горлом дикі, рипучі звуки, повторюючи на різні лади, що завтра велике свято, а сьогодні він п'яний.

Макар віддав гроші, і йому дали пляшку. Він сунув її за пазуху і непомітно для інших відійшов у темний куток. Там він наливав чашку за чашкою і вихиляв їх одну по одній. Горілка була гірка, розведена, з нагоди свята, водою більше, ніж на три чверті. Зате махорки, видимо, не шкодували. У Макара щоразу перехоплювало на хвилину дух, і в очах ходили якісь багрові кола.

Скоро він сп'янів. Він теж сів на солому і, обхопивши руками коліна, поклав на них обважнілу голову. З його горла самі собою полились такі самі недоладні, рипучі звуки. Він співав, що завтра свято і що він випив п'ять возів дров.

Тимчасом у хаті ставало дедалі тісніше. Заходили нові відвідувачі — якути, що поприїздили молитися й пити татарську горілку. Хазяїн побачив, що скоро невистачить для всіх місця. Він устав з-за стола і обвів очима зібрання. Погляд цей проник у темний куток і побачив там якута й Макара.

Він підійшов до якута і, взявши його за комір, викинув геть із хати. Потім підійшов до Макара. До нього, як місцевого жителя, татарин виявив більше пошани: ши-

роко відчинивши двері, він піддав бідоласі ззаду ногою такого ляща, що Макар вилетів з хати і заїхав носом в кучугуру снігу.

Трудно сказати, чи був він ображений таким поводженням. Він почував, що в рукавах у нього сніг, сніг на обличчі. Сяк-так виборсавшись з кучугури, він поплентався до свого Лисаня.

Місяць підбився вже високо. Велика Ведмедиця стала спускати хвіст донизу. Мороз дужчав. Часом на півночі, з-за темної півкруглої хмари, вставали, легенько виграючи, вогненні стовпи північного сяйва, що саме починалося.

Лисань, видимо розуміючи стан хазяїна, обережно й розсудливо потюпав додому. Макар сидів на санях, похитуючись, і все вів свою пісню. Він співав, що випив п'ять возів дров і що стара буде його бити. Звуки, вириваючись з його горла, рипіли й стогнали у вечірньому повітрі так сумно й жалібно, що в чужого чоловіка, який у цей час виліз на юрту, щоб затулити димар коминка стало від Макарової пісні ще гяжче на серці. Лисань тимчасом виніс сани на горбок, звідки видно було околиці. Сніги яскраво блищали облиті місячним сяйвом. Часом світло місяця ніби тануло, сніги темніли, і зараз же на них мінився відблиск північного сяйва. Тоді здавалося, що снігові горби й тайга на них то наближалися, то знов віддалялись. Макар ясно бачив під самою тайгою снігову лисину Ямалахського горбка, за яким у тайзі в нього поставлені були пастки на всякого лісового звіра й птаха.

Це змінило хід його думок. Він заспівав, що в пастку його потрапила лисиця. Він продасть завтра шкуру, і стара його не битиме.

В морозному повітрі пролунав перший удар дзвона, коли Макар увійшов до хати. Він першим словом сказав старій, що до них у пастку потрапила лисиця. Він зовсім забув, що стара не пила разом з ним горілки, і дуже був здивований, коли, незважаючи на радісну звістку, вона ту ж мить люто вдарила його ногою нижче спини. Потім, доки він повалився на постіль, вона ще встигла штурхнути його кулаком у шию.

Над Чалганом тимчасом плив, розливаючись далеко-далеко, урочистий, святковий дзвін...

IV

Він лежав на постелі. Голова в нього горіла. Всередині пекло, наче вогнем. По жилах розливалась міцна суміш горілки й тютюнового настою. По обличчю текли холодні струмені талого снігу; такі ж струминки стікали й по спині.

Стара гадала, що він спить. Але він не спав. З думки йому не йшла лисиця. Він устиг цілком впевнитися, що вона потрапила в пастку; він навіть знав, у яку саме. Він її бачив,— бачив, як вона, прищикнута важкою плахою, риє сніг пазурами і силкується вирватись. Місячне проміння, продираючись крізь гущину, грало на золотій шерсті. Очі звіра виблискували йому назустріч.

Він не витримав і, вставши з постелі, попрямував до свого вірного Лисаня, щоб їхати в тайгу.

Що це? Невже дужі руки старої схопили за комір його с о н и, і його знов кинуто на постіль?

Ні, ось він уже за слободою. Полози рівно поскрипують по міцному снігу. Чалган залишився позаду Позаду лине урочисте гудіння церковного дзвона, а над темним пругом обрію, на ясному небі, мигтять чорними силуетами низки якутських вершників, у високих, гостроверхих шапках. Якути поспішають до церкви.

Тимчасом місяць спустився, а вгорі, в самому зеніті, стала біляста хмарка і засяяла мінливим фосфоричним блиском. Потім вона начебто розірвалась, розтяглась, приснула, і від неї швидко потяглися в різні боки смуги різнобарвних вогнів, тимчасом як півкругла темна хмара на півночі ще більше потемніла. Вона стала чорна, чорніша, ніж тайга, до якої наближався Макар.

Дорога звивалася між низькою, густою порослю. Праворуч і ліворуч здіймалися горби. Що далі, то вищими ставали дерева. Тайга густішала. Вона стояла німа і повна таємниць. Голі дерева модрин були запушені срібним інеєм. М'яке світло сполоху, продираючись крізь їх верховіття, ходило по ній, подекуди відкриваючи то снігову галявину, то трупи розбитих лісових велетнів, що лежали запушені снігом... Мить — і все знов тонуло в темряві, повній мовчання й таємниць.

Макар зупинився В цьому місці, майже на саму дорогу, висувався початок цілої системи пасток. При фосфоричному світлі йому було ясно видно невисоку

горожу з сушняку; він бачив навіть першу плаху — три важкі довгі колоди, уперті на сторчовому кілку і підтримувані досить хитрою системою важелів з волосяними мотузочками.

Правда, це були чужі пастки; але ж лисиця могла потрапити і в чужі. Макар квапливо зліз з саней, покинув розумного Лисаня на дорозі і чутко прислухався.

В тайзі ні звуку. Тільки з далекої, невидної тепер слободи линув, як і перше, урочистий дзвін.

Можна було не боятися. Власник пасток, Альошка чалганець, сусід і заклятий ворог Макарів, напевно, був тепер у церкві. Не було видно жодного сліду на рівній поверхні снігу, що недавно випав.

Він подався в хащу,— нічого. Під ногами хрустить сніг. Плахи стоять рядами, наче ряди гармат з відкритими жерлами, безмовно очікуючи.

Він пройшов туди й сюди,— даремно. Він попрямував знову на дорогу.

Але, чш-ш-ш!.. Легкий шурхіт... В тайзі майнула червоняста шерсть, цим разом на освітленому місці, так близько!.. Макар ясно бачив гострі вуха лисиці; її пухнастий хвіст виляв з боку на бік, ніби заманюючи Макара в хащу. Вона зникла між деревами, в напрямі Макарових пасток, і незабаром по лісу пролетів глухий, але сильний удар. Він пролунав спершу уривчасто, глухо, потім наче відгукнувся під навісом тайги і тихо завмер у далекому байраці.

Серце в Макара забилось. Це впала плаха.

Він кинувся, пробираючись крізь хащу. Холодне віття било його по очах, сипало в обличчя снігом. Він спотикався; йому перехоплювало дух.

Ось він вибіг на просіку, що її колись сам прорубав. Дерева, білі від інею, стояли по обидва боки, а внизу, звужуючись, маячила стежка, і в кінці її насторожилось жерло великої плахи... Недалеко...

Аж ось на стежці, біля плахи, майнула постать,— майнула і зникла. Макар пізнав чалганця Альошку: йому ясно було видно його невелику кремезну постать, зігнуту вперед, з ходою ведмедя. Макарові здавалось, що темне обличчя Альошки стало ще темнішим, а великі зуби вискалились ще більше, ніж звичайно.

Макар почув щире обурення. «От падлюка!.. Він ходить по моїх пастках». Правда, Макар і сам оце тільки

пройшов по Альошчиних плахах, але тут була різниця... Різниця була якраз та, що коли він сам ходив по чужих пастках, він почував страх, що його застукають; а коли по його плахах ходили інші, він почував обурення і бажання самому застукати порушника його прав.

Він кинувся навперейми до тієї плахи, що впала. Там була лисиця. Альошка своєю вайлуватою, ведмежою ходою прямував теж туди. Треба було встигати раніше.

Ось і лежача плаха. Під нею червоніє шерсть прищикнутого звіра. Лисиця рилася в снігу пазурами саме так, як вона йому ввижалась перше, і так само дивилася йому назустріч своїми гострими, палаючими очима.

— Титимà (не займай)!.. Це моє! — крикнув Макар Альошці.

— Титимà! — відгукнувся, мов луна, голос Альошки.— Моє!

Вони обидва побігли в один час і квапливо, навперебій, стали піднімати плаху, звільняючи з-під неї звіра. Коли плаху трохи підняли, лисиця звелася теж. Вона зробила стрибок, потім зупинилась, подивилася на обох чалганців якимсь глузливим поглядом, потім, загнувши морду, лизнула прищикнуте колодою місце і весело побігла вперед, привітно крутячи хвостом.

Альошка кинувся був за нею, але Макар схопив його ззаду за полу сони.

— Титимà! — крикнув він.— Це моє! — і сам побіг слідом за лисицею.

— Титимá! — знову луною відгукнувся Альошчин голос, і Макар почув, що тепер той схопив його за сону і в одну секунду знову вибіг наперед.

Макар озлився. Він забув про лисицю і кинувся за Альошкою.

Вони бігли все швидше. Гілка модрини зірвала шапку з голови в Альошки, але йому не було часу піднімати її: Макар уже наздоганяв його з лютим криком. Та Альошка завжди був хитріший за бідного Макара. Він враз зупинився, повернувся і нагнув голову. Макар ударився об неї животом і перекинувся в сніг. Поки він падав, клятий Альошка схопив з голови в Макара шапку і зник у тайзі.

Макар помалу підвівся. Він почував себе остаточно побитим і нещасним. Моральний стан був препоганий.

Лисиця була в руках, а тепер... Йому здавалося, що в потемнілій хащі вона глузливо крутнула ще раз хвостом і зникла зовсім.

Потемніло. Біляста хмарка ледве-ледве мріла в зеніті. Вона неначе тихо танула, і від неї, якось втомлено й млосно, лилося ще завмираюче проміння сяйва.

По розгаряченому тілу Макара бігли цілі потоки гострих струминок талого снігу. Сніг попав йому в рукава, за комір с о н и, стікав по спині, лився за торбаси. Клятий Альошка заніс з собою його шапку. Рукавиці він загубив десь, коли біг. Справа була кепська. Макар знав, що лютий мороз не жартує з людьми, які йдуть у тайгу без рукавиць і без шапки.

Він ішов уже довго. За його розрахунками, він давно вже мав вийти з Ямалаха і побачити дзвіницю, але він усе кружляв по тайзі. Хаща, наче заворожена, тримала його в своїх обіймах. Здалека долинав усе той самий урочистий дзвін. Макарові здавалося, що він іде на нього, але дзвін усе віддалявся, і в міру того, як його переливи долинали все тихше, в серце Макарові вступав тупий розпач.

Він стомився. Він був пригнічений. Ноги підломлювалися. Його побите тіло нило тупим болем. Дух у грудях перехоплювало. Руки й ноги дубіли. Непокриту голову стягало ніби розпеченими обручами.

«Пропадати буду, мабуть!» — все частіше пробігало у нього в голові. Але він усе йшов.

Тайга мовчала. Вона тільки зступалась за ним з якоюсь ворожою впертістю і ніде не давала ні просвіту, ні надії.

«Пропадати буду, мабуть!» — усе думав Макар.

Він зовсім ослаб. Тепер молоді дерева просто, без ніякого сорому, били його по обличчю, знущались з його безпорадного стану. В одному місці на галявину вибіг білий ушкан (заєць), сів на задні лапки, повів довгими вухами з чорними відмітинками на кінцях і став умиватися, презухвало кривляючись перед Макаром. Він давав йому зрозуміти, що він чудово знає його, Макара,— знає, що він і є той самий Макар, який понаставляв у тайзі хитрих машин на його, зайцеву, згубу. Але тепер він над ним збиткувався.

Макарові стало гірко. Тимчасом тайга все оживала, але оживала вороже. Теперь навіть далекі дерева простя-

гали довгі віти на його стежку і хапали його за волосся, били по очах, по обличчю. Тетерки виходили з потайних лігвищ і втуплювалися в нього цікавими круглими очима, а тетеруки бігали між ними, з розпущеними хвостами й сердито відстовбурченими крильми, і голосно розповідали самицям про нього, Макара, та про його підступи. Нарешті, в далеких хащах замелькали тисячі лисячих морд. Вони втягували повітря і глузливо дивились на Макара, поводячи гострими вухами. А зайці ставали перед ними на задні лапки й реготали, сповіщаючи, що Макар заблудив і не вийде з тайги.

Це було вже занадто.

«Пропадати буду!» — подумав Макар і вирішив зробити це негайно.

Він ліг у сніг.

Мороз дужчав. Останні переливи сяйва ледве мерехтіли і тяглися по небу, заглядаючи до Макара крізь верховіття тайги. Останні відгуки дзвона долинали з далекого Чалгана.

Сяйво спалахнуло й погасло. Дзвін стих.

І Макар помер.

V

Як це сталося, він не помітив. Він знав, що з нього повинно щось вийти, і чекав, що ось-ось воно вийде... Але нічого не виходило.

Проте він усвідомлював, що вже вмер, і тому лежав смирно, без руху. Лежав він довго,— так довго, що йому набридло.

Було зовсім темно, коли Макар почув, що його хтось штовхнув ногою. Він повернув голову і розплющив склеплені очі.

Тепер модрини стояли над ним смиренні, тихі, наче соромлячись попередніх пустощів. Мохнаті ялини витягали свої широкі, вкриті снігом лапи і тихо-тихо хиталися. В повітрі так само тихо сідали променисті сніжинки.

Яскраві добрі зірки зазирали з синього неба крізь густе гілля і немов казали: «ось, бачите, бідна людина померла».

Над самим тілом Макара, штовхаючи його ногою, стояв старий попик Іван. Його довга ряса припала снігом; сніг видно було на хутряному б е р г е с і (шапці),

на плечах, у довгій бороді попа Івана. Найдивовижніше було те, що це був той самий попик Іван, який помер тому чотири роки.

Це був добрий попик. Він ніколи не утискував Макара за ругу [1], ніколи не вимагав навіть грошей за треби. Макар сам призначав йому плату за хрестини й за молебні і тепер з соромом згадав, що іноді платив обмаль, а часом не платив зовсім. Піп Іван і не ображався; йому треба було одного: кожного разу слід було поставити пляшку горілки. Якщо в Макара не було грошей, піп Іван сам посилав по пляшку, і вони пили разом. Попик напивався неодмінно до п'яного-п'яна, але при цьому бився дуже рідко і не боляче. Макар приставляв його, безпорадного й беззахисного, додому на піклування матушки-попаді.

Так, це був добрий попик, але помер він недоброю смертю. Одного разу, коли всі пішли з дому і п'яний попик зостався сам лежати на постелі, заманулося йому покурити. Він устав і, хитаючись, підійшов до величезного, жарко натопленого коминка, щоб запалити від вогню люльку. Він був надто вже п'яний, поточився і впав у вогонь. Коли прийшли домочадці, від попа залишились самі ноги.

Усі жаліли доброго попа Івана, та що від нього лишились самі тільки ноги, то вилікувати його не міг уже жоден лікар у світі. Ноги поховали, а на місце попа Івана призначили іншого.

Тепер цей попик, цілий, стояв над Макаром і поштовхував його ногою.

— Уставай, Макарушко,— казав він.— Ходімо лиш.

— Куди я піду? — спитав Макар невдоволено.

Він гадав, що раз він «пропав», його обов'язок — лежати спокійно, і йому нема чого йти знову по тайзі, блукати без дороги. Бо навіщо ж було йому й пропадати?

— Ходімо до великого Тойона [2].

— Чого я піду до нього? — спитав Макар.

— Він буде тебе судити,— сказав попик скорботним і трохи зворушеним голосом.

---

[1] Руга — плата священикові від парафіян грішми або продуктами.

[2] Тойон — пан, хазяїн, начальник. *(Прим. автора.)*

Макар згадав, що справді після смерті треба йти кудись на суд. Він це чув колись у церкві. Значить, попик казав правду. Доводилось підвестися.

І Макар підвівся, буркочучи про себе, що й після смерті не дають людині спокою.

Попик ішов попереду. Макар за ним. Ішли вони все прямо. Модрини смиренно відступалися, даючи дорогу. Ішли на схід.

Макар з подивом спостеріг, що після попа Івана не лишається слідів на снігу. Глянувши собі під ноги, він так само не побачив слідів: сніг був чистий і гладенький, як скатертина.

Він подумав, що тепер йому дуже зручно ходити по чужих пастках, бо ніхто про це не може довідатись; але попик, угадавши, очевидно, його потаємну думку, повернувся до нього і сказав.

— Кабúсь (кинь, облиш)! Ти не знаєш, що тобі буде за кожну отаку думку.

— Ну, ну! — відповів невдоволено Макар.— Не можна вже й подумати! Що це ти такий суворий тепер став! Мовчи отам!..

Попик похитав головою і пішов далі.

— Чи далеко йти? — спитав Макар.

— Далеко,— відповів попик журно.

— А що будемо їсти? — спитав знову Макар занепокоєно.

— Ти забув,— відказав попик, повернувшись до нього,— що ти вмер і що тепер тобі не треба ні їсти, ні пити.

Макарові це не дуже сподобалось. Звичайно, це добре тоді, коли нема чого їсти, але тоді вже треба б лежати так, як він лежав зараз після своєї смерті. А йти, та ще йти далеко, і не їсти нічого, це здавалося йому зовсім безглуздим. Він знову забурчав.

— Не ремствуй! — сказав попик.

— Гаразд! — відповів Макар ображеним тоном, але сам усе скаржився про себе і бурчав на погані порядки: «Людину змушують ходити, а їсти їй не треба! Де це чувано?»

Він був невдоволений увесь час, ідучи за попом. А йшли вони, мабуть, довго. Правда, Макар не бачив ще світанку, але з того, скільки пройшли, йому здавалося, що йшли вони вже цілий тиждень: так багато вони ли-

шили за собою падей і сопок [1], річок і озер, так багато пройшли вони лісів та рівнин. Коли Макар оглядався, йому здавалося, що темна тайга сама тікає від них назад, а високі снігові гори наче танули в сутіні ночі і хутко зникали за обрієм.

Вони ніби сходили все вище. Зірки ставали все більшими і яскравішими. Потім з-за гребеня височини, на яку вони піднялись, показався краєчок місяця, що давно вже зайшов. Він начебто квапився втекти, але Макар з попиком його наздоганяли. Нарешті, він знову став сходити над обрієм. Вони пішли рівною, дуже підвищеною місцевістю.

Тепер стало видно,— далеко видніше, ніж на початку ночі. Це, звичайно, через те, що вони були багато ближче до зірок. Зірки, кожна з яблуко завбільшки, так і виблискували, а місяць, наче дно великої золотої бочки, сяяв, як сонце, освітлюючи рівнину від краю й до краю.

На рівнині зовсім ясно було видно кожну сніжинку. По ній пролягало безліч шляхів, і всі вони збігалися до одного місця на сході. Шляхами йшли та їхали люди в різному вбранні й різні на вигляд.

Раптом Макар, що уважно вдивлявся в одного вершника, звернув з дороги і побіг за ним.

— Стривай, стривай! — кричав попик, але Макар навіть не чув. Він пізнав знайомого татарина, який шість років тому вкрав у нього рябого коня, а п'ять років тому помер. Тепер татарин їхав на тому самому рябому коні. Кінь так і поривав дибки. З-під копит його летіли цілі хмари снігового пилу, що яскрів різнобарвними переливами зоряного проміння. Макар здивувався, углядівши цей шалений гін: як міг він, піший, так легко наздогнати кінного татарина. А втім, побачивши Макара за кілька кроків, татарин дуже охоче зупинився. Макар з запалом накинувся на нього.

— Ходім до старости,— кричав він,— це мій кінь. Праве вухо в нього розрізане... Диви, який спритний!.. Їде на чужому коні, а хазяїн іде пішки, мов старець.

— Стривай! — сказав на це татарин.— Не треба до старости. Твій кінь, кажеш?.. Ну й бери його! Клята тва-

---

[1] П а д ь — ущелина, міжгір'я. С о п к а — гостроверха гора. *(Прим. автора.)*

рина! П'ятий рік їду на ній, і все наче ні з місця... Піші люди раз у раз випереджають мене; путньому татаринові аж соромно.

І він заніс ногу, щоб злізти з сідла, але в цей час засапаний попик підбіг до них і схопив Макара за руку.

— Нещасний! — скрикнув він.— Що ти робиш? Хіба не бачиш, що татарин хоче тебе обдурити?

— Авжеж дурить,— скрикнув Макар, вимахуючи руками,— кінь був добрий, справжній хазяйський кінь... Мені давали за нього сорок карбованців ще по третій траві... Ні-і, брат! Якщо ти зіпсував коня, я його заріжу на м'ясо, а ти заплатиш мені чистими грішми. Думаєш, що — татарин, то й нема на тебе управи?

Макар гарячився і кричав навмисне, щоб зібрати круг себе якнайбільше народу, бо він звик боятися татар. Але попик спинив його.

— Тихше, тихше, Макаре! Ти все забуваєш, що ти вже вмер... Навіщо тобі кінь? Та, до того ж, хіба ти не бачиш, що пішки ти посуваєшся куди швидше, ніж татарин? Хочеш, щоб тобі довелось їхати цілих тисячу літ?

Макар збагнув, чому татарин так охоче віддавав йому коня.

«Хитрий народ!» — подумав він і звернувся до татарина.

— Ну, добре вже! Їдь на коні, а я, брат, подам на тебе прошення.

Татарин сердито насунув шапку і стьобнув коня. Кінь зірвався диба, клуби снігу посипалися з-під копит, та поки Макар з попом не рушили, татарин не від'їхав від них і п'яді.

Він сердито плюнув і звернувся до Макара:

— Слухай, д о г о р е (приятелю), чи нема в тебе листочка махорки? Страшенно хочеться курити, а свій тютюн я викурив уже чотири роки тому.

— Собака тобі приятель, а не я! — сердито відказав Макар.— Чи ба: украв коня і просить тютюну! Та пропадай ти зовсім, і то мені не буде шкода.

І з цими словами Макар рушив далі.

— А дарма ти не дав йому листка махорки,— сказав йому піп Іван.— За це на суді Тойон простив би тобі не менше як сотню гріхів.

— То чого ж ти не сказав мені цього раніше? — огризнувся Макар.

— Та вже тепер пізно вчити тебе. Ти повинен був дізнатися про це від своїх попів за життя.

Макар розсердився. Від попів він не бачив ніякої користі: ругу мають, а не навчили навіть, коли треба дати татаринові листок тютюну, щоб здобути відпущення гріхів. Жарт хіба: сто гріхів... і всього за один листочок!.. Це ж чогось та варт!

— Стривай,— сказав він.— Буде з нас одного листочка, а ті чотири я віддам зараз татаринові. Це буде чотири сотні гріхів.

— Огляньсь,— сказав попик.

Макар оглянувся. Позаду слалась тільки біла пустинна рівнина. Татарин майнув на одну секунду далекою цяткою. Макарові здавалося, що він побачив, як білий пил летить з-під копит його рябого, але через секунду й та цятка зникла.

— Ну, ну,— сказав Макар.— Буде татаринові й без тютюну добре. Бач ти: зіпсував коня, клятий!

— Ні,— сказав попик,— він не зіпсував твого коня, але кінь цей крадений. Хіба не чув ти від старих людей, що на краденому коні далеко не заїдеш?

Макар справді чув це від старих людей, та як за свого життя бачив частенько, що татари заїздили на крадених конях аж до самісінького міста, то, зрозуміло, він старим людям не йняв віри. А тепер він упевнився, що й старі люди кажуть іноді правду.

І він став випереджати на рівнині багатьох вершників. Усі вони мчали так само швидко, як і перший. Коні летіли, мов птахи, вершників проймав піт, а проте Макар раз у раз переганяв їх і лишав за собою.

Здебільшого це були татари, але траплялись і корінні чалганці; деякі з них сиділи на крадених биках і підганяли їх шелюжинами.

Макар дивився на татар вороже і кожного разу бурчав, що цього їм ще мало. А коли він зустрічався з чалганцями, то спинявся і благодушно розмовляв з ними: все-таки це були приятелі, хоч і злодії. Часом він навіть виявляв своє співчуття тим, що, піднявши на дорозі шелюжину, ретельно підганяв іззаду биків і коней; та тільки-но сам він ступав кілька кроків, як уже вершники лишалися десь позаду ледве помітними цятками.

Рівнина здавалася безкрайою. Вони раз у раз випереджали вершників і піших людей, а тимчасом довкола

все здавалося пустим. Між кожними двома подорожніми лежали мовби цілі сотні чи навіть тисячі верст.

Поміж іншими постатями Макарові трапився незнайомий старик; він був, очевидно, чалганець: це було видно з обличчя, з одежі, навіть з ходи, але Макар не міг пригадати, щоб він коли-небудь раніше його бачив. На старому була драна с о н а, великий вухатий б е р г е с, теж драний, шкіряні старі штани та драні телячі торбаси́. Але, що найгірше,— незважаючи на свою старість,— він ніс на плечах ще більш древню старуху, ноги якої волочилися по землі. Старий важко дихав, плутав ногами і важко налягав на палицю. Макарові стало його шкода. Він спинився. Старий спинився теж.

— К а п с е́ (говори)! — сказав Макар привітно.

— Ні,— відповів старий.

— Що чув?

— Нічого не чув.

— Що бачив?

— Нічого не бачив.

Макар помовчав трохи і тоді вже вирішив, що можна розпитати старого, хто він і звідки плететься.

Старий назвав себе. Давно вже,— сам він не знає, скільки літ тому,— він залишив Чалган і пішов на «гору» спасатися. Там він нічого не робив, їв тільки морошку та коріння, не орав, не сіяв, не молов на жорнах хліба і не платив податків. Коли він помер, то прийшов до Тойона на суд. Тойон спитав, хто він і що робив. Він розповів, що пішов на «гору» і спасався. «Добре,— сказав Тойон,— а де ж твоя стара? Піди, приведи сюди твою стару». І він пішов по стару, а стара перед смертю ходила з торбами, і її не було кому годувати, і в неї не було ні дому, ні корови, ні хліба. Вона ослабла і не може волочити ніг. І він тепер мусить нести до Тойона стару на собі.

Старий заплакав, а стара ударила його ногою, наче бика, і сказала кволим, але сердитим голосом:

— Неси!

Макарові стало ще більш шкода старого, і він зрадів від щирого серця, що йому не вдалося піти й собі на «гору». Його стара була здоровезна, росла баба, і йому нести її було б іще важче. А якби, на додачу, вона стала штурхати його ногою, як бика, то, напевно, скоро заїздила б до другої смерті.

З жалю він узяв був стару за ноги, щоб пособити догорові, та ледве ступив два-три кроки, як мусив швидко випустити ноги старої, щоб вони не лишились у нього в руках. За одну хвилину старий із своєю ношею зник з очей.

Далі в дорозі не траплялось більше людей, яких Макар вшанував би своєю особливою увагою. Тут злодії, навантажені, як в'ючна худоба, краденим добром, посувалися крок по кроку; товсті якутські тойони трусились, сидячи на високих сідлах, наче башти, зачіпаючи за хмари високими шапками. Тут же, поруч, підстрибом бігли бідолашні комночити (наймити), сухорляві й легкі, як зайці. Ішов похмурий убивця, весь у крові, з дико блукаючим поглядом. Даремно кидався він у чистий сніг, щоб змити криваві плями. Сніг умить кривавився довкола, як піна, а плями на вбивці виступали виразніше, і в його очах видно було дикий розпач і жах. І він усе йшов, уникаючи чужих зляканих поглядів.

А маленькі дитячі душі раз у раз мелькали в повітрі, наче пташки. Вони летіли великими зграями, і Макара це не дивувало. Погана, груба їжа, бруд, вогонь комінків та холодні протяги в юртах виживали їх із самого Чалгана мало не сотнями. Порівнявшись з убивцею, вони зляканою зграєю кидалися далеко вбік, і довго ще після того чути було в повітрі швидке, тривожне бриніння їх маленьких крилець.

Макар не міг не помітити, що він посувався проти інших досить швидко, і поспішив приписати це своїй доброчинності.

— Слухай, агабите (отче),— сказав він,— як ти гадаєш? Я хоч і любив за життя випити, а чоловік був хороший. Бог мене любить...

Він допитливо глянув на попа Івана. У нього була задня думка: випитати дещо у старого попика. Але той сказав коротко:

— Не гордись! Уже близько. Незабаром дізнаєшся сам.

Макар і не помітив раніше, що на рівнині немовби почало розвиднятися. Передусім з-за обрію вибігло кілька ясних променів. Вони хутко пробігли по небу й погасили яскраві зірки. І зірки погасли, а місяць зайшов. І снігова рівнина потемніла.

Тоді над нею знялися тумани і стали довкола рівнини, як почесна варта.

І в одному місці, на сході, тумани стали ясніші, наче воїни, вбрані в золото.

І потім тумани заколихались, золоті воїни нахилились донизу.

І з-за них вийшло сонце і стало на їх золотистих хребтах, і оглянуло рівнину.

І рівнина вся засяяла невиданим, сліпучим світлом.

І тумани урочисто піднялися величезним хороводом, розірвалися на заході і, коливаючись, полинули вгору.

І Макарові здавалось, що він чує дивну пісню. Це була немов та сама, давно знайома пісня, якою земля щоразу вітає сонце. Та Макар ніколи ще не звертав на неї належної уваги і тільки вперше зрозумів, яка це дивна пісня.

Він стояв і слухав, і не хотів іти далі, а хотів повік стояти тут і слухати... . . . . .

. . . . . .

Але піп Іван торкнув його за рукав.

— Заходьмо,— сказав він.— Ми прийшли.

Тоді Макар побачив: вони стоять перед великими дверима, що їх раніше закривали тумани.

Йому дуже не хотілося йти, та — нічого робити — він послухався.

VI

Вони ввійшли в гарну, простору хату, і, тільки увійшовши сюди, Макар помітив, що надворі був великий мороз. Посеред хати стояв коминок чудової різьбленої роботи, з чистого срібла, і в ньому палали золоті поліна, даючи рівне тепло, що одразу проймало все тіло. Вогонь цього чудового коминка не різав очей, не пік, а тільки грів, і Макарові знову захотілося повік стояти тут і грітися. Піп Іван теж підійшов до коминка і простяг до нього змерзлі руки.

У хаті було четверо дверей, з яких тільки одні вели надвір, а в інші раз у раз входили й виходили якісь молоді люди в довгих білих сорочках. Макар подумав, що це, мабуть, робітники тутешнього Тойона. Йому здавалося, що він десь їх уже бачив, але не міг згадати, де саме. Чимало дивувало його те, що в кожного робітника

на спині теліпались великі білі крила, і він подумав, що, мабуть, у Тойона є ще інші робітники, бо ці, напевно, не могли б із своїми крильми пробиратися крізь хащу тайги, щоб рубати дрова чи жердини.

Один з робітників підійшов теж до коминка і, повернувшись до нього спиною, заговорив з попом Іваном:

— Кажи!

— Нічого,— відповів попик.

— Що ти чув на світі?

— Нічого не чув.

— Що бачив?

— Нічого не бачив.

Обидва помовчали, і тоді піп сказав:

— Привів ось одного.

— Це чалганець? — спитав робітник.

— Еге, чалганець.

— Ну, значить, треба наготувати великі терези.

І він пішов в одні з дверей, щоб розпорядитися, а Макар спитав у попа, нащо потрібні терези і чому саме великі?

— Бачиш,— відповів піп трохи зніяковіло,— терези потрібні, щоб зважити добро й зло, яке ти вчинив за життя. У всіх інших людей зло і добро приблизно зрівноважують шальки; лише у чалганців гріхів так багато, що для них Тойон велів зробити особливі терези з величезною шалькою для гріхів.

Від цих слів у Макара ніби шкребнуло по серцю. Він почав боятись.

Робітники внесли і поставили великі терези. Одна шалька була золота й маленька, друга — дерев'яна, величезна. Під цією другою раптом відкрився глибокий чорний отвір.

Макар підійшов і пильно обдивився терези, щоб не було фальші. Але фальші не було. Шальки стояли рівно, не хитаючись.

А втім, він не зовсім добирав, як вони зроблені, і волів би мати діло з безміном, на якому за довге життя він дуже добре вивчився і продавати, і купувати з деякою вигодою для себе.

— Тойон іде,— сказав раптом піп Іван і став швидко обсмикувати ряску.

Середні двері відчинились, і ввійшов старий-престарий Тойон, з великою сріблястою бородою, що спуска-

лася нижче пояса. Він був одягнений у багаті, невідомі Макарові хутра й тканини, а на ногах у нього були теплі чоботи, обшиті плисом, які Макар бачив на старому іконописцеві.

Глянув Макар на старого Тойона і зараз же впізнав, що це той самий старий, якого він бачив намальованим у церкві. Тільки тут з ним не було сина; Макар подумав, що, мабуть, син пішов по хазяйству. Зате голуб влетів у кімнату і, покружлявши у старого над головою, сів до нього на коліна. І старий Тойон гладив голуба рукою, сидячи на окремо приготовленому для нього стільці.

Обличчя у старого Тойона було добре, і, коли в Макара ставало надто вже важко на серці, він дивився на це обличчя, і йому робилося легше.

А на серці в нього ставало важко через те, що він згадав раптом усе своє життя до найменших дрібниць, згадав кожен свій крок, і кожен удар сокири, і кожне зрубане дерево, і кожен обман, і кожну чарку випитої горілки.

І йому стало соромно й страшно. Але, глянувши в обличчя старого Тойона, він підбадьорився.

А підбадьорившись, подумав, що, може, дещо вдасться й потаїти.

Старий Тойон подивився на нього й спитав, хто він і звідки, і як звуть, і скільки йому літ.

Коли Макар відповів, старий Тойон спитав:

— Що зробив ти за своє життя?

— Сам знаєш,— відповів Макар.— У тебе має бути записано.

Макар перевіряв старого Тойона, бажаючи довідатись, чи справді в нього записано все.

— Кажи сам, не мовчи! — сказав старий Тойон.

І Макар знов підбадьорився.

Він став перелічувати свої роботи, і хоч він пам'ятав кожний удар сокири, і кожну зрубану жердину, і кожну борозну, проведену сохою, але він набавляв цілі тисячі жердин, і сотні возів дров, і сотні колод, і сотні пудів засіву.

Коли він усе перелічив, старий Тойон звернувся до попа Івана.

— Принеси-но сюди книгу.

Тоді Макар побачив, що піп Іван служить у Тойона

с у р у к с у т о м (писарем), і дуже розсердився, що той по-приятельському не сказав йому про це раніше.

Піп Іван приніс велику книгу, розгорнув її і почав читати.

— Ану заглянь,— сказав старий Тойон,— скільки жердин?

Піп Іван подивився і сказав з жалем:

— Він набавив цілих тринадцять тисяч.

— Бреше він! — крикнув Макар з запалом.— Він, мабуть, помилився, бо він п'яниця і помер недоброю смертю!

— Замовчи ти! — сказав старий Тойон.— Чи брав він з тебе зайве за хрестини або за весілля? Чи вимагав він ругу?

— Нащо говорити даремно! — відповів Макар.

— От бачиш,— сказав Тойон,— я знаю й сам, що він любив випити...

І старий Тойон розсердився.

— Читай тепер його гріхи з книги, бо він обманщик, і я йому не вірю,— сказав він попові Івану.

А тимчасом робітники кинули на золоту шальку Макарові жердини, і його дрова, і його оранку, і всю його роботу. І всього вийшло так багато, що золота шалька терезів опустилась, а дерев'яна пішла високо-високо, і її не можна було дістати руками, і молоді божі робітники злетіли на своїх крилах, і ціла сотня тягла її вірьовками вниз.

Важка була робота чалганця!

А піп Іван став вичитувати обмани, і виявилось, що обманів було — двадцять одна тисяча дев'ятсот тридцять три обмани; і піп став вилічувати, скільки Макар випив пляшок горілки, і виявилось — чотириста пляшок; і піп читав далі, а Макар бачив, що дерев'яна шалька терезів перетягує золоту і що вона опускається вже в яму, і, доки піп читав, вона все опускалась.

Тоді Макар подумав про себе, що справа його погана, і, підійшовши до терезів, спробував непомітно піддержати шальку ногою. Та один з робітників побачив це, і в них зчинився галас.

— Що там таке? — спитав старий Тойон.

— Та ось він хотів піддержати терези ногою,— відповів робітник.

Тоді Тойон гнівно звернувся до Макара і сказав:

— Бачу, що ти обманщик, ледар і п'яниця... І за тобою лишилася недоїмка, і піп за тобою лічить ругу, і справник грішить через тебе, лаючи тебе щоразу поганими словами!..

І, звернувшись до попа Івана, старий Тойон спитав:

— Хто в Чалгані кладе на коней найбільше кладі і хто ганяє їх найбільше?

Піп Іван відповів:

— Церковний трапезник[1]. Він ганяє пошту й возить справника.

Тоді старий Тойон сказав:

— Віддати цього ледаря трапезникові за коня, і хай він возить ним справника, доки не заїздить... А там ми побачимо.

І тільки старий Тойон мовив це слово, як двері відчинились і до хати ввійшов син старого Тойона і сів праворуч від нього.

І син сказав:

— Я чув твій присуд... Я довго жив на світі і знаю тамтешні справи: важко буде бідному чоловікові возити справника! Але... хай буде!.. Тільки, може, він ще щонебудь скаже. Говори, б а р а х с а́ н е (бідолахо)!

Тоді сталося щось дивне. Макар, той самий Макар, який ніколи за життя не вимовляв більше десяти слів підряд, раптом відчув у собі дар слова. Він заговорив і сам зчудувався. Стало ніби два Макари: один говорив, другий слухав і дивувався. Він не вірив своїм вухам. Мова в нього лилася плавно і палко, слова гнались одне за одним наввипередки і потім ставали довгими, струнками рядами. Він не боявся. Якщо йому й траплялось запнутися, то зараз же він поправлявся і кричав удвоє голосніше. А головне — почував сам, що говорив переконливо.

Старий Тойон, який був трохи розсердився спочатку за його зухвалість, став потім слухати з великою увагою, ніби переконавшись, що Макар не такий уже дурень, яким здавався спочатку. Піп Іван у першу хвилину аж злякався і став смикати Макара за полу с о н и, але Макар відмахнувся і говорив далі, як і перше. Потім і попик перестав лякатися і навіть розцвів усмішкою, бачачи, що його парафіянин ріже правду і що ця правда

[1] Нижчий служитель при церкві.

припадає до серця старому Тойонові. Навіть молоді люди в довгих сорочках і з білими крильми, які жили у старого Тойона за робітників, приходили з своєї половини до дверей і з подивом слухали Макарову мову, підштовхуючи один одного ліктями.

Він почав з того, що не хоче йти до трапезника за коня. І не тому не хоче, що боїться важкої роботи, а тому, що це рішення неправильне. А як це рішення неправильне, то він йому не підкориться і навіть вухом не поведе, не рушить ногою. Нехай з ним роблять, що хочуть! Нехай навіть віддають чортам за довічного комночита,— він не возитиме справника, бо це неправильно. І хай не думають, що йому страшно бути конем; трапезник ганяє коня, але годує його вівсом, а його ганяли ціле життя, але вівсом ніколи не годували.

— Хто тебе ганяв? — спитав старий Тойон сердито.

Авжеж, його ганяли ціле життя! Ганяли старости й старшини, засідателі й справники, вимагаючи податки; ганяли попи, вимагаючи ругу; ганяли злидні й голод; ганяли морози й спеки, дощі й посухи; ганяла промерзла земля і зла тайга!.. Худобина йде вперед і дивиться в землю, не знаючи, куди її женуть... І він так само... Хіба він знав, щó піп читає в церкві і за що йде йому руга? Хіба він знав, навіщо й куди завели його старшого сина, якого забрали в солдати, і де він помер, і де тепер лежать його бідні кістки?

Кажуть, він пив багато горілки? Звісно, це правда: його серце просило горілки...

— Скільки, кажеш ти, пляшок?

— Чотириста,— відповів піп Іван, заглянувши в книгу.

Добре! Але хіба це була горілка? Три чверті було води, і тільки одна чверть справжньої горілки, та ще настій тютюну. Виходить, триста пляшок треба скинути з ліку.

— Правду він каже це все? — спитав старий Тойон у попа Івана, і видно було, що він ще сердиться.

— Щиру правду,— квапливо відповів піп, а Макар говорив далі.

Він набавив тринадцять тисяч жердин? Нехай так! Нехай він нарубав тільки шістнадцять тисяч. А хіба цього мало? І, до того ж, дві тисячі він рубав, коли в нього була хвора перша його жінка... І в нього було важко на

серці, і він хотів сидіти біля своєї старої, а злидні його гнали в тайгу... І в тайзі він плакав, і сльози мерзли у нього на віях, і від горя холод пробивався до самого серця... А він рубав!

А потім баба вмерла. Її треба було ховати, а в нього не було грошей. І він найнявся рубати дрова, щоб заплатити за жінчин дім на тому світі... А купець побачив, що йому скрута, і дав тільки по десять копійок... І стара лежала сама в нетопленій, мерзлій хаті, а він знову рубав і плакав. Він вважав, що ці вози треба лічити вп'ятеро і ще більше.

У старого Тойона навернулися на очі сльози, і Макар побачив, що шальки терезів колихнулись, і дерев'яна трохи піднялась, а золота опустилась.

А Макар казав далі: у них усе записано в книзі... Нехай же вони пошукають: коли він зазнав від кого-небудь ласки, привіту або радості? Де його діти? Коли вони вмирали, йому було гірко й тяжко, а коли виростали, то йшли від нього, щоб самотою битися з тяжкими злиднями. І він постарів один із своєю другою бабою і бачив, як його кидають сили й підходить зла безпритульна дряхлість. Вони стояли самотні, як стоять у степу дві сиротини-ялинки, і їх б'ють звідусюди люті завірюхи.

— Чи правда? — спитав знову старий Тойон.

І піп поспішив відповісти:

— Щира правда!

І тоді терези знову схитнулись... Але старий Тойон задумався.

— Що ж це,— сказав він,— адже є в мене на землі справжні праведники... Очі їх ясні, і обличчя світлі, і одежа без плям... Серця їх м'які, як добрий ґрунт: приймають добре насіння й зрощують крин сельний і запашні сходи, дух яких угодний передо мною. А ти подивись на себе...

І всі погляди звернулись на Макара, і він засоромився. Він почув, що очі його мутні й обличчя темне, волосся та борода скуйовджені, одежа подрана. І хоч задовго до смерті він усе збирався купити чоботи, щоб з'явитися на суд, як годиться справжньому селянинові, та все пропивав гроші, і тепер стояв перед Тойоном, як останній якут, у поганеньких торбасинах... І йому схотілось провалитися крізь землю.

— Обличчя твоє темне,— казав далі старий Тойон,— очі мутні і одежа розідрана. А серце твоє поросло бур'яном і терням, і гірким полином. Ось чому я люблю моїх праведних і відвертаю лице від подібних до тебе нечестивців.

Серце Макарове стиснулось. Він почував сором власного існування. Він був похнюпив голову, але раптом підвів її і заговорив знову.

Про яких це праведників говорить Тойон? Якщо про тих, що жили на землі в один час з Макаром у багатих хоромах, то Макар їх знає... Очі їх ясні, бо не проливали сліз стільки, скільки їх пролив Макар, і обличчя їх світлі, бо обмиті духами, а чиста одежа зіткана чужими руками.

Макар знов похнюпив голову, але відразу ж знов підвів її.

А тимчасом хіба він не бачить, що й він народився, як інші,— з ясними, відкритими очима, в яких відбивалися земля і небо, і з чистим серцем, готовим розкритися на все прекрасне в світі? І якщо тепер він бажає сховати під землею свою темну й ганебну постать, то в цьому вина не його... А чия ж? — Цього він не знає... Але він знає одне, що в серці його вичерпалось терпіння.

VII

Звичайно, якби Макар міг бачити, як впливала його мова на старого Тойона, якби він бачив, що кожне його гнівне слово падало на золоту шальку, як свинцева гиря, він втихомирив би своє серце. Але він усього цього не бачив, бо в його серце вливався сліпий розпач.

Ось він оглянув усе своє гірке життя. Як міг він досі зносити цей жахливий тягар? Він ніс його тому, що попереду все ще маячила — зірочкою в тумані — надія. Він живий, значить може, мусить ще зазнати кращої долі... Тепер він стояв при кінці, і надія згасла...

Тоді в його душі стало темно, і в ній забушувала лють, як буря в пустому степу глухої ночі. Він забув, де він, перед чиїм лицем стоїть,— забув усе, крім свого гніву... . . . . .

. . . . . .

Але старий Тойон сказав йому:

— Підожди, барахсане! Ти не на землі... Тут і для тебе знайдеться правда...

І Макар здригнувся. На серце його впала свідомість, що його жаліють, і воно відтануло; а що перед його очима все стояло його злиденне життя, від першого дня до останнього, то й йому стало самого себе нестерпно шкода. І він заплакав...

І старий Тойон теж плакав... І плакав старий попик Іван, і молоді божі робітники лили сльози, утираючи їх широкими білими рукавами.

А терези все колихались, і дерев'яна шалька піднімалася все вище й вище! . . . . . .

. . . . . .

1883 р.

АТ-ДАВАН[1]

Із сибірського життя

I

— Н-ну! Вже й дор-рóга! — сказав мій супутник, Михайло Іванович Копиленков.— Така проклятуща ця поїздка, гірше якої вже й бути не може... Правду я кажу, чи ні?

На жаль, Михайло Іванович говорив щиру правду. Ми їхали вниз Леною. По всій ширині її стирчали в різних напрямах величезні крижини, по-місцевому «торóсся», які сердита бистра ріка шпурляла восени одну на одну, в боротьбі з лютим сибірським морозом. Але мороз, нарешті, переміг. Ріка застигла, і тільки велетенське «торòсся», справжній хаос величезних крижин, нагромаджених безладно одна на одну, затиснутих унизу або кинутих незрозуміло як угору, лишився бѣзмовним свідком титанічної боротьби, та де-не-де ще зяяли довгі, ніколи не замерзаючі ополонки, в яких проривалися й кипіли бистрі річкові струмені. Над ними важко колихалися холодні клуби пари, немов в ополонках справді був окріп.

А з обох боків над цим химерним крижаним хаосом стояли мовчазні велетенські Ленські гори. Кволі модрини чіплялись по схилах, широко розкидаючи коріння, але камінь не дає їм рости, і схили всіяні суспіль упалим деревом. Ближче ви бачите трупи дерев, запорошених снігом, з вирваним із грунту судорожно скорченим корінням. Далі ці подробиці зникають, а до вершини гори

[1] Ат-Даван — станція на Лені, близько 300 верст вище Якутська. *(Прим. автора.)*

схил покритий сушняком, наче густою сіткою. Повалені дерева здаються незчисленними голками, наче хвоя в сосновому лісі, а між ними, ще живі, тягнуться такі ж прямі, такі ж тонкі й жалюгідні модрини, пробуючи щастя над трупами предків І тільки на рівній, наче обрізаній, вершині ліс одразу стає густішим і тягнеться довгою, темною, жалобною каймою над білим схилом берега.

І так на десятки, на сотні верст!.. Цілий тиждень уже наш візок пірнає жалюгідною крапкою між торо̀ссям, колихаючись, наче човник на бурхливому морі... Цілий тиждень я дивлюсь на смугу блідого неба між високими берегами, на білі схили з жалобною каймою, на «паді» (ущелини), які таємниче виповзають звідкись із тунгуських пустель на простір великої ріки, на холодні тумани, що тягнуться без кінця, скручуються, розгортаються, скупчуються на стиснутих скелями поворотах і безшумно втягуються в пащі ущелин, наче якась примарна армія, що розходиться на зимові квартири. Тиша гнітить душу. І тільки іноді по ріці ухне раптом важким стогоном, тріснувши, крига, зашипить, мов пролітаюче ядро, відіб'ється луною, як гарматний постріл, полине кудись далеко назад, у залишені нами пустинні закрути Лени, і довго ще дзвенить відгуками і вмирає, лякаючи уяву химерним, раптово воскресаючим далеким стогоном...

Мені було сумно. Мій супутник нудився і нервував. Візок наш раз у раз кидало з боку на бік, і вже не раз він перекидався зовсім. При цьому, на велику досаду Михайла Івановича, виходило все якось так, що валились ми неодмінно на його бік. Це було природно, але все-таки викликало в ньому велике незадоволення. Проте, коли б трапилось інакше, мені загрожувала б серйозна небезпека, тим більше, що в таких випадках він, з свого боку, не робив ані найменших зусиль. Тільки крякне бувало і діловито звертається до ямщика:

— Піднімай!

Ямщик, хоч і як важко, піднімає, і ми їдемо далі.

Мені здавалося, що вже місяць відділяє мене від Якутська, з якого ми виїхали всього шість днів тому, і мало не ціле життя від найближчої мети подорожі, Іркутська, до якого залишилось понад дві тисячі верст.

Їдемо ми тихо: спочатку нас держали люті морозні завірюхи, тепер держить Михайло Іванович. Дні короткі,

але ночі ясні, місяць уповні раз у раз визирає крізь морозну млу, та й коні не можуть збитися з уторованої «по торосу» вузької дороги. І, однак, зробивши станків[1] два або три, мій супутник, купчина рихлий і крихкотілий, починає неквапливо роздягатися перед коминком чи залізною пічкою, без церемонії скидаючи з себе зайву і навіть зовсім не зайву одежу.

— Що ви, Михайле Івановичу! — пробую я протестувати в таких випадках.— Станок би ще можна сьогодні...

— Куди до дідька поспішати? — відповідає Михайло Іванович.— Чайком сполоснути утробу-от, та й на бокову.

Їсти, «полоскатися» чаєм і спати — все це Михайло Іванович міг робити в розмірах справді дивовижних, і все це виконував ретельно, з любов'ю, майже з благоговінням.

Однак, крім цього, у нього були ще й інші міркування.

— Народ тут,— говорив він таємниче,— на копійку надзвичайно, братіку ти мій, пожадливий. Дуже бідовий народ, бо золотом набалуваний.

— Ну, золото далеко, та й не чути нічого такого про тутешні місця.

— А от коли нас з тобою пограбують, так і почуєш, та пізно... Дивак! — додавав він, швидко впадаючи в «серце»,— яка це є сторона, не знаєш, чи що? Це тобі не Расея! Гора, та падь, та ополонка, та пустеля... Найгірше місце.

Взагалі у Михайла Івановича «тутешня сторона» не викликала нічого, крім щирої огиди й бридливості. Все тут, починаючи з похмурої природи і людей і кінчаючи безсловесною твариною, не минало найпричепливішої його критики. Він знав тільки одне: тут, коли «пофартить», можна швидко і добре розжитися («за день людиною зробишся»), і тому жив тут уже кілька років, пильно виглядаючи нагоди і прямуючи неухильно до певної «межі», після якої мав намір повернутися «у свою сторону», кудись до Томська. У цьому відношенні він нагадував людину, якій за певну винагороду запропонували пробігти голою у великий мороз. Михайло Іванович погодився, і от тепер він біжить, ухкаючи і щулячись, до

[1] Поштова станція, перегін між станціями.

своєї межі. Тільки б добігти, тільки б схопити, а там... хоч гинь вся ця пропаща сторона,— Михайло Іванович не пошкодує.

Тепер, здається, він уже значно наблизився до межі і, можливо, саме через це страшенно нервував: а що, мовляв, коли саме тепер хто-небудь у нього схоплене й вирве?.. Михайло Іванович, про якого я чув багато розповідей, що рекомендували в найяскравішому світлі його заповзятливість, яка доходила до зухвальства на початку тутешньої кар'єри,— тепер боявся, як баба, і мені мимоволі доводилося через це проводити з ним пренудні вечори і довгі ночі на пустинних станках похмурої і безлюдної Лени.

II

Одного такого морозного вечора мене розбудив переляканий вигук Михайла Івановича. Виявилось, що ми обидва заснули у візку, а коли прокинулись, то побачили себе на кризі, під кам'янистим берегом, у зовсім безлюдній місцевості. Дзвіночка не було чути, візок стояв нерухомо, коні були розпряжені, ямщик зник, і Михайло Іванович протирав очі з переляком і здивованням.

Незабаром, однак, здивування наше розвіялось. Я вдивився у рівний кам'яний берег, що відходив стіною у далечінь і іскрився під промінням повного місяця. Недалеко стежка зникла в розколинах скель, а просто над головою звис високий хрест якутської могили. Хоч могила на березі, навіть і зовсім безлюдному, не рідкість у тім краю, бо якут намагається спочити вічним сном неодмінно на височині, біля води, в таких місцях, де багато далини і простору,— та все ж я пізнав Ат-Даванську станцію, яку примітив вже під час першої своєї поїздки. Червоний сланець, з химерними шарами, що нагадували якісь невідомі письмена, рівна, ніби штучно зложена круча, жалюгідні модрини, якутська могила з хрестом і зрубом і, нарешті, довга пелена білого диму, яка тихо нависала з берега над рікою — все це пригадалось мені одразу. Тут немає в'їзду, весь берег, як прямовисна стіна, і тому взимку сани залишають на ріці, а коней приводять вузькою стежкою просто на кригу. Михайло Іванович теж швидко заспокоївся, тим більше, що на стежці вже блимали ліхтарі.

За хвилину ми були нагорі, на станції.

Маленька станційна кімната була натоплена: від розжареної залізної печі так і пашіло сухим жаром. Дві лойові свічки, опливаючи від тепла, освітлювали претенціозну обстановку напівякутської будівлі, де містилася станція. Генерали і красуні чергувались на стінах з об'явами поштового відомства і патентами у чорних рамах, густо засиджених мухами. Вся обстановка ясно доводила, що станція когось чекала, і ми не мали підстав приписати всі ці готування собі.

— От, братіку ти мій, і чудово! — радісно говорив Михайло Іванович, заходжуючись коло саков з усякою дорожною їжею.— От тепло благодатне! Тут уже, шабаш, заночуємо безпремінно! Гей, хто там... писар, чи що? Самоварчик би нам та кип'яточку для пельменів...

— Ну, ні, Михайле Івановичу,— спробував я заперечити: — ще рано. До N. доїдемо, а там і нічлігувати можна.

— Коней, шановний пане, нема,— пролунав позад мене деренчливий, солодкуватий і ніби боязкий голос.

Я оглянувся. До кімнати входив невеличкий круглий чоловічок невизначеного віку, одягнутий досить оригінально. Куций сюртучок, картаті панталони, пікейний жилет, сорочка з манжетами і навіть старовинною плойкою, кольоровий галстук із золотими мухами по зеленому полю,— все це, злегка вже полиняле, злежане, ніби одягнуте випадково, нагадувало про якісь давно минулі часи. На ногах у нього були важкі валянки, поряд з якими куций німецький костюм виглядав дуже комічно. А втім, маленький чоловічок не розумів, мабуть, цього контрасту і виступав франтувато, дрібними, «щепіткими» кроками.

Фізіономія незнайомого, як і вся постать, була якась сіренька, теж ніби трохи пом'ята чи злежана, а тепер почищена і пригладжена для оказії. В усмішці, в сірих очах, в тоні голосу помітна була претензія на деяку культурність. Маленький чоловічок ніби хотів показати, що він бачив кращі дні, знає «поводження» і за інших обставин стояв би з нами на рівній нозі. Але разом з тим він якось щулився і ніяковів, ніби його надто часто осаджували, і він боявся того самого і від нас.

— Як же нема коней? — заперечив я, заглянувши в книгу, покладену, мабуть, недавно на видному місці.— Дві тройки повинні бути на станції.

— Так точно,— покірно відповів він,— повинні бути. Тільки, власне... як би вам, шановний пане, пояснити...

Він зам'явся.

— Пожалійте мене, панове проїжджі, не вимагайте,— промовив він раптом надзвичайно жалібним і принижено-благальним голосом.

— Але чому ж це? — здивувався я.

— Які ж ви, справді! — незадоволено втрутився Михайло Іванович, що встиг уже стягти з себе навіть штани.— Чому та чому? Ну, куди ви поспішаєте? Діти у вас, чи що, плачуть?.. Адже бачиш, братіку мій: людина слізно просить — значить, причина!

— Так точно,— зрадів незнайомий і звернувся до Копиленкова з співчутливою посмішкою, обсмикуючи поли свого піджака,— так точно, як ви зволили сказати: невже без причини стану чинити панам проїжджим затримку? Ніколи!

Останнє слово він промовив якось навіть гордо, випрямився при цьому і обсмикнув піджак.

— Ну, гаразд,— сказав я, поступаючись тим охочіше, що розумів неможливість витягнути мого супутника, який швидко роздягнувся, з цієї теплої кімнати на лютий вечірній мороз.— Але все ж поясніть вашу причину, якщо це не таємниця...

Співчутлива посмішка осяяла все обличчя маленького чоловічка. Він побачив, що справа владналась, і збирався відповісти мені з видимою прихильністю, але раптом насторожився. Зовні, з ріки, крізь тріскотіння залізної пічки, чути було дзеленчання.

Двері відчинилися, староста, напівякут з вигляду, обережно увійшов до кімнати, старанно замкнув двері і сказав:

— Пошта́ келлé, Василю Спиридоновичу...

— А, пошта! — заспокоївся дідок.— Ну, бар-антах (іди), щоб хутко!.. Зараз іду, пробачте мені, шановні панове...

Він вийшов. Станція сповнилась рухом. Грюкали двері, рипіли східці, ямщики тягали баули і сумки, метушливе дзеленчання тройок, яких відводили і перепрягали на льоду, врівалося щоразу у відчинювані двері, ямщики кричали один на одного по-якутському і лаялись на чистому російському діалекті, доводячи цим своє російське походження...

III

Через кілька хвилин до кімнати не увійшов, а вбіг якийсь чоловік, невисокий на зріст, у дуже потертій казенній шинелі, в якутському малахаї і обв'язаний шарфом. Він вбіг так квапливо, ніби за ним хтось женеться, і зараз же попрямував до залізної пічки.

Скинувши шинель, він лишився в якійсь благенькій шубці на кролячому хутрі, дуже схожій на жіночу кацавейку; коли ж зняв і шубку, то під нею виявився старий, подертий попід пахвами, мундир поштового відомства.

Дійсно, це був поштар, що так квапливо тікав від морозу, який на протязі довгого перегону, очевидно, здобув над ним значні перемоги. Бідолашний молодий чоловік зривав з себе задубілу одіж, ніби в ній засів цілий рій бджіл, і, не скидаючи ще малахая і шарфа, швидко стягнув з ніг валянки, які й поклав підошвами до пічки. Знімання шарфа і малахая забрало більше часу. Якути і карими не носять бороди і вусів. Це увійшло вже в естетичні звички, але пояснюється суто кліматичними умовами: бідолаха поштар, очевидно, дорожив цими атрибутами, і тепер рідка борідка і такі ж вусики, якими він, можливо, зачаровував де-небудь у Кіренську яку-небудь заїжджу відданицю з родини заможного поселенця,— перетворились в суцільну бурульку, яка щільно з'єднала його голову з малахаєм і шарфом. Пройшло немало часу, поки нарешті представник поштового відомства, що совав голову мало не в саме полум'я і розминав крижини напівзакляклими пальцями, став перед нами в своєму справжньому вигляді: молоде, але помітно набрякле обличчя, неспокійні, але тьмяні очі, злякана рухливість у всій постаті, короткий і вузький мундир, що лопнув по швах, і заячі панчохи на ногах.

— Че! — обтрусився він.— Тимни берть, мороз улахан (дуже холодно, великий мороз)... Дозвольте чарочку, панове!

— Призволяйся,— відповів Копиленков благодушно.— Рознещасна ти людина.

Очі молодого чоловіка якось знову перелякано заморгали. Холодне співчуття купця тільки яскравіше нагадало йому холод дороги, і проковтнута чарка пролетіла, ніби крижинка. Через це він налив другу і відправив

слідом за першою. Тільки тоді переляканий вираз почав зникати з обличчя бідолашного хлопчини.

— Справедливо,— сказав він.— Собаче життя... Та й морози ударили, дивне діло...

— Одежина в тебе благенька. Не по тутешніх місцях.

— Одежа нічого. А втім... на вісім карбованців не дуже нафрантиш...

Пошта пробігає по цьому величезному тракту один раз на тиждень. Взимку трьохтисячну путь вона робить за 19 днів, влітку, звичайно, довше. Восени і весною, коли Лена ще не стала або вже скресла і льодохід заважає рухові човнів, пошту везуть у саквах верхи. Цілий караван в'ючних коней тиснеться тоді між рікою і кам'яними горами, то огинаючи, по черево коневі у воді, якусь навислу скелю, то видираючись кам'янистими стежками, то мелькаючи на вершинах мало не під хмарами. Важко собі уявити роботу, яка вимагала б більшої витривалості, самовладання, терпіння і здоров'я... Три тисячі верст!.. Ямщикам теж важко, але ямщики давно повернулись по домівках і відпочивають, чекаючи рідкого проїжджого, часом аж до наступної пошти, а поштар знов трясеться у сідлі, або гойдається на бурхливій хвилі величезної ріки, або мерзне, забившись між шкіряними баулами в санях. І це при звичайній поштовій платні...

Правда, поштар придумує ще побічні підробітки. В Іркутську він запасається барилом дешевої горілки, яку продає на станках писарям і ямщикам, купить тільки що видані календарі, візьме на комісію пачку лубочних картин. Всі художні твори, які щедро прикрашають стіни станків, йому зобов'язані своєю приставкою до цих далеких країв. Він вдосконалює естетичні погляди напівякутів-станочників, прикрашаючи стіни гравірованими портретами десь премійованих красунь, він сприяє популярності генералів, він же розвінчує їх, замінюючи старих героїв найновішими... Однак, ця корисна діяльність мало скрашує долю бідолахи-поштаря, і якщо він лишається живим у своїй благенькій одежині серед надзвичайних морозів, то приписує це, головним і навіть виключним чином, горілці, якої випиває на кожній станції величезну кількість, без ніяких видимих наслідків, тим більше, що дістається вона йому дешево і дає навіть деякий,— справді-бо невинний за цих умов,— прибуток...

Від нього ж, головним чином, цей трьохтисячний тракт, з його майже єдиними жителями-станочниками, узнає новини, які відбуваються в далекому світі.

Отакий-от подвижник поштового відомства стояв тепер біля залізної пічки, з підігнутими від холоду ногами, простягнувши руки до полум'я і кидаючи жадібні погляди на наші пляшки.

— А, це у вас коньяк?.. Коньячку я ще хильну,— промовляв він раптом з боязкою фамільярністю, підбігав до столу, наливав, вихиляв і знов біг до вогню все з тим самим виглядом людини, переляканої внутрішнім ознобом.

— Чуєш, пошта, давай чайком побалуємось,— запропонував Копиленков.

— Неможливо, панове шановні,— поспішаю. Слухай, хлопче,— дружньо звернувся він до писаря, який зайшов у цю хвилину,— побережись! Адже їде...

Дідок зітхнув.

— Що бог дасть! Ждемо давно, хоч би вже як-небудь швидше...

— Тепер швидко. Мені б от як-небудь вилетіти, не напоротися б. Та де, не втекти,— дожене! Добре, коли по дорозі де-небудь...

— А тобі що?

— Та все від гріха подалі. А чуєш, хлопче, адже про скарги довідався...

— Ну?

— То ж то... Кажуть, осатанів, біда!

— А може, бог милостивий. Ми не скаржились...

— Та ви це про кого? — запитав Копиленков.

— Арабін, кур'єр... Тепер з Верхоянська повертається.

— Так, так, так! Ось через що в тебе й коней немає. Зрозумів! А що якби ми в тебе останніх коней і забрали...

— Цілком вірно... Судіть самі: приїдуть вони сюди, і раптом я їм скажу: нема коней! Що ж це... Адже тоді їм тут ночувати...

Копиленков зареготав.

— Ну, він тебе, братіку, за ніч з'їсть ще й з піджаком з твоїм.

Поштар теж засміявся, якось поривчасто, закинувши голову назад. Дідок спробував посміхнутись, але більш із ввічливості. Очі його були замислені й заклопотані.

— Бог знає, бог знає... Минулого разу вберегла цариця небесна... Тварюкою все ж таки назвав.

— Удостоїв?

— Так. Це що ж... Звичайно, як на колишні часи, бувши в чині колезького секретаря, міг ображатись... Ну, між іншим, у теперішньому нікчемному становищі повинен терпіти... Ви самоварчик зволили наказувати?— спохватився він раптом.— Ах, боже мій, що ж це я... Зараз буде готово,— два самовари в нас. Якщо, трапиться, приїде, і йому подамо... Зараз...

IV

За кілька хвилин нестара ще і досить гарна жінка, при вході якої поштар знову закинув голову й засміявся своїм уривчастим сміхом, а писар став якось особливо серйозним,— внесла невеликий самоварчик і заходилась розставляти чайний посуд. Ми запросили до чаю дідка і поштаря. Останній відмовився і так само швидко, як раніше скидав з себе, почав натягати свою не зовсім просохлу одіж. Писар для звичаю теж пробував відмовитись, але потім, коли його запросили вдруге, згодився, бо це його очевидно потішило.

— З великою приємністю поділю компанію,— сказав він, і потім, застебнувши піджак на всі гудзики і взявшись рукою за спинку стільця, вклонився і промовив:

— У такому разі вважаю за честь рекомендуватись: Кругликов, Василь Спиридонович, колишній колезький секретар... Приємно познайомитись.

— Значить, служив? — спитав Копиленков.

— Так точно, по комісаріатській части, у флоті.

Поштар одягнувся, сунув нам всім на прощання руку, ще раз сказав: «А, це спирт у вас? Хильну лиш іще спирту!» — хильнув і квапливо вибіг на мороз. Я одягнувся і вийшов за ним.

Треба було підійти до кручі біля могили з похиленим хрестом, щоб побачити пошту внизу.

Ріка, захаращена білим торосом, злегка іскрилася під сріблястим і смутним сяйвом місяця, що стояв над горами. З протилежного берега, віддаленого версти на чотири, лягала густа невиразна тінь, вдалині неясно ви-

мальовувались, вкриті лісом, берегові сопки, які відходили далі й далі, супроводжуючи плавні повороти Лени... Ставало і моторошно, і сумно, коли кидав погляд на цю величезну крижану пустелю.

Пошта — три тройки — рушила, дзвіночки одразу, якось невлад і галасливо, заговорили під моїми ногами, ніби підбадьорюючи один одного. Три чорні плями, наче фантастичні багаточленні тварини, ворухнулись на снігу і замаячили між торосами, все зменшуючись і зменшуючись. Їх давно вже не було видно, а дзеленчання все чулося так само ясно в морозному, ніби скляному, повітрі... Кожен дзвіночок промовляв по-своєму: відстань зменшувала тільки силу, але не чіткість звуку. Потім все зникло раптово, тільки тороси іскрилися фантастичним хаосом, та сопки тихо спали в імлі, і якісь невиразні тіні линули під далекими берегами.

Мало не все населення станка проводжало пошту... На бідному Ат-Давані, що притулився під кам'яними горами, цей пробіг рідкої пошти — ціла подія.

Але станок чекав і нудився чеканням ще другої події.

Коли пошта зникла і дзеленчання затихло, юрба ямщиків, що тихо підіймались від ріки, пройшла повз мене, розмовляючи по-якутському. Мені важко було розібрати цю тиху розмову, однак я зрозумів, що говорять вони не про того, хто поїхав, а про когось, хто мав приїхати зверху. При цьому ім'я «Арабин-тойона» разів зо два долинуло до мого слуху.

Я лишився ще на березі, заполонений смутними чарами. Повітря було нерухоме і сповнене якоїсь чуйної, кристалічної ясності, якої не порушував тепер жоден звук, але яка ніби застигла у полохливому чеканні. Варто знову тріснути крижині, і морозна ніч вся здригнеться і загуде, і застогне. Камінь зірветься з-під моєї ноги — і знову надовго сповнить чуйне мовчання сухими і різкими відгуками...

Мороз усе дужчав. Будинок станції, який наполовину складався з юрти і тільки наполовину з російського зрубу, сяяв вогнями. З димаря над юртою цілий віник іскор швидко метлявся в повітрі, а білий густий дим підіймався спочатку вгору, потім відгинався до ріки і тягся далеко, до самої її середини... Крижини, вставлені у вікна, здава-

лося, горіли самі, переливаючись райдужними відтінками полум'я...

Я ще раз окинув поглядом навколишню картину, сповнену захоплюючого смутку, і пішов до хати.

V

У ямщицькій величезний коминок, щільно збитий з глини, зяяв наче розкрита вогненна паща казкового страховища. Вогонь з неймовірною силою поривався в димар, ніби ціла ріка полум'я струмувала вгору. Похилі стіни юрти то щільно зсувались, охоплені багряним відблиском, то потопали ледве помітно в темряві; тоді юрта здавалась величезною печерою з темним склепінням. Група вогненних же постатей, ніби тільки що відлитих з неостиглого ще металу, зімкнулась півколом біля коминка. Посередині, втупившись у вогонь замисленими очима і спершись підборіддям на руки, сидів молодий станочник з різко-інородницькими рисами, представник цього дивного, напівз'якутілого населення середньої Лени. З горла його лились, примішуючись до шипіння і тріску полум'я, чудні — то протяжні, то істерично-уривчасті — звуки. Це була якутська пісня-імпровізація,— пісня, в якій тільки звичне вухо може вловити ознаки своєрідної гармонії. «Господи боже,— подумав я мимоволі,— як тільки не виражається людське почуття!..» Але через те, що краса все-таки в самому почутті, то є своя частка краси і в цьому дикому гортанному, уривчастому завиванні, схожому то на плач, то на шум вітру в дикій ущелині... Досить було глянути на бронзові обличчя станочників Ат-Давана, щоб переконатися в присутності захоплюючого і поглинаючого душевного руху, який панував у брудній, непривітній юрті.

Молодий станочник співав, інші слухали, зрідка заохочуючи співака різкими, мимовільними короткими вигуками. Ми маємо свої пісні, записані, покладені на ноти, в яких більш складне почуття викристалізувалось у постійну форму. Дика тайга, кам'янисті стежки над Леною, похмурий і сиротливий Ат-Даван — мають свої пісні. Вони не записані, не опрацьовані, не гармонійні і досить грубі, але зате кожна з них народжується на перший поклик, відгукується, як Еолова арфа, своєю неза-

кінченою і незаокругленою гармонією на кожен подих гірського вітру, на кожен рух суворої природи, на кожне трепетання бідного на враження життя... Співак-станочник співав про мороз, що подужчав, про те, що Лена стріляє, що коні забилися попід скелі, що в коминку горить яскраве полум'я, що вони, чергові ямщики, зібралися у кількості десяти чоловік, що шестірка коней стоїть біля конов'язей, що Ат-Даван жде Арабин-тойона, що з півночі, від великого міста, насувається гроза і Ат-Даван здригається і тремтить...

Пісенна якутська мова відрізняється від звичайної приблизно так само, як наша слов'янська від сучасної розмовної. Пісенна мова народилася десь далеко, в невідомих глибинах Середньої Азії, звідки велике змішання народів кинуло жалюгідний осколок якогось племені на далекий північний схід. Він зберіг на півночі пишні образи і барви далекого півдня... Від півночі ж, від полохливого морозного повітря, в якому тріск крижини виростає на гарматний постріл, а падіння нікчемного каменя гримить, як обвал,— пісня набула боязкого нахилу до неймовірних гіпербол, до гігантських, страхітливих перебільшень. Ось чому, треба гадати, якутський Іванушка, бідний сиротина Ер-Соготох, у своїх гірких мандрах натикається раз у раз на казкових молодців, найменший з яких має литки, як стовбур старої модрини, а очі його важать по п'ять фунтів.

Я став у тіні, непомічений, і слухав пісню станочника про Арабин-Тойона... Арабін, Арабін!.. Я десь чув це прізвище. Мені треба було чимало зусиль, щоб відсунути від себе казкову постать, і з-за неї в моїй пам'яті зринула інша. В Іркутську, в знайомому домі, я кілька разів зустрічав — правда, мимохідь — козацького хорунжого з цим прізвищем. Це був чоловік, який нічим особливо не відзначався, мовчазний, трохи навіть соромливий, тією особливою соромливістю, що властива хворобливо-самолюбним людям. Я ледве примітив його тоді, але пізніше чув, що він чимось звернув на себе увагу тодішнього генерал-губернатора і що його використовують для «особливих доручень». Невже це він? Невже це про нього я чую тепер усю дорогу — про нього, чиє ім'я ледве вирізнялось в іркутському натовпі?.. Він уже втретє пролітає по Лені кур'єром, і кожного разу розмови про нього довго не вщухають на пустинній ріці. На станціях він

поводився як людина, виключно на зусилля якої покладено втихомирення бунтуючого краю. Вдирався, як ураган, бушував, наганяв панічний жах, загрожував пістолетом і... забував усюди платити кур'єрські прогони. Мабуть, завдяки цьому, він виконував доручення за такі строки, які дивували навіть бувалих людей, і начальство відзначало його ще більше. «Кур'єр» стало прізвиськом і мало не постійною професією Арабіна. Скромний і соромливий в Іркутську, він робився зовсім іншим, як тільки виїздив з міста. Бути щиро переконаним, що *всяка* влада сильніша від *усякого* закону, і почувати себе цілі тижні єдиним представником влади на величезних просторах, не зустрічаючи ніде ні найменшого опору,— від цього може запаморочитися голова і сильніша від голови козацького хорунжого.

І вона дійсно паморочилась. В останній проїзд він уже скакав повз рідкі міста (Кіренськ, Верхоленськ і Ольокму), стоячи у візку і розмахуючи над головою червоним прапором. У цьому було щось фантастичне: дві тройки мчали, наче птахи, з смертельним жахом в очах, ямщик нагадував мерця, застиглого на передку з віжками у руках; сідок стояв, виблискував очима і розмахував прапором... Місцеві власті похитували головами, обиватели розбігались. У цей проїзд Арабін відзначив свій шлях такою кількістю загнаних коней, зойків і скарг, які прорвалися, нарешті, назовні, що поштове начальство визнало за необхідне втрутитися. Забігаючи наперед, скажу тільки, що через Арабіна посварилися два відомства, що безпосереднє начальство кур'єра змушене було все-таки відмовитись від його послуг, але, маючи прекрасні рекомендації, він перейшов на службу ще далі на схід, і там, на Амурі, застрелив, нарешті, наповал станційного наглядача. Тоді про Арабин-тойона заговорили навіть в Росії і тільки тоді дізналися, що судити, по суті, нікого, бо знаменитий кур'єр був уже... зовсім божевільний.

Така дальша історія грізного і нещасного Арабин-тойона, якого чекали цієї ночі на далекому Ат-Давані. Ось про кого скрипіла і завивала сумна якутська пісня в ямщицькій юрті.

VI

У станційній кімнаті Михайло Іванович у самій білизні сидів за столом. Кругликов розташувався навпроти, у позі далеко більш вільній, ніж раніше. З наївного пожвавлення, що виблискувало в простодушно-хижих очах мого супутника, я одразу побачив, що йому пощастило вже зав'язати одну з тих розмов, до яких він був дуже охочий. Це були саме розмови суто біографічного і почасти корисливого характеру: хто, де і яким чином зумів нажити гроші. Усі подробиці наживательських драм мали для нього якусь особливу, чарівну привабливість. Кругликов давав ці подробиці охоче і з об'єктивним спокоєм людини, що дивиться на все це збоку, очима спостерігача.

— Так, кажеш, прогорів? — запитував Михайло Іванович, нахиляючись через стіл.

— Дощенту! — відповів Кругликов і подув на блюдечко з чаєм.— Зовсім, так що, з дозволу вашого сказати, в самій сорочці лишився, та й то чужа.

— Ах ти, братіку мій, яка людина пропала!

— Пропала? Ну, це ж чого? Де ж такій людині пропасти! Як на тутешні місця, кажу я, та отакій голові...

— Справді, шельма натуральна. Кажеш, поправився?

— Та ще як поправився!..

— Ну, діла!.. За що ж він взявся?

Кругликов поставив блюдечко і загнув палець:

— По-перше — жениться він вдруге на вдові з капітальцем. Капітал, правда, мізерний...

— Почекай! Кажеш: жениться! А перша, що ж, померла, чи як?

— Живісінька! Це нічого не значить.

— Ай-ай-ай!.. Н-н-ну? Що ти, братіку, тягнеш, кажи далі!

— Ну, і почав легесенько поторговувати на приїсках спиртом.

— Спир-том?.. Ну, ні, нині, братіку, на спирті далеко не заїдеш. Нині, братіку, на спиртовому ділі тюрму собі заробиш, а багатим не станеш. Не ті вже часи...

— Ой, ні, дозвольте, це ви даремно! Спиртове діло, воно само по собі, а якщо до цього *пшеничка* [1]...

[1] Золотий пісок. «Торгувати пшеничкою» — скуповувати потай підйомне золото у приїскових робітників. *(Прим. автора.)*

— Ну, це так! якщо спритній людині...

— Цей спритний. Ширше-далі, ширше-далі і вбився він у копійку справжню.

Михайло Іванович ляснув себе рукою по коліну.

— Ох ти, братіку мій! От голова, так голова... Пий ще! — запропонував він гостинно, коли пан Кругликов поклав порожню склянку на блюдечко, як знак того, що він вдоволений, але вип'є ще, якщо його попросять (перевернути склянку і покласти на неї недогризок цукру — означало б відмовитися остаточно).— Пий! А щодо посади — не сумнівайся. Улаштую, будеш задоволений. Я, братіку, люблю балакучих людей. Тільки ти вже скажи мені по правді: у чарку заглядаєш?

Пан Кругликов подивився йому просто у вічі ясним поглядом і відповів:

— П'ю... П'яницею або, сказати, пропиякою себе не вважаю, а п'ю... Але запитайте: чому п'ю? — тому, що перебуваю в горі після колишнього благополучного життя. Ось і Іван Олександрович,— напевне зволите знати, прийоски у нього багатющі були,— каже бувало: «Нащо, Кругликов, п'єш? Тобі б, з твоїм розумом, зовсім би торкатись не треба... Почерк маєш прекрасний, екіпірований пристойно, сам поводишся акуратно... Тобі б яке місце можна займати, тільки не торкайся горілки!» — Так от ні, серце не дозволяє... «Іване Олександровичу»,— кажу йому...

Пан Кругликов захвилювався. Мабуть, він забув, кому і з якого приводу він звірявся, і, вдаривши себе в груди, продовжував:

— «Іване Олександровичу, благодійнику, не суди! Господи! Та я б смолу,— розумієш ти? — с-смолу б киплячу пив, коли б міг іншим разом собі полегшення дістати, — забуття горя!» — Смолу-у!.. Боже мій, господи! за що ти долю мою в цей пропащий край закинув?.. Хліба пуд — чотири з полтиником, яловичина — вісім карбованців! Ні спокою, ні їжі...

— Це правда,— підтвердив Михайло Іванович,— харчі тут дорогі, нічого й казати.

— Ех, ні, не те! — з сумом заговорив раптом маленький писар, і цей сум глибоко щемлячою нотою прорвався в його голосі, промайнув на обличчі, змінив всю трохи комічну його постать.— Не те... Серце закипає в мені, думки мучать...

— Задумуєшся?—перебив Михайло Іванович з якимсь боязким співчуттям.

— Буває! — похмуро признався Кругликов.

— Ох, братіку! Ти вже якось того... кинь... Найгірша це справа. У мене, брат, замолоду теж було; насилу батько-небіжчик вигнав. Після одруження і то ще бувало ні-ні та й засмокче... На світ не дивився б від думок цих... Останнє діло!

— Куди вже гірше! Повірите: іншим разом уночі прокинешся, опам'ятаєшся: «А де ж то ти народжений, Василю Спиридоновичу, у яких місцях юність свою провів?.. А нині де поневіряєшся?..» Морозище тріщить за стіною або віхола виє... до вікна, а у вікні — сліпа крижина... Одійдеш і зараз до шафи. Наливаю, п'ю...

— Легше?

— У голову вдарить,— ну, й запаморочить трохи... Затуманить, бо — настойка в мене... Горілка настояна найміцніша... А справжнього полегшення не бачу.

— От воно діло яке! І справді, що краще кинути... Займися ділом, воно, брат, теж по голові вдарить, не гірше від настойки... А скажи ти мені от що: за що тебе сюди запроторили?

Це запитання, поставлене з такою грубою раптовістю, пронизало ще раз всю постать пана Кругликова, і ще раз вона змінилась, втрачаючи в моїх очах попередній відтінок комізму. Здавалося, якась іскра пробивається з-під давно згаслого, але ще не остиглого зовсім попелища.

Він якось пересмикнувся, похнюпився, і його голос, коли він запитав дозволу налити собі чарку, став глухішим.

— Дозволите?

— Призволяйся!

Він налив, подивився на чарку проти світла, ніби шукаючи там відповіді на болюче питання, випив її одним духом і сказав:

— За кохання.

Михайло Іванович роззявив рота від здивування. Я мушу сказати, що заява пана Кругликова, висловлена з такою короткою рішучістю, була така несподівана, що примусила й мене поглянути на нього здивовано. Кругликов, здавалось, і сам розумів, що своїми словами викликав неабияку сенсацію.

— Та говори ти, братіку, до пуття! — сказав, нарешті, Михайло Іванович з досадою.

— Що ж, я правду кажу,— відповів Кругликов,—тому що, власне, через кохання до однієї дівчини, у начальника свого, статського радника Латкіна, двічі з пістолета палив.

Це було вже занадто.

Михайло Іванович закам'янів і дивився на свого співбесідника якимись безглуздими, мутними очима. Він скидався на мандрівника, який, порозмовлявши години зо дві з найлюб'язнішим, хоч і випадково зустрінутим попутником, і цілком зачарований його прекрасними якостями, раптом дізнається, що перед ним не хто інший, як celebrissime [1] Рінальдо-Рінальдіні.

— З пістолета? — протягнув він розгублено.— Як же це так? Та чи правду ти кажеш: з пістолета?

— Так точно. Пістолет справжній.

— Палив?

— Двічі.

— Та це ж, братіку ти мій, таке діло, таке... прямо, сказати тобі, політичне...

— Що тут поробите! Судіть мене, як знаете... Кохання.

— Та ви розкажіть, Василю Спиридоновичу, як ця вся історія вийшла... — звернувся я до пана Кругликова.

— Так, — підтримав моє прохання і Копиленков, — що ж, братіку, розкажи, розкажи, — нічого! Що вже тут... От диво!

VII

Пан Кругликов, сьорбнувши останній ковток чаю, перекинув склянку, поклав на денце грудку цукру і відсунув все це від себе. Після цих приготувань налив собі чарку і знову подивився проти світла. Я шкодував у цю хвилину, що я не живописець і не можу відтворити складних відчуттів, що поєдналися на оригінальному обличчі ат-даванського станційного писаря, освітленому оплилими лойовими свічками. Кругле обличчя, попелясте, акуратно зачесане волосся з чимсь подібним до кока спереду, підстрижені котлетками бакенбарди і голене підборіддя.

[1] Найславетніший *(лат.)*

У сірих очах, що уважно дивилися на чарку проти світла, можна було б прочитати і смаковане наперед задоволення, і пихату гордість оповідача, що зацікавив слухачів, і щиру гіркоту розбитого життя і пекучих спогадів. Він, закинувши голову, вицідив чарку коньяку, поставив її на стіл, витер губи потріпаною фуляровою хусточкою і повернувся до оповідання:

— Моя біографія життя, шановні панове, дуже сумна... Чутлива людина може остаточно все розуміти, а інші сміються... А втім, це все одно...

Він гірко посміхнувся, все ще трохи рисуючись, і потім спитав:

— Чи не траплялось кому з вас, шановні панове, бувати в Кронштадті?

— Це де? — спитав Копиленков.

— Поблизу Петербурга, години зо дві їзди пароплавом, портове місто.

— Я бував, — зірвалося в мене.

— Бували? У самому Кронштадті?

Кругликов жваво повернувся до мене, і очі його блиснули пожвавленням.

— Так, бував, і навіть жив кілька місяців.

— Чудове місто! Порт, фортеця, твердиня, оплот, вікно в Європу... Чудове місто, куточок Санкт-Петербурга!

— Так, місто хороше.

— Ах, як можна, як можна! Такого іншого міста... та де ви знайдете? Даруйте. А чи правда, що тепер, казав мені якось проїжджий офіцер, на Катерининській вулиці чавунну мостову покладено?

— Правда.

— Краса, мабуть!.. А пристані, Купецький мур, форт Павел, форт Константин...

Він захоплювався. Моя думка теж якось миттю перенеслася з похмурої Лени до Кронштадта, де я провів кілька радісних місяців ще студентом... Мене, як і Кругликова, охопили спогади: хлюпала морська хвиля, зливаючись з невською, свистів пароплав, довга дамба гуділа під копитами візницьких коней, що везли публіку з пароплава, який тільки що пристав, сновигали катери, баркаси, диміли пароплави... Білі ялики із змахуючими в лад веслами, важкі броненосці, шпиль німецької кірхи, вулиці, перерізані каналами доків, де серед будинків, ніби кити, що не знати як попали до центра міста, стоять ве-

летенські морські громади, з товстими щоглами, кам'яні будинки, бульвари, казарми, блиск і розкіш куточка столиці... І знову — ліс щогл у синьому небі, купецька гавань, полога коса і шум морського прибою... Синя далечінь, виблискуючі гребені хвиль і важкі форти, що виступили далеко в море... Хмари, чайки з білими крилами, легкий катер з сильно нахиленим парусом, важка чухонська лайба, що зі скрипом і стогоном ріже хвилю, і там, далеко за Толбухіним маяком, димок пароплава, який відходить у синю західну далечінь... в Європу!..

Ілюзію порушив, по-перше, новий постріл замерзлої ріки. Мабуть, мороз брався на ніч не на жарт. Звук був такий сильний, що виразно чувся крізь стіни станційної хатинки, хоч і пом'якшений. Здавалося, ніби якийсь дивовижний птах летить із страшенною швидкістю над рікою і стогне... Стогін наближається, зростає, проноситься мимо, і з слабіючими помахами велетенських крил завмирає вдалині.

Копиленков нервово здригнувся і потім, як це часто буває після переляку, з досадою накинувся на Кругликова.

— Ну, так що ж, — сказав він нетерпляче, — родом ти, чи що, з цього самого міста? Почав, так уже кажи толком, не тягни!

— Так, родом, — відрізав Кругликов з гордістю.— На Сайдашній вулиці і світ побачив. Сайдашну зволите знати? У батька мого на цій вулиці власний будинок був, може, стоїть ще й досі. А батько мій, треба сказати, хоч і з ластових [1] був, але місце мав доходне і, зрозуміле діло, синові також дав належний хід. Освітою не дуже захоплювався, обмежуючись початками грамоти і почерком, але, як і сам я був молодий чоловік акуратний, по службі справний і в начальства трохи на прикметі по причині батька, то і стояв я, можу сказати, на кращій лінії... Так, з початку долі моєї не того можна було сподіватись, що мене нині спіткало. Ясний ранок і сумний захід...

— Не нарікай! — повчально промовив Копиленков.

— Ну, і от... сказав я вам, шановні мої панове, що в батька був власний будинок на Сайдашній вулиці. А по цій самій вулиці, насупроти, трохи так навскіс, проживав

[1] Чиновник по збиранню податку з купецьких суден.

товариш мого батька, також із ластових, і, за вислугою, займав місце ще й від того доходніше...

— А яке? — не втерпів Михайло Іванович.

— У порту, де провадиться ремонт і будівництво морського флоту суден. Платня тоді йшла не дуже, щоб сказати, велика, але побічний прибуток як на ті часи випадав багатий, — просто було! Можете судити з того, що з служби рідкий день ішли не обмотавшись...

— Тобто це що ж, відносно чого?.. — здивовано спитав Копиленков, для якого, як знавця найрізноманітніших прибутків, ця форма виявилась незрозумілою.

— Це, бачте, ось у чому полягає. Судно морського флоту не те, що ваші паузки [1]. Зовнішність, само собою, кріплення там, ванти, рангоут і інше, але ще внутрішнє опорядження вимагає матеріалу дорогого і тонкого. Пишнота, блиск і навіть, можна сказати, комфорт... Ну, так от, на матеріальних складах матерій цих, ліонського оксамиту, агліцьких різних шовків... гори... Тепер уявіть: треба йому йти з служби додому; скидає він сюртук, бере кусок шовкової матерії, обгорне навколо тулуба, знов одягається, іде. Прийшов додому, розмотає його дружина, ніби котушку якусь, — от і придбав!

— Добра штука!.. Тільки як же їх там не обмацують, на виході ото?

— Як можна! Робітників, звичайно, обшукують, коло воріт, а з панами і поводження інше, на довірливому началі.

— Нічого, можна діла робити... Тільки треба розумним бути. Коли на жадібну людину, яка не знає міри, — швидко пропасти можна. Адже все ж таки казна!

— Будьте ласкаві, розказуйте далі,— в свою чергу перебив я, побачивши, що тепер захоплюється вже Копиленков.

— Так, звичайно, справа не в цьому. А що просто було, — це правда. Просто, просто, а тільки що освіти було в нашому колі мало, а дикунства багато... Через це я й хрест тепер несу. Чи бачите, була у цього батькового товариша дочка, на два роки від мене молодша, вісімнадцять років, красуня! І розумна... Батько душі в ній не чув, і навіть ходив до неї студент — навчанням займався. Сама напросилася,— ну, а батько улюбленій дитині не

[1] Невеликі човни.

перечив. Трапився студент, людина розумна, вчена і ціну взяв недорогу, — вчи!

— Даремно, — сказав побіжно Копиленков. — Баловство! Жінкам це ні до чого...

— Ну, а я був тій дівчині, Раїсі Павлівні, наречений жених. Батьки наші приятелями були, ми майже й виросли вкупі, і надумали батьки проміж себе так, щоб неодмінно мене з нею одружити. І ми, зі свого боку, мали одно до одного прихильність у почуттях. Спочатку, знаєте, дружба, граємо бувало разом, а потім вже й серйозно. Від батьків перешкоди не бачили і часто одно з одним зустрічались.

— Гріх трапився? — забіг наперед Михайло Іванович.

— Ніякого гріха! — відрізав Кругликов холодно.— І в думках не було, — обоє младенці чисті. Рая до читання була охоча, так от за цим і час більше проводили. Спочатку Гуаки там, рицарі різні, Франциль Венециян, — зворушливі історії!.. Дурниці, звичайно, а подобалось: маркграфиня, наприклад, бранденбурзька, принцеса баварська, і до всього цього лютий сераскир... Все ото таке... Високі персони, і все у коханні і вірності відзначаються і переживають пригоди... Звичайно, голови молоді! У мене все-таки служба, а вона упорається з хатніми справами, коли трапляється хвилина вільна — зараз в кімнаті своїй з ногами на канапку, загорнеться хустиною і читає. Надвечір — я зі служби вернуся — гуляти йдемо, під ручку. У Кронштадті, звісно, яке гуляння: на кріпосний вал, на Купецький мур бувало сходимо, на море дивимось... Вона мені й розповідає, що ото за день прочитала. Говорить, говорить, потім і замислиться.

«— От, Васенько, каже, які на світі бували коханці... От би й нам з тобою так само. Чи можеш ти у випробуванні, наприклад, вірність зберегти?.. Раптом би до мене якийсь лютий сераскир присватався?

«Ну, я, звичайно, зі свого боку:

«— Можу то я можу, та тільки ж нам, кажу, ні до чого, коли нас хоч і завтра з батьківського наказу у соборі звінчають...

«Сміюсь, звичайно, бо кожного дня до канцелярії ходжу, так і то стосунки з людьми маю, а вона — дитя.

«— Бачиш, каже, он біля маяка парусок біжить.

«— Бачу, бриг з-за кордону йде.

«— А що, каже, може, на цьому кораблі пірат їде:

кинеться раптом, місто спалить, тобі списом груди проб'є, мене в полон...

«Затремтить сама, злякається, горнеться до мене. Ну, я її знову заспокою:

«— Що ти, бог з тобою! Це бриг іде голландський, чи там агліцький, з бавовною. Мало їх хіба, егличів цих, і зараз вулицями ходить. Звичайно, бешкетують іноді, так і до участка ж недовго.

«— Так, — каже і Рая, — наше життя є зовсім інше... От і студент, Дмитро Орестович, теж все сміється... А мені, каже, щось скучно... І зітхне.

«Ну, настав час вже й про весілля думати. Почали батьки про придане домовлятись. От раз мій батько й каже: «женити — то й женити, нічого відкладати! Я, каже, своєму даю шість тисяч, ти скільки?»

«І я, — Раїн батько відповідає, — стільки ж, разом буде дванадцять — куди їм більше?

«— Ні, — мій знову каже, — не так! Сам подумай: мій Вася може з часом в чини увійти, а твоя дочка яка є, такою й залишиться, тільки що старітись буде. Тобі б по-справжньому десять тисяч слід було б дати...

«Слово за словом, — засперечались. Той чоловік гарячий, а вже мого батька ніби гедзь укусив: став на своєму і годі. Товче одне, не спускає ні копійки. Ну, той, зрозуміло, розсердився...

«— Коли так, каже, коли ти своє щеня над моєю Раїчкою на цілі чотири тисячі вище поставив, так не треба нічого! За генерала дочку віддам, не твому щеняті пара!»

— Наскочила, значить, коса на камінь, — засміявся Копиленков.

Кругликов глянув на нього з якимось здивованням, ніби не розчув, і продовжував:

— Ох-хо-хо! Так от через дрібниці почалося. Треба ж вам сказати, що начальник наш, справді, на Раю почав солоденьким оком позирати. Він хоча, скажімо, не повний генерал був, але ми його в правлінні завжди вашим превосходительством звали. Сам наказав: «Для чужих я, може, каже, і менший від полковника, а своїм підлеглим я бог і цар!»

— А що ти думаєш?.. І правда! — знову вкинув Копиленков. — До бога високо, до царя далеко, а він тебе тут завжди схопить... Це він правильно!

— У літах він був похилих, бездітний удівець, і зауважте, скільки не сватав з рівних собі, — ніхто за нього не віддавав: зовнішність мав препогану... Ну, і впала йому в око моя Раїчка. Зрозуміло, вона й не знала, тим більше, що я вже вважався нареченим. З себе, — діло минуле, — був гарний, на зріст хоч і невисокий, та з обличчя приємний, вусики там, волосся завжди напомаджене і пофрантити любив... Та й батько її спочатку все-таки жалів єдину дочку. А тут, як взяло його за живе, став на диби, захропів і одразу ж мені від дому відмовив, а генералові надію подав... О-ох! І стала в нас на Сайдашній вулиці генеральська карета їздити...

Очі Кругликова стали вологі, іскра з-під попелу пробилась яскравіше. На жаль, він одразу ж притушив її чаркою горілки. Рука, що підносила чарку, дуже тремтіла, горілка розхлюпувалась і капала на пікейну жилетку.

— А там і частіше! Пішки вже став заходити і подарунки носити. А я вже на поріг поткнутись не смію: а що, як я туди, а генерал там сидить... Побиваюсь... От якось іду з служби повз один будинок, де студент цей, вчитель, квартирував, — жив він у флігельку, книжку писав та опудала робив. Тільки, дивлюсь, сидить на ганочку, люлечку посмоктує. І тепер, кажуть, у чинах вже великих по своїй лінії, а все люльки цієї з рота не випускає... Чудний, звичайно, народ — вчені люди...

Кругликов посміхнувся тихою посмішкою, встав, пошарив у якійсь шкатулці в своїй темній комірчині і виніс стару книжку:

— Ось, — сказав він, — подивіться...

Я глянув, і на мене війнуло давно минулим. Книжка була видання 60-х років, напівспеціального змісту з природознавства. Вона цілком відбивала ті громадські настрої, коли молоде у нас вивчення природи гордо виступало на завоювання світу. Світ лишився незавойованим, але з-під свіжої хвилі, що збігла, зійшло все ж таки чимало пагінців. Між іншим, рух цей дав нам немало славетних імен. Одно з цих імен,— хоч, може, і не з перших лав, — стояло на обкладинці книжки.

— Вони, Дмитро Орестович, написали, — сказав Кругликов, дбайливо загортаючи книгу в якийсь поштовий бланк. Очевидно, він зберігав її з гордістю, як одну із своїх найприємніших згадок про неповоротне минуле.

«Так, ото йду я повз нього, чую, кличе: «Гей, ви, пане Венециян, ідіть-но сюди!»

«Підійшов я: бачу, що мене кличе... Жартівник був.

«— Що вам завгодно?

«— Що ж це ви, каже, маркграфиню бранденбурзьку зовсім, чи що, покинули? Адже побивається.

«Подивився на мене отак з голови до ніг...— Та й то, каже, як за таким хоробрим рицарем не побиватись...

«Бачу я, що це насмішка, а все ж чоловік він був найдобрішої душі. Рая теж спочатку дуже його боялась, бо все більше смішком та зривом, а потім дуже хвалила. Я не ображаюсь і кажу йому:

«— Що мені робити, Дмитре Орестовичу, навчіть!

«— А ви, каже, не знаєте?

«— То ж то й є, не знаю.

«— Ну, то і я теж не знаю... А все ж таки мушу вам переказати, що Раїса Павлівна чекає вас сьогодні смерком у себе. Батька не буде, лютий сераскир теж до Тамбова поїхав. Прощайте!

«— Порадьте, Дмитре Орестовичу, як мені бути!

«— Ну, ні, каже, я вам у цій справі не порадник. Я от радив Раїсі Павлівні, щоб вона викинула за вікно усіх сераскирів, та й Венецияна одного до речі туди ж... Не слухає; а вам що й радити...

«Сумно мені тоді, признатися, стало. «Чого, думаю, йому, справді, з мене насміхатись? Чим же я гірший від других-інших женихів, тільки що ось нещасливий: наречена моя начальникові сподобалась. Так знову ж це вина не моя». Ну, потім пригадав, що йти увечері на побачення з Раєю, і повеселішав.

«Смерком пробрався до неї... Кинулась мені Раїса Павлівна на шию і заплакала. Подивився я на неї, не впізнав. І та — і не та. Зблідла, змарніла, очі великі, дивиться зовсім інакше. А краса... невимовна! Стукнуло в мене серце. Не моя це Раїнька, інша дівчина якась. А обіймає: «Вася, каже, лю...бий, жа...даний, каже, прийшов, каже, не за...був, не...поки...»

Раптом прилив сліз застелив очі Кругликову, горло йому стисли спазми. Він устав, відійшов до стіни і простояв деякий час обличчям до якоїсь поштової об'яви.

Глянувши на Михайла Івановича, я на велике своє здивування помітив, що й без того розпливчасті риси цієї

не дуже сентиментальної людини також якось розм'якли, розпустились і очі швидко заморгали.

— Що ж це, — промовив він розчулено, — до чого зворушлива, справді, історія!.. Ану лиш, ти, сіромахо, чебурахни скляночку! Нічого, брат, що поробиш! Життя наше, братіку, юдоль...

Кругликов соромливо підійшов, налив, випив і витер обличчя фуляром.

— Пробачте, шановні панове, — не можу... Останній раз я тоді Раїчку свою обіймав. Відтоді вже вона для мене Раїсою Павлівною стала, рукою не дістати... Спогад і святиня... Недостойний...

— Ну, ну, — захищався Копиленков від нового наплив розчуленості, — ти вже, братіку, якось того, як-небудь розповідай далі. Чого вже тут...

— Ну, просиділи ми вечір цей. Раїса Павлівна повеселішала трошки.

«— Годі, каже, кого це ми справді ховаємо. Нічого! кріпись, Васенько! Видно, і наш час настав. Чи пам'ятаєш, каже, нашу розмову на валу? Ось воно на моє і вийшло: лютий отой сераскир — адже це, каже, сам Латкін і є.

«І засміялася, а за нею я... Часто це у нас бувало: вона, як сонечко з-за хмари, посвітлішає, — ну, і я на неї дивлячись...

«— Дивись, каже, Васенько, укріпись; покажемо, якою може бути наша любов; ти тільки не здавайся, а вже я не здамся. Зачекай, яку я річ недавно купила...

«Виймає з комода пістолетик. Так, невелика штучка,— ну, та все ж таки зброя вогнепальна, не жарт. Мені навіть у п'ятки вдарило... От на кінець вечора я цю штучку в неї із столу взяв, та тихесенько в пальто, у кишеню бокову, і сховав... Сховав, та так і забув, та й вона не кинулась... Сам наступного дня іду до батька. Сидів він у себе, рисунки робив, судно вони нове будували... Побачив мене, повернувся, в очі не дивиться... Е-ех! адже відчував, що сина губить через гордість свою... Та, видно, доля!..

«— Що, каже, треба? — Я на коліна. Де там! і слухати не хоче. Встав я тоді і кажу:

«— Ну, коли так, то я вже маю повні мої літа. Одружусь без приданого.

«А батько в мене, треба сказати, холоднокровний був.

Шию мав небіжчик коротку, і лікарі сказали, що може йому від хвилювання крові статись нагла смерть. Тому кричати там або лаятися дуже не любили. Тільки бувало обличчя наллється, а голос і не затремтить.

«— От, каже, що: дурень ти, Васько, справді, дурень! Кажеш, а не зробиш... А я скажу, так вже буде по-моєму. Пам'ятай це: при твоїх повних літах я тебе одлуплю, як сидорову козу...

«— Не може бути, кажу, — я чиновник.

«— Не віриш? Добре.

«Відчинив вікно, поманив пальцем... Жили в нас у дворі, у флігельку, два брати — бомбардири відставні, здоровенні, падлюки, вусища у кожного з аршин, пики червоні... Шевцювали: де полагодити, де підметку підкинути, де й нову пару пошити, а більше щодо пияцтва. Увійшли до кімнати, стали біля одвірків, тільки вусами поводять, як таргани: чи не перепаде щось? Батько підносить по чарочці.

«— Ось, каже, вам, панове бомбардири, шнапсу на перший раз. Подивіться от на цього молодця добре. Чи можете ви його моєю батьківською рукою випороти?..

«Подивився тут молодший бомбардир на старшого, а той відповідає:

«— Батьківською рукою завжди можна, — закон дозволяє.

«— Ну, майте на увазі на майбутній час. Як сигнал викину,— зараз ви, каже, його на буксир, кладіть у дрейф, навантажуй з кормової частини!.. Ну, ідіть усі троє!

«Приходжу після того на службу, а там кажуть: начальник кликав. Заходжу. Сидить у кріслі сам один в кабінеті, скоса на мене поглядає, пальцями по столу отак барабанить, мовчить. Потім повернувся, поманив до себе ближче, знову на мене дивиться.

«— Ви, каже, що це... мрієте?

«— Даруйте, відповідаю, ваше превосходительство, здається, скільки сил маю служу і аж ніяк не мрію. Чи смію я?..

«— Ні, каже, я не превосходительство зовсім... Не соромтесь, молодий чоловіче. Нині це, каже, в моді. Такі часи, що начальство ні в що! Ви, здається, маєте намір одружитися?

«— Це, кажу, ваше превосходительство, в моєму віці і при тому ж з дозволу начальства діло законне.

«— Так, так... А кого маєте на оці?

«Зам'явся я. Посварився він пальцем і каже:

«— Ось бачиш, Кругликов, совість у тебе супроти начальства не чиста, — адже зам'явся... Ну, кинь, забудь про цю дівчину думати, відкинь, каже, всяку думку, — кращий за тебе жених знайдеться. Іди!

«Вийшов я з кабінету, сльози у мене так і течуть. У канцелярії й то дивуються. Мабуть, кажуть, відомості переплутав. А вже які тут відомості, — світ мені не милий: тут — начальник, додому прийдеш — бомбардири вибігають із флігеля, на вікно до батька дивляться, чи немає сигналу... Просто нікуди стало податись, і що мені робити, не знаю, бо ж виходу собі не бачу... Мучусь... Батько вже й сам став помічати і бомбардирам заборонив мене тривожити. Вискочили вони раз за сигналом, так я весь затремтів, впав на землю, з рота піна пішла. Ну, батько бачить, що замучив мене тиранством, наказав дати спокій, подумувати став, зробився обережнішим. А гордість однаково лишилась... Царство небесне! Поки живий був, не забував мене. Писав тричі на рік і гроші сюди присилав. Перед смертю листа прислав: «Чи простиш, сину мій, що я тебе нещасним зробив?..» Бог простить, звичайно. От тільки мене... мене ніхто не простив...»

— Ну, — перервав знову Копиленков важке, хоч і недовге мовчання, і Кругликов продовжував оповідати:

— Ворог же мій бачить, що я ослаб, тут і вирішив насісти. Через тиждень так, чи трохи пізніше, кличуть мене до начальника. Зустрічає серйозно.

«— Одягайся! Пам'ятай, каже, Кругликов, що мені потрібні підлеглі, які б з усією відданістю... А хто, каже, не відданий, таких терпіти не буду...»

— Звісна річ! — схвалив цю сентенцію Копиленков. Кругликов знову пропустив це зауваження повз вуха і продовжував:

— Ну, сіли ми... сіли і поїхали... А куди саме поїхали, так цього я, шановні мої панове, і подумати не міг... На Сайдашну вулицю, до Раїси Павлівни...

— Чого? — мимоволі вирвалося в мене.

Кругликов подивився на мене з виразом, у якому змішувались старий сум і гонор.

— Сватом, — відповів він не без гордості.

— Бог знає, що це ви розповідаєте нам, Василю Спиридоновичу!

— Ні, не бог знає що, а щиру правду... Тому що, бачте... Раїса Павлівна побажала. «Якщо, каже, ви можете так стверджувати, що він від мене відступився, то присилайте його сватом...»

— Ну й дівка ж... Ах, бідова! — не витерпів знову Копиленков.

— І ви пішли? — спитав я з мимовільним докором.

— Таж повіз... — соромливо відповів оповідач і потім з раптовою різкістю повернувся до Копиленкова:

— А ви, шановний пане, не можете нічого розуміти! Зауваження робите, а розуміння почуттів не маєте.

— Дуже треба ще й розуміти тебе, — відбив несподівану атаку спантеличений купець.

— Ну, й м-м-мовчіть, — відрізав Кругликов якимсь скрипучим голосом і знову повернувся до мене.

«Так, шановний пане... Як зволите справедливо говорити, я й поїхав... По-ї-хав... Потім теж везли мене, для оголошення вироку... Називається публічна кара, на площі... А було мені все-таки легше. Вірте мені, легше було... А все-таки поїхав. Люди бачили, як ми обидва на Сайдашній вулиці виходили з карети. Генерал були похмурі, а вже на мені й лиця не було... Так!.. І все ж таки поїхав, шановний пане! Судіть про це, як ваше поняття дозволяє, а поїхав... Що робити!.. Тільки заходимо ми до передпокою, а назустріч якраз Дмитро Орестович, студент. Побачив нас, зупинився, подивився на мене й каже: «Ну, так і знав. Хороший, нічого сказати, принц венеціанський. І лютий сераскир теж тут», — це про генерала».

Кругликов зітхнув і посміхнувся.

«Різкий чоловік був, безстрашної породи. Генерал так навіть позеленів і каже до нього: «Я вам, молодий чоловіче, не сераскир! Не сераскир, а государя мого статський радник! Прошу не забувати...» Дмитро Орестович повели отак плечем та й кажуть: «Ну, там який би не було, а що даремно турбуєтесь, це правда». І вийшов, а генерал повернувся до мене: «Пам'ятай, каже, ти це: ніколи я тобі цього не забуду, ні-ко-ли...» Ось, шановні панове, яка правда на світі... Студент нагрубіянив, а Кругликов відповідай!..

«Однак, тимчасом, пройшли ми через вітальню, заходимо до Раїси Павлівни... Сидить моя Рая, генеральська наречена, очі заплакані, великі, просто так у мене й втупилась... Опустив я очі... «Невже, думаю, це вона, моя

Раїнька? Ні, не вона, чи от на горі стоїть, на якій-небудь найвищій...» Ну, став я біля порога, а генерал до ручки підійшов. «От, каже, ви, королівно моя, сумнівалися, а він і приїхав!..»

«Встала вона, сперлася руками на столик, дивиться на мене, ніби пізнати не може. Генерал теж повернувся, дивляться обоє, а я... стою в Раїній кімнаті... біля порога.

«— Васенько»... — хотіла, видно, сказати щось, потім відкинулась на кушетку і засміялась...

«— А що, каже, можете ви його в лакеї до себе взяти?» Генерал і зрадів: «Можу, каже, якщо ви, королівно моя, побажаєте...»

«— Що ж, каже, візьміть, тільки платнею, каже, не кривдіть...»

У пана Кругликова щось раптом здавило горло. Він опустив голову, ховаючи від нас обличчя, і в кімнаті запала мовчанка. Навіть Копиленков тільки дивився на писаря широко відкритими, ніби здивованими очима, не сміючи порушити тиші, сповненої важкої свідомості глибокого людського приниження...

Нарешті Кругликов перевів дух і подивився на мене якимсь олов'яним, тьмяним поглядом.

— Саме тут, — сказав він спроквола, — от у цю саме хвилину, в мене, шановний пане, і вступило. Ніби я від сну прокинувся. Дивлюсь: кімната знайома, немов тільки що ми в ній з Раїчкою увечері сиділи. На кушетці сидить сама вона, обличчя затулила, перед нею генерал походжає, а поруч столик відкритий... І пригадалося мені раптом, як я звідти пістолетик вийняв. Так він, думаю, і тепер у пальті в мене в кишені лежить... Повернувся тихесенько, вийшов у передпокій. Пістолетик у боковій кишені лежить собі, ніби мене жде. Вийняв я його і, пам'ятаю, навіть засміявся.

«Пішов знову назад, поспішаю, коли б то, думаю, генерал обличчям до дверей не повернувся... Повернувся б він, здається, нічого б цього не було. Та ні, Раїса Павлівна плачуть, обличчя закрили, генерал руки від обличчя віднімає. Увійшов я, Раїса Павлівна прийняла руку, поглянула та так і завмерла. А я... ступив два кроки... тільки б, думаю, не повернувся... І раз-раз у нього... ззаду...»

— Вбив? — із жахом підвівся Копиленков.

— Ні, не вбив, — полегшено зітхнувши, ніби все оповідання лежало на ньому важким тягарем, промовив Кругликов. — З великої до мене милості господньої постріли були слабкі і до того у м'які частини... Упав він, звичайно, закричав, заборсався, завищав... Раїса до нього кинулась, потім бачить, що він живий, тільки поранений, і відійшла. Хотіла до мене підійти... «Васенько, каже, бідний... Що ти наробив?...» — потім від мене... кинулась у крісло і заплакала.

«— Господи, каже, ззаду... підкрався... яка гидота... Ідіть, каже, обидва, лишіть мене...» — І все дужче та дужче і плаче, і сміється... Істерика! А тут і люди збіглися. Ну, далі відомо що: заарештували».

— Ну, вип'ємо! — сказав Копиленков. — Все, чи що? Дуже вже страшно. Ах, братіку ти мій! І одчайдушні ж ви, справді, одчайдушні! Як це ви можете тільки...

— Засуджений старим судом, без полегкості. Може, що тепер... муку мою до уваги взяли б, що я був чоловік вимучений... А тоді кожна була вина винувата. Заслали. Батько за рік постарів на десять років, подався, здоров'ям ослаб, місця позбувся, а я ось тут пропадаю.

— А Раїса Павлівна?

Пан Кругликов встав, вийшов до своєї комірчини, здійняв із стіни якийсь портрет у химерній рамці, зробленій з очевидно підкресленою старанністю якимсь вправним поселенцем, і приніс його нам. На портреті, що помітно вже вицвів від давності, я побачив групу: вродлива молода жінка, чоловік з різкими, характерними рисами обличчя, з розумним поглядом сірих очей, в окулярах, і двоє дітей.

— Невже це?..

— Вони, — сказав Кругликов з повагою. — Раїса Павлівна. А це їх чоловік, Дмитро Орестович. Не забувають. До нового року жду листа. І портрет цей прислали на моє уклінне прохання, та й... грошенятами коли... так само...

Він говорив шанобливо, ніби це була не та Рая, з якою він колись читав про королівен Ренцивен та Франциліз Венеціанських. Тільки коли він показував на старшу дівчинку, тоненьку, світловолосу, з великими мрійними очима, то голос його знову злегка затремтів.

— Схожа... дві краплі води Раїса Павлівна дівчинкою.

Він швидко взяв портрет, до якого потягнувся було зацікавлений Копиленков, відніс до своєї кімнати і довго стояв там біля стіни, як раніше перед поштовою об'явою. Уся постать в куцому піджачку нервово здригалася...

VIII

Після цього ніякі вже розмови не клеїлись. Сторож приніс для грубки дров, у ямщицькій юрті величезний коминок теж весь заставили дровами, бо вогонь розводиться на всю ніч. Полум'я розгорілося й тріщало. У прочинені двері все ще видно було біля вогню постаті ямщиків, які лежали навколо коминка на лавах.

Ат-Даван заспокоївся на ніч.

Пан Кругликов відвів нам сусідню кімнату, де Копиленков одразу ж заснув. Станційна кімната лишилась вільною.

— Для Арабіна? — запитав я.

— Так, — якось особливо похмуро відповів Кругликов.

Жінка, що прислужувала нам, мабуть, давно спала; тому п. Кругликов клопотався сам: він накидав у самовар дрібного льоду, кинув вугілля і поставив його, про всякий випадок, біля коминка. Потім заходився прибирати зі столу, причому не забув, приймаючи пляшки, випити ще чарку якогось напою. Він робився все більше похмурим, але, здавалося, сон зовсім не мав над ним влади.

Нарешті на Ат-Давані все затихло. Тільки час від часу надворі тріщав мороз, та в потемнілих кімнатах, по яких пробігали тепер тільки тремтливі червонуваті відблиски полум'я, чулися глухі кроки і човгання валянок, а іноді тихо дзвеніла чарка і булькотіла рідина, яку наливали. П. Кругликов, якому розворушені спогади, очевидно, не давали заснути, якось тоскно сновигав по станції, зітхав, молився або бурмотів щось про себе.

Я задрімав. . . . . .

. . . . . .

Коли я прокинувся, була все ще глупа ніч, але Ат-Даван весь знову жив, сяяв і рухався. Знадвору долітало дзеленчання, грюкали двері, бігали ямщики, форкали й стукали копитами на рипучому снігу коні, яких швидко проводили під стінами, тривожно дзвеніли дуги з дзвіноч-

ками, і все це якимсь шумним потоком линуло від станції до ріки.

У сусідній кімнаті п. Кругликов, не кваплячись, засвічував свічки; сірник спочатку кинув синювате, мертвотне світло, потім раптом загорівся і освітив кімнату.

П. Кругликов підніс його до свічника, запалив свічку і обернувся. Перед ним недалеко стояла нова постать: людина в оленячій досі з капюшоном, запорошена снігом. З-під оленячого мішка дивилось двое чорних очей, злегка скошених, як у карима, видно було бліде обличчя, тонкий ніс і довгі, чорні, спущені вниз вуса. По цих рисах я впізнав Арабин-тойона, якого з таким тихим трепетом і покорою ждав Ат-Даван уже кілька днів. І в той же час це був мій знайомий, козацький хорунжий, незначний і соромливий в Іркутську.

Видимо, перший вихід обіцяв, що все мине щасливо. Арабін, очевидно, дуже стомився, може, з дороги, а може, також — від ролі грізного Арабин-тойона... Здавалося, він хоче просто відпочити, напитися чаю, прилягти... Тепер він стояв, злегка опустившись, із сонним обличчям, чекаючи світла. Тільки час від часу в мутних очах спалахувала нетерплячка... Зате з п. Кругликовим трапилась різка зміна: він зовсім не був схожий на того маленького, непоказного і смішного чоловічка, який ще вчора принижено просив пожаліти його і не вимагати коней. Тепер він був похмурий, серйозний і стриманий. Рухи його були неквапливі і сповнені якоїсь рішучості. Він навіть ніби виріс. Мабуть, учорашнє оповідання, велика кількість горілки, пари від якої тільки проходили через його голову, розпалену старими розтривоженими спогадами, і ніч без сну,— все це не пройшло для п. Кругликова даремно.

— Чорт забирай! — промовив Арабін нетерпляче.— Ворушись там!

— Уклінно прошу тихше, тут проїжджі,— спокійно відповів Кругликов.

Арабін скидав свою шапку і, коли скинув її, то в його чорних очах спалахнуло щось схоже на подив. Однак, він все ще, очевидно, намагався стриматись.

— Самовар! — буркнув він, кидаючи доху і сідаючи до столу.

— Готовий.

— Коней!

— Прошу прогони.

Голова Арабіна, низько обстрижена, з тонкими, злегка по-монгольському відстовбуреними вухами, повернулась тривожно і жваво. В очах спалахнуло вже щось більше, ніж простий подив. Він встав і сказав знову:

— Коней, швидко!

— Прогони, прошу,— з якимсь визивним спокоєм відрізав п. Кругликов.

Біля мене щось заворушилось. Копиленко прокинувся і, напівсидячи у ліжку, намагався без шуму натягнути якусь частину вбрання з таким виглядом, ніби на станції починалась пожежа або ворожий наступ. Його шия була витягнута, простодушно-хитрі очі блищали в півтемряві від переляку і зацікавленості.

— Н-ну, що воно буде,— нахилившись раптом до мене, прошепотів він,— біда!.. І одчайдушний же цей Кругликов... Пам'ятай, братіку ти мій, ми з тобою нічого не бачили,— у свідки ще потрапиш...

Тільки тепер, після цих слів, я зрозумів стан речей... Вимагати у п. Арабіна, відомого і грізного Арабин-тойона, прогони, та ще таким рішучим тоном, та ще як умову подачі коней,— це була з боку смиренного, закинутого між дикими горами Ат-Давана нечувана зухвалість. Арабін підскочив, сердито потягнув до себе сумку, вихопив якийсь папір і рвучко шпурнув його Кругликову. З усього було видно, що він, стомлений і розбитий, хоче вдержатись у певних межах, що йому тепер важка і неприємна роль грізного Арабин-тойона, в цю пізню годину, на теплому і освітленому Ат-Давані. Але він не хотів також платити прогони, тим більше, що ця тиха, покірлива Лена має одну особливість: варто заплатити п. Арабіну на Ат-Давані — і його престиж одразу впаде, і вже скрізь, на протязі трьох тисяч верст, ямщики від станка до станка рознесуть звістку, що улахан Арабин-тойон[1] здався і платить... І всюди вже з нього невідступно вимагатимуть також прогони. Він, очевидно, ще сподівався, що Кругликов забув, хто він такий, і папір йому нагадає. Але вийшло ще гірше.

Кругликов, все так само не кваплячись, розгорнув папір, прочитав його уважно, довго переводив очі від рядка до рядка і потім сказав:

---

[1] Великий начальник Арабін.

— Тут от сказано: «на четвірку коней за встановлені прогони». А ви берете шестірку під дві повозки і не зволите платити прогонів. Незаконно...

Голос його звучав теж спокійно, але він ніби пролунав по всьому Ат-Давану. Гомін, яким був переповнений станок, ущух, ямщики тиснулись з боязкою цікавістю до дверей, що вели з ямщицької кімнати до горниць. Копиленков затаїв подих.

Арабін стрепенувся, окинув станок спалахнулим поглядом, випростався, стукнув кулаком по столу, і по обличчю його пробіг зловісний вираз.

— Мовчать! — крикнув він.— Це що... бунт?

— Ніякого бунту, а по закону. По указу його імператорської величності. Що, справді, доки...

Кругликов не встиг закінчити. Важкий удар збив його з ніг... Арабін кинувся було до лежачого...

Я вбіг до тієї кімнати і зупинився. Арабін стояв проти мене, здивований моєю несподіваною появою. Це, певно, врятувало і Кругликова, і самого Арабіна від дальших наслідків його нестями. Бліде обличчя його пересмикувалось, в очах бігало щось неспокійне і хворобливе. Здавалось, козацький хорунжий, який забув на Лені про те, що він тільки козацький хорунжий, і сам вже одвик уявляти себе інакше, як Арабин-тойоном, могутнім і грізним, з головою вище від надленських сопок. І раптом моя поява перенесла його до Іркутська, в низьку кімнату, де голова хорунжого далеко не досягала до стелі і не підносилася вище від десятків інших, найзвичайнісіньких голів.

Проте Ат-Даван не помітив ні цієї розгубленості, ні цього душевного руху. Він бачив тільки удар, бачив, що писар лежав на підлозі. Двері з ямської захлопнулись, на дворі знов почалася біганина. З нашої кімнати чувся удаваний храп Михайла Івановича...

Очевидно, бунт на Ат-Давані припинився, і Арабин-тойон залишився для Ат-Давана тим же могутнім і грізним, про якого недавно співала пісня.

За якусь мить Кругликов підвівся з підлоги, і одразу мої очі зустрілися з його очима. Я мимоволі одвернувся. У погляді Кругликова було щось до такої міри жалісне, що в мене стислося серце,— так дивляться тільки у нас на Русі!.. Він встав, одійшов до стіни і, прихилившись плечем, закрив обличчя руками. Постать знову була вчо-

рашня, тільки ще більше забита, пригнічена і жалюгідна.

Жінка квапливо внесла самовар, скоса і з жалем кинувши на хазяїна швидкий погляд... Арабін, важко дихаючи, сів за самовар.

— Я вам пок-кажу бунтувати! — бурмотів він. Далі розібрати було важко. Чути було, однак, якесь зауваження про «свідків», яким п. Арабін радив забиратись до всіх чортів, про честь мундира і ще щось у тому ж роді.

IX

Тимчасом у півтемряві нашої кімнати Михайло Іванович Копиленков поспішно закінчував свій туалет. За кілька хвилин він з'явився в дверях, одягнутий, застібаючись, покашлюючи і намагаючись зобразити на обличчі привітну посмішку. Арабін глянув на цю несподівану появу з виразом сердитого здивування. Очевидно, він не міг зрозуміти одразу, що треба цьому незнайомому, який посміхався, підстрибував на ходу і вклонявся, однак приязні посмішки і поклони спантеличували його і відвертали спалах не затихлої ще люті. Він підносив злегка тремтячою рукою блюдце з гарячим чаєм і скоса недоброзичливо стежив за маневрами Копиленкова.

— Вам чого треба? — раптом відрубав він різко, ставлячи блюдце на стіл.

Копиленков злегка здригнувся, але одразу знову набрав попереднього виразу підлуватої люб'язності.

— Власне, нічого. Пошану засвідчити... Не зволили пізнати, видно... У Льва Степановича, у гірничого справника, коли зволите пригадати, мали розмову і навіть... дільце одне було...

— А-а! Ну, так,— мовив Арабін, знову беручись за чай.— Тепер пам'ятаю.

— От-от,— зрадів Копиленков.— А можу потурбувати питанням, у якій справі зволите?..

— Не ваше діло!

— Це справедливо,— покірливо згодився Михайло Іванович.— Може, секрет який...

Бідолаха не міг зрозуміти, що сама згадка про Іркутськ, про гірничого справника, про всі ці буденні справи не могла бути приємна Арабин-тойону, який все ще перебував у епічному, казковому світі.

— Справедливо,— у роздумі ще раз промовив Копиленков і, щоб удержати позицію, додав: — Сердитись зволили тут мало-мало... Та вже справді, що в тутешніх місцях ангел і той розсердиться. Вірно.

Він скоса глянув у бік Кругликова і зітхнув:

— Неосвіченість!

Однак і це не допомогло. Арабін не звернув на нього уваги, допив склянку, вийняв книжку, щось записав у ній, потім швидко одягнувся, рвонувся до дверей, далі зупинився, поглянув, чи нема на дверях когось із ямщиків, і, ніби зваживши щось, раптом різким рухом шпурнув гроші. Два папірці майнули в повітрі, срібло забряжчало і покотилося по підлозі. Арабін зник за дверима, і за хвилину дзвіночки скажено заколотились на ріці під кручею.

Усе це було зроблено так несподівано і швидко, що всі ми, троє безмовних свідків цієї сцени, не одразу збагнули, що це означає. Як завжди в грошових питаннях, першим, однак, догадався Копиленков.

— Заплатив! — промовив він з великим подивом.— Чуєш ти, Кругликов? Адже це, дивись, прогони. Ах ти, братіку мій!.. От так історія!

З ямщиків ніхто не був свідком цієї поступки з боку грізного Арабин-тойона.

X

Пізно вранці наступного дня ми з Копиленковим знов сідали у свій візок. Мороз не спадав. Із-за гір, що синіли у морозному тумані за рікою, блідими стовпами прорівалися промені — там сходило сонце. Коні бились, і ямщики ледве стримували змерзлу тройку.

На Ат-Давані було сумно, сіро і тихо. Кругликов, приголомшений знегодою, що звалилась вчора на нього, пригнічений і принижений, провів нас до саней, здригаючись від холоду, похмілля і смутку. Він з якоюсь догідливістю підсаджував Копиленкова, загортав його ноги повстиною, закривав запоною.

— Михайле Івановичу,— промовив він з боязким благанням,— будьте благодійником, не забудьте про містечко. Тепер вже мені тут не служити! Самі бачили, гріх який вийшов...

— Добре, добре, братіку! — якось неохоче відповів Копиленков.

У цю мить ямщики, що держали коней, відскочили набік, тройка підхопила з місця, і ми полетіли крижаною дорогою. Стрімкий берег тікав назад, туманні сопки, на які я дивився вчора,— таємничі і фантастичні під сяйвом місяця,— насувалися на нас тепер,— похмурі і холодні.

— Ну, що ж, Михайле Івановичу,— запитав я, коли тройка побігла рівніше,— дасте ви йому місце?

— Ні,— відповів Копиленков байдуже.

— Але чому ж?

— Вредна людина, дуже шкідлива, д-да!.. Ви ось розміркуйте про його вчинки. Ну, схотів він тоді, у Кронштадті в цьому, начальника уважити — і уваж! Відмовився б начисто від нареченої і був би вік свій щасливий. Мало хіба їх, наречених цих. Від однієї відступився,— взяв другу, тільки й було. А його б за це людиною зробили. Ні, він, от дивіться, як уважив... з пістолета!.. Ти, братіку, суди по-людському: ну, кому це може бути приємно? І що це за поводження таке?.. Сьогодні він вас отак уважив, а завтра мене.

— Та це ж давно було. Тепер він не той.

— Ні, не скажи! Чув либонь, як він вчора з Арабіним розмовляв?..

— Я чув: вимагав прогони,— це його обов'язок.

Копиленков повернувся з досадою до мене.

— От ти і розумна людина, а простого діла не розумієш. Прогони!.. Хіба він йому одному не платив? Він, може, кілька тисяч верст їхав, ніде не платив. На от, йому одному подавай, велика птиця!

— Зобов'язаний платити.

— Зобов'язаний! Хто його зобов'язав, чи не ви з Кругликовим своїм?

— Закон, Михайле Івановичу.

— За-а-кон... То ж то і він учора завів: закон. Та чи знає ще він, яке це слово: «закон»?

— Яке?

— А таке: один раз ти його скажи, десять разів при собі подерж, поки не запитають. А то, бач ти, розвеличався: закон, по закону!.. Дурень ти, а не закон тобі! Знайшлася теж велика людина — начальникові закони вказувати...

Бачачи, що Михайло Іванович починає сердитись над усяку міру, і побоюючись, щоб остаточно не зіпсувати

справи, я спробував зайти, в інтересах Кругликова, з іншого боку.

— Однак згадайте, Михайле Івановичу, адже ви йому обіцяли.

— Мало що обіцяв... Розжалобився, через те й обіцяв...

— Піднімай! — крикнув раптом Михайло Іванович, бо візок, ковзнувши з похилої крижини, знову перекинувся, і знову Михайло Іванович опинився підо мною.

Довелося вийти. Мабуть, в цьому місці боротьба ріки з морозом була особливо сильна: величезні білі, холодні крижини обступили нас кругом, закриваючи перспективу ріки. Тільки по сторонах дикі і навіть страшні у своїй величі гори виступили різко з туману, та вдалині, над хаотично нагромадженим торосом, тягнувся ледве помітний струмочок диму...

Це, мабуть, і був Ат-Даван.

1892 р.

ВОГНИКИ

Якось давно, в темний осінній вечір, довелось мені пливти похмурою сибірською рікою. Раптом на завороті ріки, попереду, під темними горами блимнув вогник.

Блимнув яскраво, сильно, зовсім близько...

— Ну, слава богу! — сказав я з радістю,— близько нічліг!

Гребець обернувся, поглянув через плече на вогонь і знов апатично наліг на весла.

— Далеко!

Я не повірив· вогник так і стояв, виступаючи вперед з непевної тьми. Але гребець був правий: виявилося, справді, далеко.

Властивість цих нічних огнів — наближатись, перемагаючи тьму, і блискотіти, і обіцяти, і вабити своєю близькістю. Здається, от-от іще два-три удари веслом,— і путь скінчиться... А тимчасом — далеко!..

І довго ще пливли ми по темній, як чорнило, ріці. Міжгір'я і скелі випливали, насувались і відпливали, залишаючись позаду й гублячись, здавалося, в безкраїй далині, а вогник усе стояв попереду, переливаючись і вабячи,— все так само близько, і все так само далеко...

Мені часто згадується тепер і ця темна ріка, затінена скелястими горами, і цей живий вогник. Багато вогнів і раніш і потім вабили не одного мене своєю близькістю. Але життя тече все в тих же похмурих берегах, а вогні ще далеко. І знов доводиться налягати на весла...

Але все-таки... все-таки попереду — вогні!..

1900 р.

В ПОГАНОМУ ТОВАРИСТВІ

(З дитячих спогадів мого приятеля)

І. РУЇНИ

Моя мати вмерла, коли мені було шість літ. Батько, весь поринувши у своє горе, наче зовсім забув про моє існування. Інколи він пестив мою маленьку сестру і по-своєму піклувався про неї, тому що в ній були риси матері. Я ж ріс, мов дике деревце в полі,— ніхто не оточував мене особливим піклуванням, але ніхто й не обмежував моєї свободи.

Містечко, де ми проживали, звалося Княже-Віно, або, простіше, Княж-городок. Воно належало одному зубожілому, але гордовитому польському родові і мало всі типові риси будь-якого з невеличких міст Південно-західного краю, де, серед тихого плину життя, важкої праці і дріб'язково-метушливого єврейського гешефту, доживають свої сумні дні рештки гордої панської величі.

Якщо ви під'їжджаєте до містечка зі сходу, вам перш за все впадає в очі тюрма, найкраща архітектурна прикраса міста. Саме місто розкинулось унизу над сонними, запліснявілими ставками, і до нього доводиться спускатися по похилому шосе, загородженому традиційною «заставою». Сонний інвалід, поруділа на сонці фігура, втілення безтурботної дрімотливості, ліниво піднімає шлагбаум, і — ви в місті, хоч, можливо, не помічаєте цього одразу. Сірі паркани, пустирі з купами всякого мотлоху потроху чергуються з підсліпуватими, осілими в землю хатками. Далі широка площа зяє в різних місцях темними воротями єврейських «заїжджих домів», казенні установи нага-

няють нудьгу своїми білими стінами і казармено рівними лініями. Дерев'яний міст, перекинугий через вузеньку річечку, крекче, здригаючись під колесами, і хитається, мов дряхлий дід. За мостом простяглася єврейська вулиця з магазинами, крамницями, крамничками, столами євреїв-міняйлів, що сидять під зонтами на тротуарах, і з ятками калачниць. Сморід, бруд, купи дітей, що повзають у вуличній пилюці. Але ось ще хвилина і — ви за містом. Тихо шепочуться берези над могилами кладовища, та вітер хвилює жита на ланах і дзвенить сумною, нескінченною піснею в дротах придорожнього телеграфу.

Річка, через яку перекинуто згаданий міст, витікала з ставка і впадала в другий. Отже, з півночі й півдня городок оточений широкими водяними гладями і трясовинами. Ставки з року в рік міліли, заростали ряскою, і високі густі очерети хвилювались, як море, на величезних болотах. Посеред одного з ставків був острів. На острові — старий, напівзруйнований за́мок.

Я пам'ятаю, з яким страхом я дивився завжди на цю величаву дряхлу будівлю. Про неї ходили перекази та оповідання одне страшніше за інше. Говорили, що острів насипаний штучно, руками полонених турків. «На кістках людських стоїть старе замчище»,— переказували старожили, і моя дитяча налякана уява малювала під землею тисячі турецьких скелетів, що підтримують кістлявими руками острів з його високими пірамідальними тополями і старим замком. Від цього, зрозуміло, замок здавався ще страшнішим, і навіть у ясні дні, коли бувало, підбадьорені світлом і щебетливими голосами птиць, ми підходили до нього ближче, він нерідко наганяв на нас панічний жах,— так страшно дивилися чорні западини давно вибитих вікон; в пустих залах чулося таємниче шарудіння: камінчики й штукатурка, відриваючись, падали вниз, будячи голосну луну, і ми тікали не оглядаючись, а за нами довго ще стояли стукіт, і тупіт, і гоготання.

А в буряні осінні ночі, коли гіганти-тополі хитались і гули від налітаючого з-за ставків вітру, жах розливався від старого замка і панував над усім містом. «Ой-вей-мір!» — злякано вигукували євреї; богобоязливі старі міщанки хрестилися, і навіть наш найближчий сусіда, коваль, що заперечував саме існування бісівської сили, виходячи в ці години на свій дворик, хрестився і шепотів про себе молитву за упокій померлих.

Старий, сивобородий Януш, який за відсутністю квартири знайшов притулок в одному з підвалів замка, розповідав нам не раз, що в такі ночі він виразно чув, як з-під землі лунали крики. Турки починали ворушитись під островом, стукали кістками і голосно докоряли панам за жорстокість. Тоді в залах старого замка і навколо нього на острові бряжчала зброя, і пани гучними криками скликали гайдуків. Януш чув зовсім виразно, під рев і завивання бурі, тупіт коней, брязкіт шабель, слова команди. Одного разу він чув навіть, як покійний прадід теперішніх графів, прославлений на віки віків своїми кривавими подвигами, виїхав, стукаючи копитами свого аргамака, на середину острова і несамовито лаявся: «Мовчіть там, лайдаки, пся вяра!»

Нащадки цього графа давно вже залишили оселю предків. Більша частина дукатів і всіляких скарбів, від яких колись тріщали скрині графів, перейшла за міст, у єврейські халупи, і останні представники славного роду збудували собі прозаїчний білий будинок на горі, подалі від міста. Там минало їх нудне, але все ж урочисте існування в презирливо-величавій самотині.

Зрідка лише старий граф, така ж похмура руїна, як і замок на острові, з'являвся в місті на своїй старій англійській шкапі. Поряд з ним, у чорній амазонці, величава й суха, проїжджала міськими вулицями його дочка, а позаду шанобливо їхав за ними шталмейстер. Величній графині навіки судилося лишитись дівою. Рівні їй з походження женихи, в гонитві за грішми купецьких дочок за кордоном, малодушно розбрелися по світу, лишивши родові замки або продавши їх на злам євреям, а в городку, що розкинувся коло підніжжя її палацу, не було юнака, який би насмілився підвести очі на красуню-графиню. Забачивши цих трьох вершників, ми, малеча, мов зграя птиць, зривалися з м'якої вуличної пилюки і, швидко розбігшись по дворах, сполохано-цікавими очима стежили за похмурими власниками страшного замка.

В західній стороні, на горі, серед зотлілих хрестів і запалих могил, стояла давно занедбана уніатська каплиця. Це була рідна дочка розкинутого в долині власне обивательського міста. Колись у ній збиралися, на гудіння дзвона, городяни в чистих, хоч і не розкішних кунтушах, з палицями в руках, замість шабель, якими гриміла дрібна

шляхта, що теж з'являлася на поклик гучного уніатського дзвона із околишніх сіл і хуторів.

Звідси було видно острів і його темні величезні тополі, але замок сердито й презирливо закривався від каплиці густою зеленню, і лише в ті хвилини, коли південно-західний вітер виривався з-за очеретів і налітав на острів, тополі аж гули, хитаючись, і з-за них поблискували вікна, і замок, здавалось, кидав на каплицю похмурі погляди. Тепер і він, і вона були трупи. В нього очі погасли, і в них не сяяли відблиски вечірнього сонця; в неї місцями провалилась покрівля, стіни облупилися, і замість гучного, з високим тоном, мідного дзвона, сови заспівували в ній ночами свої зловісні пісні.

Але стара, історична ворожнеча, що розділяла колись гордий панський замок і міщанську уніатську каплицю, тривала й після їх смерті: її підтримували, ворушачись у цих дряхлих трупах, черви, що займали вцілілі кутки підземелля, підвали. Цими могильними червами померлих будинків були люди.

Був час, коли старий замок служив даровим пристановищем усякому біднякові без найменших обмежень. Все, що не знаходило собі притулку в місті, всяке існування, що вискочило з колії, втратило, з тої чи іншої причини, можливість платити хоч би й мізерні копійки за притулок і захисток уночі і в негоду,— все це тяглося на острів і там, серед руїн, схиляло свої побіденні голівоньки, платячи за гостинність лише риском бути похованими під купами старого сміття. «Живе в замку»,— ця фраза стала виразом останньої межі вбогості і суспільного падіння. Старий замок привітно приймав і переховував і голоту нещадиму, і тимчасово зубожілого писарчука, і сиротливих бабусь, і безрідних бродяг. Всі ці істоти терзали нутрощі старого будинку, виламуючи стелю й підлогу, топили печі, щось варили, чимсь годувались,— взагалі, відправляли невідомо як свої життєві функції.

Проте настали дні, коли серед цього товариства, що проживало під захистом сивих руїн, виникло розмежування, пішли чвари. Тоді старий Януш, що був колись одним з дрібних графських «офіціалістів» [1], виклопотав собі щось подібне до хартії на володіння і захопив кермо

---

[1] Офіціаліст — служитель, нижчий чиновник.

влади. Він приступив до реформ, і кілька днів на острові стояв такий лемент, лунали такі зойки, що часом здавалось, чи не турки вирвались з підземних темниць, щоб відомстити утискувачам. Це Януш сортував населення руїн, відділяючи овець від козлищ. Вівці, що залишалися, як і раніше, в замку, допомагали Янушеві виганяти нещасних козлищ, що упиралися, чинячи одчайдушний, але марний опір. Коли, нарешті, при мовчазному, але, проте, досить відчутному сприянні будочника, порядок знову встановився на острові, то виявилося, що переворот мав різко аристократичний характер. Януш лишив у замку тільки «добрих християн», тобто католиків, і притому переважно колишніх слуг або нащадків слуг графського роду. Це були все якісь старики в потертих сюртуках і «чамарках», з величезними синіми носами і сучкуватими палицями, баби, крикливі й потворні, але які зберегли на останній межі зубожіння свої капори і салопи. Всі вони становили однорідне, тісно згуртоване аристократичне коло, що взяло ніби монополію визнаного злидарства. В будні ці старики й старухи ходили, з молитвою на устах, по домівках більш заможних городян і середньої руки міщанства, розносячи плітки, скаржачись на долю, проливаючи сльози і канючачи, а по неділях вони ж були найповажнішими особами з тої публіки, що довгими рядами вишиковувалась біля костьолів і велично приймала подачки в ім'я «пана Ісуса» і «панни Богоматері».

Зацікавлені галасом і криками, що під час цієї революції линули з острова, я й кілька моїх товаришів пробрались туди і, сховавшись за товстими стовбурами тополь, спостерігали, як Януш, на чолі цілої армії червононосих стариків і потворних мегер, виганяв з замка останніх, що підлягали вигнанню, пожильців. Надходив вечір. Хмара, повиснувши над високим верховіттям тополь, уже сіяла дощиком. Якісь нещасні темні особи, закутуючись у страшенно подерте лахміття, злякані, жалюгідні й сконфужені, сновигали по острову, немов кроти, вигнані з нір хлопчиськами, намагаючись знову непомітно шмигнути в який-небудь отвір замка. Але Януш і мегери з криком і лайками ганяли їх звідусюди, погрожуючи кочергами й палицями, а осторонь стояв мовчазний будочник, теж із добрячою ломакою в руках, дотримуючи озброєного нейтралітету, очевидно, дружній торжествуючій партії. І нещасні темні особи мимоволі, понуривши, зникали

за мостом, назавжди покидаючи острів, і одна за одною тонули в сльотавих сутінках вечора, що хутко надходив.

З цього пам'ятного вечора і Януш, і старий замок, від якого раніше віяло на мене якоюсь неясною величчю, втратили в моїх очах усю свою привабливість. Бувало я любив приходити на острів і хоч здалека милуватися його сірими стінами і замшілою старою покрівлею. Коли на світанку з нього виповзали різноманітні постаті, що позіхали, кашляли і хрестились на сонце, я й на них дивився з якоюсь пошаною, як на істоти, овіяні тією ж таємничістю, якою був оповитий весь замок. Вони сплять там уночі, вони чують все, що там відбувається, коли в величезні зали крізь вибиті шибки заглядає місяць або коли в бурю в них вривається вітер. Я любив слухати, коли бувало Януш, усівшись під тополями, з балакучістю 70-літнього старика, починав розповідати про славне минуле померлого будинку. Перед дитячою уявою поставали, оживаючи, образи минулого, і душу огортав величавий смуток і неясне співчуття до того, чим жили колись понурі стіни, і романтичні тіні чужої старовини пробігали в юній душі, як пробігають у вітряний день легкі тіні хмарок по світлій зелені чистого поля.

Але з того вечора і замок, і його бард з'явились переді мною в новому світлі. Зустрівши мене наступного дня поблизу острова, Януш став закликати мене до себе, запевняючи з задоволеним виглядом, що тепер «син таких поважних батьків» сміливо може одвідати замок, бо знайде в ньому цілком порядне товариство. Він навіть привів мене за руку до самого замка, але тут я із слізьми вирвав у нього свою руку і кинувся бігти. Замок став мені гидкий. Вікна верхнього поверху були забиті, а низ був у володінні капорів і салопів. Старухи виповзали звідти в такому непривабливому вигляді, лестили мені так нудно-солодко, лаялись поміж себе так голосно, що я щиро дивувався, як цей суворий покійник-усмиритель турків у грозові ночі міг терпіти цих старух у своєму сусідстві. А головне — я не міг забути холодної жорстокості, з якою торжествуючі мешканці замка гнали своїх нещасних сожителів, а при згадці про темних осіб, що зостались без притулку, в мене стискалося серце.

Як би там не було, на прикладі старого замка я взнав уперше істину, що від великого до смішного один тільки

крок. Велике в замку поросло плющем, повитицею і мохом, а смішне здавалось мені огидним, надто вражало дитячу уяву, бо іронія цих контрастів мені була ще неприступна.

II. ПРОБЛЕМАТИЧНІ НАТУРИ

Кілька ночей після описаного перевороту на острові місто провело дуже неспокійно: гавкали собаки, рипіли двері домів, і обиватели час від часу, виходячи на вулицю, стукали палицями по парканах, даючи комусь знати, що вони не сплять. Місто знало, що його вулицями в непогідній пітьмі дощової ночі блукають люди, яким голодно і холодно, які дрижать і мокнуть; розуміючи, що в серцях цих людей повинні народжуватись жорстокі почуття, місто насторожилось і назустріч цим почуттям посилало свої погрози. А ніч, як на зло, спускалась на землю серед холодної зливи і відходила, залишаючи над землею низько пропливаючі хмари. І вітер бушував серед негоди, хитаючи верховіття дерев, стукаючи віконницями і наспівуючи мені в моїй постелі про десятки людей, позбавлених тепла й пристановища.

Але ось весна остаточно перемогла останні пориви зими, сонце висушило землю, і разом з тим бездомні скитальці десь поділися. Собаче гавкання ночами вгамувалося, обиватели перестали стукати по парканах, і життя міста, сонне й одноманітне, пішло своїм звичаєм. Гаряче сонце, викочуючись на небо, палило курні вулиці, заганяючи під навіси вертких дітей Ізраїля, що торгували в міських крамницях; «фактори» ліниво валялися на сонці, пильно виглядаючи проїжджих; скрип чиновницьких пер чувся з відкритих вікон присутственних місць; ранками міські дами сновигали з кошиками по базару, а надвечір важно виступали під руку з своїми благовірними, збиваючи куряву на вулиці шлейфами. Старики й старухи із за́мка статечно ходили по домівках своїх покровителів, не порушуючи загальної гармонії. Обиватель охоче визнавав їхнє право на існування, вважаючи за цілком законне, щоб хтось по суботах одержував милостиню, а мешканці замка одержували її цілком респектабельно.

Тільки нещасні вигнанці не знайшли й тепер у місті своєї колії. Правда, вони не тинялися вулицями вночі; говорили, що вони знайшли притулок десь на горі, біля

уніатської каплиці, але як вони умудрились влаштуватися там, ніхто точно не міг сказати. Всі бачили тільки, що з того боку, з гір і ярів, що оточували каплицю, вранці спускалися в місто найнеможливіші і найпідозріліші постаті, які смерком зникали в тому ж напрямі. Своєю появою вони бентежили тиху і дрімливу течію міського життя, вирізняючись на сіренькому фоні похмурими плямами. Обиватели косилися на них з ворожою тривогою; вони, в свою чергу, кидали на обивательське існування неспокійно-уважні погляди, від яких багатьом ставало моторошно. Ці постаті ніскільки не скидалися на аристократичних жебраків з замка,— місто їх не визнавало, та вони й не просили визнання; їхнє ставлення до міста мало чисто бойовий характер: вони вважали за краще лаяти обивателя, ніж підлещуватись до нього,— брати самим, ніж випрошувати. Вони або жорстоко страждали від переслідувань, якщо були слабкі, або змушували страждати обивателя, якщо мали потрібну для цього силу. Притому, як це трапляється нерідко, серед цієї обірваної й темної юрби нещасливців зустрічались особи, які розумом і талантом могли б зробити честь найдобірнішому товариству замка, але не ужилися в ньому і віддали перевагу демократичному колу уніатської каплиці. Деякі з цих постатей були позначені рисами глибокого трагізму.

І досі я пам'ятаю, як весело реготала вулиця, коли нею проходила зігнута, похмура постать старого «професора». Це була тиха, пригнічена ідіотизмом істота, в старій фризовій шинелі, в шапці з величезним козирком і почорнілою кокардою. Учене звання, здається, було присвоєне йому внаслідок неясних переказів про те, що начебто десь і колись він був гувернером. Важко собі уявити створіння більш лагідне і смирне. Звичайно він собі тихо блукав вулицями, видно, без усякої певної мети, з тьмяним поглядом і понуреною головою. Нероби-обивателі знали дві його особливості, з яких користалися для жорстоких розваг. «Професор» завжди бурмотів щось про себе, але ніхто не міг розібрати в цій мові жодного слова. Вона лилась, немов дзюркотів каламутний струмок, і при цьому тьмяні очі дивились на слухача. ніби намагаючись вкласти в його душу невловний смисл довгої промови. Його можна було завести, як машину; для цього будь-кому з факторів, якому набридло дрімати на вулицях, варто було підкликати до себе старого і задати йому

яке-небудь запитання. Професор похитував головою, задумливо втупивши в слухача свої вицвілі очі, і починав бурмотіти щось безнадійно сумне. При цьому слухач міг спокійно піти або навіть заснути, і все ж, прокинувшись, він побачив би над собою сумовиту темну постать, що весь час так само тихо бурмоче щось незрозуміле. Але, сама по собі, ця обставина ще не становила нічого особливо цікавого. Головний ефект вуличних здоровил був оснований на іншій рисі професорського характеру: нещасний не міг спокійно слухати, коли згадували про ріжучі і колючі знаряддя. Тому, звичайно, в самому розпалі незрозумілої елоквенції, слухач, раптом схопившись з землі, викрикував різким голосом: «Ножі, ножиці, голки, шпильки!» Бідолашний старик, так раптово пробуджений від своїх мріянь, змахував руками, наче підстрелений птах, злякано озирався і хапався за груди. О, скільки страждань лишаються незрозумілими довготелесим факторам тільки тому, що страдник не може дати уявлення про них за допомогою міцного удару кулаком! А бідолаха-професор тільки озирався з глибоким сумом, і невимовна мука чулася в його голосі, коли, звертаючи до мучителя свої тьмяні очі, він говорив, судорожно дряпаючи пальцями по грудях:

— За серце... за серце крючком!.. за саме серце!..

Мабуть, він хотів сказати, що від цих криків у нього крається серце, але, напевне, саме це й могло розважити нудьгуючого неробу-обивателя. І бідолашний професор квапливо йшов геть, ще нижче похиливши голову, немов боячись удару; а за ним гриміли розкати вдоволеного реготу, в повітрі, як удари батога, ляскали ті ж вигуки:

— Ножі, ножиці, голки, шпильки!

Треба віддати належне вигнанцям із замка: вони дружно стояли один за одного, і якщо на юрбу, що переслідувала професора, налітав у цей час з двома-трьома голодранцями пан Туркевич або особливо відставний штик-юнкер Заусайлов, то багато хто з цього натовпу бував жорстоко покараний. Штик-юнкер Заусайлов, що був надзвичайно високий на зріст, мав сизо-багровий ніс і люто вирячені очі, давно вже оголосив відкриту війну всьому живому, не визнаючи будь-якого перемир'я чи нейтралітету. Щоразу після того, як він натикався на переслідуваного професора, довго не вмовкали його лайливі крики; він носився тоді вулицями, мов Тамерлан, знищуючи все,

що траплялося на шляху грізного руху; так він практикував єврейські погроми, задовго до їх виникнення, в широких розмірах; євреїв, що потрапляли до нього в полон, він всіляко мучив, а над єврейськими дамами чинив паскудства, поки, нарешті, експедиція бравого штик-юнкера не кінчалася в розправі, куди його незмінно саджали після жорстоких бійок з бутарями[1]. Обидві сторони виявляли при цьому чимало геройства.

Другою постаттю, що розважала обивателів видовищем свого нещастя й падіння, був гіркий п'яниця, відставний чиновник Лавровський. Обиватели пам'ятали ще недавній час, коли Лавровського величали не інакше, як «пан писар», коли він ходив у віцмундирі з мідними гудзиками, пов'язуючи шию чудовими кольоровими хусточками. Це надавало ще більшої пікантності видовищу його теперішнього падіння. Переворот у житті пана Лавровського відбувся швидко: для цього варто було тільки приїхати в Княже-Віно блискучому драгунському офіцерові, який прожив у місті лише два тижні, але за цей час устиг покорити і вивезти з собою біляву дочку багатого трактирника. Відтоді обиватели нічого не чули про красуню Анну, бо вона назавжди зникла з їхнього горизонту. А Лавровський лишився з усіма своїми кольоровими хусточками, але без надії, що скрашувала раніше життя дрібного урядовця. Тепер він уже давно не служить. Десь у маленькому містечку зосталася його сім'я, для якої він був колись надією і підпорою; але тепер він ні про що не турбувався. В рідкі тверезі хвилини життя він швидко проходив вулицями, похнюпившись і ні на кого не дивлячись, ніби пригнічений соромом власного існування; ходив він обірваний, брудний, оброслий довгим нечесаним волоссям, вирізняючись одразу серед натовпу і привертаючи загальну увагу; але сам він ніби не помічав нікого і нічого не чув. Зрідка лише він кидав навколо мутні погляди, в яких відбивалось нерозуміння: чого хочуть від нього ці чужі і незнайомі люди? Що він їм заподіяв, чого вони так уперто переслідують його? Часом, у хвилини цих проблисків свідомості, коли до його слуху долітало ім'я панни з білявою косою, в серці його піднімалася бурхлива лють; очі Лавровського запалювалися темним вогнем на блідому обличчі, і він з усіх сил

[1] **Бутар** — нижчий поліцейський чин.

кидався на юрбу, яка швидко розбігалась. Подібні вибухи, хоч і дуже рідкі, дивно збуджували цікавість нудьгуючого неробства; отже, не дивно, що, коли Лавровський, похнюпившись, проходив вулицями, купка гультіпак, простуючи за ним і марно силкуючись вивести його з стану апатії, починала з досади жбурляти в нього грязюку і каміння.

Коли ж Лавровський бував п'яний, то якось уперто вибирав темні закутки попід парканами, ніколи не висихаючі калюжі і подібні екстраординарні місця, де він міг сподіватись, що його не помітять. Там він сідав, простягши довгі ноги і схиливши на груди свою буйну голівоньку. Самотність і горілка викликали в ньому приплив одвертості, бажання вилити тяжке горе, що гнітило душу, і він починав нескінченну розповідь про своє молоде занапащене життя. При цьому він звертався до сірих стовпів старого паркана, до берізки, що поблажливо шепотіла щось над його головою, до сорок, що з жіночою цікавістю підскакували до цієї темної фігури, яка ледь ворушилася.

Якщо кому-небудь з нас, малих дітей, вдавалось відшукати його в цьому становищі, ми тихо оточували його і слухали з завмиранням сердечним довгі й страхітливі оповідання. Волосся ставало в нас дибом, і ми з острахом дивилися на бліду людину, що звинувачувала себе у всіляких злочинах. Якщо вірити власним словам Лавровського, він убив рідного батька, загнав у могилу матір, заморив сестер і братів. Ми не мали підстав не вірити цим жахливим признанням; нас тільки дивувало те, що у Лавровського було, очевидно, кілька батьків, бо одному він проткнув мечем серце, другого повільно отруював, третього топив у якійсь пучині. Ми слухали з жахом і співчуттям, поки язик Лавровського, все більше заплітаючись, не відмовлявся, нарешті, вимовляти членороздільні звуки і благодійний сон не припиняв покаянні звіряння. Дорослі сміялися з нас, кажучи, що все це брехня, що батьки Лавровського померли своєю смертю, з голоду і хвороб. Але ми, чулими дитячими серцями, відчували в його стогнаннях щирий душевний біль і, приймаючи алегорії буквально, були все-таки ближче до справжнього розуміння трагічно пропащого життя.

Коли голова Лавровського опускалася ще нижче і з горла чулося хропіння, перериване нервовим схлипуван-

ням,— маленькі дитячі голівки схилялися тоді над нещасним. Ми уважно вдивлялися в його обличчя, стежили за тим, як тіні злочинних діянь пробігали по ньому й уві сні, як нервово зсувалися брови і губи стискувались в жалісливу, майже по-дитячому плаксиву гримасу.

— Убб'ю! — скрикував він раптом, почуваючи уві сні безпредметний неспокій від нашої присутності, і тоді ми сполоханою зграєю кидалися врозтіч.

Траплялось, що в такому сонному стані його заливало дощем, засипало пилом, а кілька разів, восени, навіть буквально заносило снігом; і якщо він не загинув передчасною смертю, то цим, без сумніву, завдячував турботам про свою сумну особу інших, подібних до нього, нещасливців і, головним чином, турботам веселого пана Туркевича, який, сильно похитуючись, сам розшукував його, термосив, зводив на ноги і вів з собою.

Пан Туркевич належав до числа людей, що, як сам він висловлювався, не дають собі плювати в кашу, і в той час, як «професор» і Лавровський пасивно страждали, Туркевич являв собою особу веселу і благополучну в багатьох відношеннях. Почати з того, що, не питаючи ні в кого дозволу на затвердження, він одразу присвоїв собі звання генерала і вимагав від обивателів відповідних цьому званню почестей. А що ніхто не смів заперечувати його права на цей титул, то незабаром пан Туркевич цілком перейнявся і сам вірою в свою велич. Виступав він завжди дуже поважно, грізно насупивши брови і виявляючи повсякчас цілковиту готовність розтрощити комунебудь вилиці, що, як видно, вважав за найнеобхіднішу прерогативу генеральського звання. Якщо ж іноді в його безтурботній голові з'являлися щодо цього які-небудь сумніви, то, піймавши на вулиці першого стрічного обивателя, він грізно питав:

— Хто я в тутешньому місці? га?

— Генерал Туркевич! — покірно відповідав обиватель, почуваючи себе в скрутному становищі. Туркевич негайно відпускав його, велично покручуючи вуси.

— То ж то!

А оскільки при цьому він умів ще зовсім якось особливо ворушити своїми тарганячими вусами і був невичерпний на примовки й дотепи, то не дивно, що його постійно оточувала юрба нероб-слухачів і перед ним були відчинені двері кращої «ресторації», в якій збиралися за

більярдом приїжджі поміщики. Якщо сказати правду, траплялись нерідко випадки, коли пан Туркевич вилітав звідти з швидкістю людини, яку підштовхують ззаду не дуже церемонно; але випадки ці, що пояснювались недостатньою повагою поміщиків до дотепності, не впливали на загальний настрій Туркевича: весела самовпевненість була нормальним його станом, так само як і постійне сп'яніння.

Останнє було другим джерелом його благополучності,— йому досить було однієї чарки, щоб зарядитись на цілий день. Пояснювалось це величезною кількістю випитої вже Туркевичем горілки, що перетворила його кров у якесь горілчане сусло; генералові тепер досить було підтримувати це сусло на певному ступені концентрації, щоб воно грало і бурлило в ньому, забарвлюючи для нього світ у райдужні кольори.

Зате, якщо з якоїсь причини днів три генералові не перепадало жодної чарки, він зазнавав нестерпних мук. Спочатку він впадав у меланхолію і малодушність; всім було відомо, що в такі хвилини грізний генерал ставав безпомічнішим за дитину, і багато хто квапився помститись на ньому за свої кривди. Його били, опльовували, обкидали грязюкою, а він навіть не старався уникати глуму; він тільки ревів на весь голос, і сльози горохом котилися йому з очей по понуро обвислих вусах. Бідолаха звертався до всіх з просьбою вбити його, мотивуючи це бажання тим, що йому однаково доведеться померти «собачою смертю під тином». Тоді всі від нього відступались. У такому градусі було щось у голосі і в обличчі генерала, що змушувало найсміливіших переслідувачів скоріше йти геть, щоб не бачити цього обличчя, не чути голосу людини, яка на короткий час усвідомлює своє жахливе становище... З генералом знову відбувалася зміна; він ставав страшний, очі гарячково спалахували, щоки западали, коротке волосся на голові ставало дибом. Швидко схопившись на ноги, він бив себе в груди і урочисто вирушав у похід вулицями, сповіщаючи гучним голосом:

— Іду!.. Як пророк Ієремія... Іду викривати нечестивих!

Це обіцяло найцікавіше видовище. Можна сказати з певністю, що пан Туркевич у такі хвилини з великим успіхом виконував функції невідомої в нашому городку

гласності; тому немає нічого дивного, якщо найсолідніші і найбільш зайняті громадяни кидали звичайні справи і приєднувалися до натовпу, який супроводжував новоявленого пророка, або хоч здаля стежили за його пригодами. Як звичайно, він перш за все направлявся до будинку секретаря повітового суду і відкривав перед його вікнами щось подібне до судового засідання, вибравши з натовпу підходящих для цього акторів, що зображали позивачів і відповідачів; він сам говорив за них промови і сам же відповідав їм, наслідуючи з великою майстерністю голос і манери обвинувачуваного. А що при цьому він завжди вмів надати спектаклю інтересу сучасності, натякаючи на яку-небудь усім відому справу, і що, крім того, він був великим знавцем судової процедури, то не дивно, що дуже скоро з дому секретаря вибігала куховарка, щось тикала Туркевичу в руку і швидко зникала, відбиваючись від залицянь генеральського почту. Генерал, одержавши пожертву, злобно реготав і, з торжеством розмахуючи монетою, відправлявся до найближчого шинку.

Звідти, утоливши трохи спрагу, він вів своїх слухачів до будинків «підсудків», змінюючи репертуар відповідно до обставин. А що кожного разу він одержував поспектакльну платню, то натурально, що грізний тон поступово лагіднішав, очі несамовитого пророка умаслювались, вуси закручувались угору, і вистава від викривальної драми переходила до веселого водевіля. Закінчувалася вона, як звичайно, перед будинком справника Коца. Це був найдобродушніший з градоправителів, який мав дві невеликі слабості: по-перше, він фарбував своє сиве волосся чорною фарбою і, по-друге, мав пристрасть до товстих куховарок, покладаючись у всьому іншому на волю божу і на добровільну обивательську «вдячність». Підійшовши до справницького дому, який виходив фасом на вулицю, Туркевич весело підморгував своїм супутникам, підкидав угору кашкет і оголошував громогласно, що тут живе не начальник, а рідний його, Туркевичів, батько і благодійник.

Потім він зводив свої очі на вікна і чекав наслідків. Наслідки ці були подвійного роду: або негайно ж з парадних дверей вибігала товста й рум'яна Мотря з милостивим дарунком від батька і благодійника, або ж двері лишались зачинені, у вікні кабінету мелькала сердита

стареча фізіономія, обрамлена чорним, як смола, волоссям, а Мотря тихенько завулками прокрадалася до розправи. В розправі мав постійне місцепроживання бутар Микита, який чудово набив руку саме на поводженні з Туркевичем. Він ту ж мить флегматично відкладав убік шевську колодку і вставав з свого стільчика.

Тимчасом Туркевич, не бачачи користі від дифірамбів, потроху і обережно починав переходити до сатири. Як звичайно, він починав із жалкування, що його благодійник вважає потрібним навіщось фарбувати свою поважну сивину ваксою для взуття. Потім, засмучений цілковитою неувагою до своєї красномовності, він підвищував голос, піднімав тон і починав громити благодійника за сумний приклад, який він подає громадянам незаконним співжиттям з Мотрею. Дійшовши до цього делікатного предмета, генерал втрачав усяку надію на примирення з благодійником і тому давав волю справжньому красномовству. На жаль, завжди на цьому саме місці промови відбувалося несподіване стороннє втручання; з вікна висовувалось жовте і сердите обличчя Коца, а ззаду Туркевича схоплював з дивовижною спритністю Микита, який підкрадався до нього. Ніхто з слухачів навіть не пробував попередити промовця про небезпеку, що йому загрожує, бо артистичні прийоми Микити викликали загальне захоплення. Генерал, якого перебили на півслові, раптом якось дивно мелькав у повітрі, перекидався спиною на Микитину спину — і за кілька секунд дужий бутар, трохи зігнувшись під своєю ношею, серед оглушливих криків натовпу, спокійно йшов до буцегарні. Ще хвилина, чорні двері розправи відчинялися, як похмура паща, і генерал, безпомічно дригаючи ногами, урочисто зникав за дверима буцегарні. Невдячна юрба кричала Микиті «ура» і поволі розходилась.

Крім цих вартих уваги осіб, біля каплиці знайшла притулок ще темна маса жалюгідних голодранців, поява яких на базарі знімала велику тривогу серед перекупок, що поспішали прикрити своє добро руками, подібно до того, як квочка прикриває курчат, коли в небі покажеться кібець. Ішли чутки, що ці жалюгідні особи, остаточно позбавлені будь-яких ресурсів з часу вигнання з замка, склали дружне товариство і займались, між іншим, дрібними крадіжками в місті і в околицях. Основувались ці чутки, головним чином, на тій незаперечній посилці, що

людина не може існувати без їжі; а тому що майже всі ці темні особи, так або інакше, відбилися від звичайних способів її добування і були відтиснуті щасливцями з замка від благ місцевої філантропії, то з цього випливав неминучий висновок, що їм необхідно було красти або умерти. Вони не вмерли, отже... самий факт їх існування ставав доказом їх злочинної поведінки.

Якщо тільки це було правда, то вже не підлягало сумніву, що організатором і керівником товариства не міг бути ніхто інший, як пан Тибурцій Драб, найвизначніша особа з усіх проблематичних натур, що не ужилися в старому замку.

Походження Драба було вкрите темрявою найтаємничішої невідомості. Люди, обдаровані багатою уявою, приписували йому аристократичне ім'я, яке він укрив ганьбою і тому змушений був зникнути, причому брав участь нібито в подвигах знаменитого Кармелюка. Але, по-перше, для цього він був ще недосить старим, а по-друге, зовнішність пана Тибурція не мала в собі жодної аристократичної риси. На зріст він був високий; значна сутулуватість ніби свідчила про тягар пережитих Тибурцієм нещасть; крупні риси обличчя були грубо-виразні. Коротке, трохи рудувате волосся стирчало в різні боки; низький лоб, дещо випнута вперед нижня щелепа і надзвичайна рухливість лицевих мускулів надавали всій фізіономії чогось мавпячого; але очі, що поблискували з-під навислих брів, дивились уперто і похмуро, і в них світились, разом з лукавством, гостра проникливість, енергія і неабиякий розум. В той час, як на його обличчі змінювався цілий калейдоскоп гримас, ці очі постійно зберігали один вираз, від чого мені завжди було якось несвідомо страшно дивитись на блазенство цієї чудної людини. Під ним ніби постійно струмувала глибока печаль.

Руки пана Тибурція були грубі і вкриті мозолями, великі ноги ступали по-мужичому. Зважаючи на це, більшість обивателів не визнавали за ним аристократичного походження, і найбільше, що погоджувались допустити, це — звання дворового якого-небудь із знатних панів. Але тоді знову виникало утруднення: як пояснити його феноменальну ученість, що для всіх була очевидною. Не було шинку у всьому місті, в якому б пан Тибурцій, на науку хохлам, що збиралися в базарні дні, не виголошу-

вав, стоячи на бочці, цілих промов з Ціцерона, цілих розділів з Ксенофонта. Хохли роззявляли роти і підштовхували один одного ліктями, а пан Тибурцій височів у своєму лахмітті над усім натовпом, громлячи Катіліну або описуючи подвиги Цезаря чи підступність Мітрідата. Хохли, взагалі наділені від природи багатою фантазією, уміли якось вкладати свій власний зміст в ці натхненні, хоч і незрозумілі промови... І коли, ударяючи себе в груди і блискаючи очима, він звертався до них із словами: «Patres conscripti!»[1] — вони теж хмурились і казали один одному:

— Ото ж, вражий син, як лається!

Коли ж потім пан Тибурцій, підвівши очі до стелі, починав декламувати страшенно довгі латинські періоди, вусаті слухачі стежили за ним з боязким і жалісним співчуттям. Їм здавалось тоді, що душа декламатора витає десь у невідомій країні, де говорять не по-християнському, а з завзятої жестикуляції промовця вони робили висновок, що з нею трапились там якісь лихі пригоди. Але найбільшого напруження досягала ця співчутлива увага, коли пан Тибурцій, пустивши очі під лоба і поводячи самими білками, доймав аудиторію тривалою скандовкою Віргілія або Гомера. Його голос звучав тоді такими глухими загробними розкотами, що слухачі, які сиділи по кутках і найбільше піддавалися впливові жидівської горілки, опускали голови, звішували довгі, підстрижені спереду чуприни і починали схлипувати:

— О-ох, матінко, та й жалібно ж, хай йому біс! — І сльози капали з очей і стікали по довгих вусах.

Тому нема нічого дивного, що, коли промовець раптом зіскакував з бочки і вибухав веселим реготом, засмучені обличчя хохлів одразу прояснювались, і руки тяглись до кишень широких штанів по мідяки. Втішені благополучним закінченням трагічних екскурсій пана Тибурція, хохли поїли його горілкою, обіймалися з ним, і в його кашкет падали, подзвонюючи, мідяки.

Зважаючи на таку ученість, довелось побудувати нову гіпотезу про походження цього дивака, яка б більше відповідала викладеним фактам. Зійшлись на тому, що пан Тибурцій був колись дворовим хлопчиком якогось графа, який послав його разом із своїм сином в школу отців-

[1] «Отці сенатори!» *(лат.)*

єзуїтів, власне, для того, щоб він чистив чоботи молодому паничеві. Виявилось, проте, що в той час, як молодий граф сприймав переважно удари трихвістної «дисципліни» святих отців, його лакей перехопив усю мудрість, яка призначалась паничевій голові.

Внаслідок тайни, що повивала Тибурція, в числі інших професій йому приписували також чудові знання в галузі чаклунського мистецтва. Якщо на полях, що хвилюючим морем докочувались до останніх халуп передмістя, несподівано з'являлись чаклунські «закрутки», то ніхто не міг вирвати їх з більшою безпекою для себе і женців, ніж пан Тибурцій. Якщо лиховісний пугач прилітав вечорами на чиюсь покрівлю і гучними криками накликав туди смерть, то знову запрошували Тибурція, і він з великим успіхом проганяв зловісну птицю повчаннями з Тіта Лівія.

Ніхто не міг би також сказати, звідки у пана Тибурція з'явилися діти, а проте факт, хоч ніким і не пояснений, був наявний... навіть два факти: хлопчик років семи, але високий і розвинений не по літах, і маленька трирічна дівчинка. Хлопчика пан Тибурцій привів або, вірніше, приніс з собою з перших днів, як з'явився сам на горизонті нашого міста. Щодо дівчинки, то, певно, він виїжджав, щоб добути її, на кілька місяців в зовсім невідомі країни.

Хлопчик, на ймення Валек, високий, тонкий, чорнявий, понуро вештався іноді по місту без особливих справ, заклавши руки в кишені, кидаючи погляди то в один бік, то в другий, бентежачи серця калачниць. Дівчинку бачили тільки один чи два рази на руках у пана Тибурція, і потім вона кудись поділася, і де знаходилась — нікому не було відомо.

Подейкували про якісь підземелля на уніатській горі біля каплиці, а що в тих краях, де часто проходила з мечем і вогнем татарщина, де колись бушувала панська сваволя і чинили криваву розправу звитяжці-гайдамаки, подібні підземелля трапляються нерідко, то всі вірили цим чуткам, тим більше, що жила ж десь вся ця орда темних волоцюг. А вони звичайно надвечір зникали саме в напрямі каплиці. Туди своєю сонною ходою шкутильгав «професор», ішов рішуче і швидко пан Тибурцій; туди ж Туркевич, похитуючись, проводжав лютого і безпомічного Лавровського; туди йшли надвечір, тонучи в сутінках,

інші темні особи, і не було хороброї людини, яка б зважилась іти слідом за ними по глинястих урвищах. Про гору, зриту могилами, йшла погана слава. На старому кладовищі в сирі осінні ночі загорялись сині вогні, а в каплиці січі кричали так пронизливо і дзвінко, що від криків клятої птиці навіть у безстрашного коваля стискалося серце.

III. Я І МІЙ БАТЬКО

— Погано, молодий чоловіче, погано! — говорив мені нерідко старий Януш із замка, зустрічаючи мене на вулицях міста в почті пана Туркевича або серед слухачів пана Драба.

І старий хитав при цьому своєю сивою бородою.

— Погано, молодий чоловіче, ви у поганому товаристві!.. Шкода, дуже шкода сина поважних батьків, який не шанує родинної честі.

Справді, відтоді як умерла моя мати, а суворе батькове обличчя стало ще понуріше, мене дуже рідко бачили дома. Пізніми літніми вечорами я прокрадався садом, як молоде вовченя, уникаючи зустрічі з батьком, відчиняв за допомогою особливих пристосувань своє вікно, напівзакрите густою зеленню бузку, і тихо лягав у постіль. Якщо маленька сестричка ще не спала в своїй колисці в сусідній кімнаті, я підходив до неї, і ми тихо пестили одне одного і грались, стараючись не розбудити буркотливу стару няньку.

А на світанку, коли в домі всі ще спали, я вже прокладав росистий слід у густій, високій траві саду, перелазив через паркан і йшов до ставу, де мене чекали з вудочками такі ж шибайголови-товариші, або до млина, де сонний мельник щойно відсунув заставки і вода, ледь хвилюючи на дзеркальній поверхні, кидалась у лотоки і бадьоро бралася до денної праці.

Великі млинові колеса, розбуджені шумливими поштовхами води, теж здригались, якось нехотя рушали, ніби лінуючись прокинутись, але за кілька секунд уже крутились, бризкаючи піною і купаючись в холодних струменях. За ними поволі й солідно рушали товсті вали, всередині млина починали гуркотіти шестерні, шурхотіли жорна, і біла борошняна курява хмарами здіймалася з щілин старого-престарого млина.

Тоді я йшов далі. Мені подобалось зустрічати пробудження природи; я бував радий, коли мені щастило сполохати заснулого жайворонка або вигнати з борозни ляклівого зайця. Краплі роси падали з верхівок трясучки, з головок лугових квітів, коли я пробирався полями до заміського гаю. Дерева зустрічали мене шепотом лінивої дрімоти. З вікон тюрми не виглядали ще бліді, похмурі обличчя арештантів, і лише караул, дзвінко брязкаючи рушницями, обходив навкруги стіни, змінюючи потомлених нічних вартових.

Я встигав зробити далекий обхід, і все ж в місті то там, то там зустрічалися мені заспані постаті, що відчиняли віконниці будинків. Але ось сонце вже піднялося над горою, із-за ставків чути крикливий дзвінок, що скликає гімназистів, і голод кличе мене додому, до ранкового чаю.

Взагалі всі мене звали бродягою, негідним хлопчиськом і так часто докоряли за різні погані нахили, що я, нарешті, і сам перейнявся цим переконанням. Батько теж повірив цьому і робив іноді спроби взятись за моє виховання, але спроби ці завжди кінчалися невдачею. Бачачи строге й похмуре обличчя, на якому лежала сувора печать невиліковного горя, я відчував острах і замикався в собі. Я стояв перед ним, переступаючи з ноги на ногу, посмикуючи свої штанці і озираючись на всі боки. Часом щось наче піднімалось у мене в грудях; мені хотілось, щоб він обійняв мене, посадив собі на коліна й приголубив. Тоді б я пригорнувся до його грудей, і, може, ми разом поплакали б — дитина і суворий мужчина — за нашою спільною втратою. Але він дивився на мене затуманеними очима, неначе поверх моєї голови, і я весь зщулювався під незрозумілим для мене поглядом.

— Ти пам'ятаєш матінку?

Чи пам'ятав я її? О, так, я пам'ятав її! Я пам'ятав, як бувало, прокидаючись уночі, я шукав у темряві її ніжні руки і міцно притискувався до них, вкриваючи їх поцілунками. Я пам'ятав її, коли вона сиділа хвора перед відчиненим вікном і сумно оглядала чудову весняну картину, прощаючись з нею в останній рік свого життя.

О, так, я пам'ятав її!.. Коли вона, вся вкрита квітками, молода й прекрасна, лежала з печаттю смерті на блідому обличчі, я, як звіреня, забився в куток і дивився на неї палаючими очима, перед якими вперше відкрився

весь жах загадки про життя і смерть. А потім, коли її понесли в натовпі незнайомих людей, чи не мої ридання звучали здавленим стогоном в сутінку першої ночі мого сирітства?

О, так, я її пам'ятав!.. І тепер часто, опівночі, я прокидався, сповнений любові, що тіснилася в грудях, переповнюючи дитяче серце,— прокидався з посмішкою щастя, в блаженному невіданні, навіяному рожевими снами дитинства. І знову, як раніше, мені здавалось, що вона зі мною, що я зараз зустріну її люблячу, милу ласку. Але мої руки простягалися в порожню пітьму, і в душу проникало усвідомлення гіркої самотності. Тоді я стискував руками своє маленьке серце, що так боляче стукотіло, і сльози обпалювали гарячими струмками мої щоки.

О, так, я пам'ятав її!.. Але на запитання високого, понурого чоловіка, в якому я хотів, але не міг відчути рідну душу, я зщулювався ще більше і тихо висмикував з його руки свою ручку.

І він одвертався від мене з досадою й болем. Він почував, що не має на мене ні найменшого впливу, що між нами стоїть якась незборима стіна. Він надто любив її, коли вона була жива, не помічаючи мене із-за свого щастя. Тепер мене закривало від нього тяжке горе.

І мало-помалу безодня, що нас розділяла, ставала все ширшою і глибшою. Він все більше переконувався, що я — поганий, зіпсований хлопчисько, з черствим, егоїстичним серцем, і свідомість, що він повинен, але не може зайнятися мною, повинен любити мене, але не знаходить для цієї любові куточка в своєму серці, ще збільшувала його неприхильність. І я це почував. Іноді, сховавшись у кущах, я стежив за ним; я бачив, як він ходив по алеях, все прискорюючи ходу, і глухо стогнав від нестерпної душевної муки. Тоді моє серце загорялось жалістю і співчуттям. Один раз, коли, стиснувши руками голову, він присів на лавку і заридав, я не витерпів і вибіг з кущів на доріжку, скоряючись неясному потягу, який штовхав мене до цього чоловіка. Але він, прокинувшись від похмурого і безнадійного споглядання, суворо глянув на мене й осадив холодним запитанням:

— Чого треба?

Мені не треба було нічого. Я швидко відвернувся, соромлячись свого пориву, боячись, щоб батько не прочи-

тав його в моєму зніяковілому обличчі. Втікши в гущавину саду, я впав обличчям у траву і гірко заплакав з досади й болю.

З шести років я зазнав уже жаху самотності.

Сестрі Соні було чотири роки. Я любив її палко, і вона платила мені такою ж любов'ю; але погляд, що встановився на мене, як на пропащого маленького розбійника, створив і між нами високу стіну. Щоразу, коли я починав гратися з нею, по-своєму шумливо й жваво, стара нянька, яка вічно куняла і вічно дерла, з заплющеними очима, куряче пір'я для подушок, негайно прокидалась, швидко хапала мою Соню і несла до себе, кидаючи на мене сердиті погляди; у таких випадках вона завжди нагадувала мені настовбурчену квочку, себе ж я порівнював з хижим шулікою, а Соню — з маленьким курчатком. Мені ставало дуже гірко й досадно. Не дивно, отже, що незабаром я припинив будь-які спроби розважати Соню моїми злочинними іграми, а ще згодом мені стало тісно в домі і в садку, де я не зустрічав ні в кому ні привіту, ні ласки. Я став бродяжити. Вся моя істота трепетала тоді якимсь дивним передчуттям, чеканням радостей життя. Мені все здавалось, що десь там, в цьому великому і невідомому світі, за старою оградою саду, я знайду щось; здавалось, що я повинен щось зробити і можу щось зробити, але я тільки не знав, що саме; а тимчасом, назустріч цьому невідомому і таємничому, в мені з глибини мого серця щось піднімалось, дратуючи й викликаючи. Я все чекав розв'язання цих питань і інстинктивно тікав і від няньки з її пір'ям, і від знайомого лінивого шепоту яблунь у нашому маленькому садку, і від дурного стукоту ножів, що рубали на кухні котлети. Відтоді до інших непохвальних моїх епітетів додали ще прізвиська вуличного хлопчиська і бродяги; але я не звертав на це уваги. Я притерпівся до докорів і зносив їх, як зносив раптово налітаючий дощ або сонячну спеку. Я похмуро вислухував зауваження і робив по-своєму. Вештаючись вулицями, я придивлявся дитячими цікавими очима до нескладного життя городка з його халупами, прислухався до гудіння дротів на шосе, вдалині від міського шуму, намагаючись уловити, які вісті несуться по них з далеких великих міст, або до шелесту колосся, або до шепоту вітру на високих гайдамацьких могилах. Не раз мої очі широко розкривалися, не раз спинявся я з болісним

страхом перед картинами життя... Образ за образом, враження за враженням лягали в мою душу яскравими плямами; я взнав і побачив багато такого, чого не бачили діти значно старші від мене, а тимчасом те невідоме, що піднімалося з глибини дитячої душі, звучало в ній, як і раніше, невмовкаючим, таємничим, пориваючим, викликаючим рокотанням.

Коли старухи з замка позбавили його в моїх очах поваги і привабливості, коли всі закутки міста стали мені відомі до останніх брудних завулків, тоді я став поглядати на каплицю, яку видно було вдалині, на уніатській горі. Спочатку, як лякливе звіреня, я підходив до неї з різних боків, все не зважуючись вибратись на гору, що мала погану славу. Але в міру того, як я знайомився з місцевістю, переді мною виступали лише тихі могили і зруйновані хрести. Ніде не було видно ознак будь-якого житла і присутності людини. Все було якесь смиренне, тихе, занедбане, пусте. Тільки сама каплиця дивилась, насупившись, порожніми вікнами, наче думала якусь журливу думу. Мені захотілося оглянути її всю, заглянути всередину, щоб переконатися остаточно, що й там немає нічого, крім пилу. А що самому було б і страшно, і незручно робити подібну екскурсію, то я навербував на вулицях міста невеликий загін із трьох шибайголів, залучених до цієї справи обіцянкою дати булок і яблук з нашого саду.

IV. Я ЗАВОДЖУ НОВЕ ЗНАЙОМСТВО

Ми пішли в екскурсію по обіді і, підійшовши до гори, стали сходити глинястими обвалами, зритими лопатами жителів і весняними потоками. Обвали оголювали схили гори, і де-не-де з глини стирчали білі зотлілі кості. В одному місці дерев'яна труна стирчала потрухлим краєм, в другому — скалив зуби людський череп, втупившись у нас чорними западинами очей.

Нарешті, допомагаючи один одному, ми квапливо вилізли на гору з останнього обриву. Сонце вже схилялося надвечір. Косе проміння м'яко золотило зелену мураву старого кладовища, грало на перекошених хрестах, переливалось на уцілілих шибках каплиці. Було тихо, віяло спокоєм і глибоким миром занедбаного кладовища. Тут уже ми не бачили ні черепів, ні гомілок, ні трун. Зелена

свіжа трава рівним, трохи схиленим до міста покровом любовно ховала в своїх обіймах жах і потворність смерті.

Ми були самі; тільки горобці метушились навколо, та ластівки безшумно влітали і вилітали у вікна старої каплиці, що стояла, сумно понурившись, серед поросли травою могил, скромних хрестів, напівзруйнованих кам'яних гробниць; на руїнах яких слалась густа зелень, рябіли різнокольорові голівки курячої сліпоти, кашки, фіалок.

— Нема нікого,— сказав один з моїх супутників.

— Сонце заходить,— зауважив другий, дивлячись на сонце, яке не заходило ще, а стояло над горою.

Двері каплиці були міцно забиті, вікна — високо над землею; проте, за допомогою товаришів, я збирався вилізти на них і заглянути всередину каплиці.

— Не треба! — скрикнув один з моїх супутників, раптом втративши всю свою хоробрість, і схопив мене за руку.

— Пішов під три чорти, баба! — прикрикнув на нього старший з нашої маленької армії, з готовністю підставляючи спину.

Я сміливо виліз на неї; потім він випростався, і я став ногами на його плечі. В такому положенні я легко дістав рукою раму і, переконавшись у її міцності, піднявся до вікна і сів на нього.

— Ну, що ж там? — спитали мене знизу з живою цікавістю.

Я мовчав. Перегнувшись через лутку, я заглянув усередину каплиці, і звідти на мене війнуло врочистою тишею занедбаного храму. Середина високої, вузької будівлі була позбавлена будь-яких прикрас. Проміння вечірнього сонця, вільно вриваючись у відкриті вікна, розмальовувало яскравим золотом старі, обідрані стіни. Я побачив внутрішній бік замкнених дверей, провалені хори, старі, зотлілі колони, що ніби похитнулися під непосильною вагою. Кутки були заткані павутиною, і в них клубочилась та особлива пітьма, що залягає в усіх кутках таких старих будівель. Від вікна до підлоги здавалось набагато далі, ніж до трави знадвору. Я дивився, наче в глибоку яму, і спочатку не міг розглядіти якихось чудних предметів, що бовваніли на підлозі химерними обрисами.

Тимчасом моїм товаришам набридло стояти внизу, чекаючи від мене вістей, і тому один з них, проробивши

ту саму процедуру, яку проробив я раніше, повиснув поруч мене, тримаючись за віконну раму.

— Престол,— сказав він, придивившись до чудного предмета на підлозі.

— І панікадило.

— Столик для євангелія.

— А он там що таке? — з цікавістю показав він на темний предмет, що виднівся поруч престола.

— Попівська шапка.

— Ні, відро.

— Чого ж тут відро?

— Може, в ньому колись було вугілля для кадила.

— Ні, це справді шапка. А втім, можна подивитись. Давай прив'яжемо до рами пояс, і ти по ньому спустишся.

— Еге, як же, так і спущусь!.. Лізь сам, якщо хочеш.

— Ну, що ж! Думаєш, не полізу?

— Ну й лізь.

Діючи за першим поривом, я міцно зв'язав два ремені, прив'язав їх до рами і, віддавши один кінець товаришеві, сам повиснув на другому. Коли моя нога торкнулась підлоги, я здригнувся; але погляд на личко мого приятеля, що співчутливо схилився наді мною, повернув мені бадьорість. Стук підбора залунав під стелею, відбився в порожній каплиці, в її темних кутках. Кілька горобців спурхнули з насиджених місць на хорах і вилетіли у велику дірку в покрівлі. Із стіни, на вікнах якої ми сиділи, глянуло на мене раптом строге лице, з бородою, в терновім вінці. Це схилялось з-під самої стелі гігантське розп'яття.

Мені було моторошно; очі мого друга блищали захопленою цікавістю і співчуттям.

— Ти підійдеш? — спитав він тихо.

— Підійду,— відповів я так само, набираючись духу. Але в цю хвилину трапилось щось зовсім несподіване.

Спочатку почувся стук і шум обваленої на хорах штукатурки. Щось завозилось угорі, струснуло в повітрі хмарою пилу, і велика сіра маса, змахнувши крилами, знялася до дірки в покрівлі. Каплиця на мить ніби потемніла. Величезна стара сова, потурбована нашою метушнею, вилетіла з темного кутка, мелькнула, розпластавшись на фоні голубого неба в прольоті, і шарахнула геть.

Я відчув напад судорожного страху.

— Піднімай! — крикнув я товаришеві, схопившись за ремінь.

— Не бійся, не бійся! — заспокоював він, готуючись підняти мене на світло дня і сонця.

Але раптом обличчя його пополотніло від страху; він скрикнув і вмить зник, сплигнувши з вікна. Я інстинктивно оглянувся і побачив дивне явище, яке вразило мене, проте більше подивом, ніж страхом.

Темний предмет нашого сперечання, шапка чи відро, що виявився, кінець кінцем, горщиком, мелькнув у повітрі і на очах моїх зник під престолом. Я встиг тільки помітити обриси невеликої, начебто дитячої руки.

Важко передати мої почуття в цю хвилину. Я не страждав; почуття моє навіть не можна було назвати страхом. Я був на тім світі. Звідкись, наче з іншого світу, протягом кількох секунд долітав до мене швидким дріботінням тривожний тупіт трьох пар дитячих ніг. Але незабаром затих і він. Я був один, як у труні, перед якимись чудними і незрозумілими явищами.

Часу для мене не існувало, тому я не міг сказати, чи скоро я почув під престолом стриманий шепіт.

— Чого ж він не лізе собі назад?

— Бачиш, злякався.

Перший голос здався мені зовсім дитячим; другий міг належати хлопчикові мого віку. Мені здалося також, що в щілині старого престолу блиснуло двоє чорних очей.

— Що ж він тепер буде робити? — почувся знову шепіт.

— А ось постривай,— відповів голос старшого.

Під престолом щось дуже завозилося, він, здавалось, навіть похитнувся, і в ту ж мить з-під нього виринула постать.

Це був хлопчик років дев'яти, більший за мене, худорлявий і тонкий, як очеретинка. Одягнутий він був у брудну сорочинку, руки тримав у кишенях вузьких і куценьких штанців. Темне кучеряве волосся куйовдилося над чорними задумливими очима.

Хоч незнайомець, що з'явився на сцену так несподівано й дивно, підходив до мене з тим безпечно-задерикуватим виглядом, з яким завжди на нашому базарі підходили один до одного хлопчики, готові вступити в бійку, але все ж, побачивши його, я дуже підбадьорився. Я під-

бадьорився ще більше, коли з-під того ж престолу, чи, вірніше, з люка в підлозі каплиці, яку він покривав, позаду хлопчика показалось ще замурзане личко, обрамлене білявим волоссям, блискаючи на мене по-дитячому цікавими голубими очима.

Я трохи відсунувся від стіни і, згідно з рицарськими правилами нашого базару, теж засунув руки в кишені. Це було ознакою, що я не боюсь супротивника і навіть трохи натякаю на мою до нього зневагу.

Ми стали один проти одного і обмінялися поглядами. Оглянувши мене з голови до ніг, хлопчисько спитав:

— Ти чого тут?

— Так,— відповів я.— Яке твоє діло?

Мій супротивник повів плечем, ніби наміряючись вийняти руку з кишені і вдарити мене.

Я й оком не змигнув.

— Я ось тобі покажу! — погрозив він.

Я виставив груди вперед.

— Ну, вдар... спробуй!..

Момент був критичний, від нього залежав характер дальших стосунків. Я чекав, але мій супротивник, окинувши мене тим же допитливим поглядом, не ворушився.

— Я, брат, і сам... теж...— сказав я, але вже більш миролюбно.

Тимчасом дівчинка, спершись маленькими рученятами об підлогу каплиці, намагалась теж вилізти з люка. Вона падала, знову підводилась і, нарешті, рушила нетвердою ходою до хлопчика. Підійшовши ближче, вона міцно вхопилася за нього і, притиснувшись до нього, подивилась на мене здивованим і трохи зляканим поглядом.

Це вирішило справу; стало цілком ясно, що в такому становищі хлопчисько не міг битися, а я, звичайно, був надто великодушним, щоб скористатися з його незручного становища.

— Як тебе звуть? — спитав хлопчик, гладячи рукою біляву голівку дівчинки.

— Вася. А ти хто такий?

— Я Валек... Я тебе знаю: ти живеш у саду над ставом. У вас великі яблука.

— Так, це правда, яблука у нас хороші... хочеш?

Вийнявши з кишені два яблука, що призначалися для розплати з моєю армією, яка безсоромно втекла, я дав

одне з них Валекові, друге простяг дівчинці. Але вона сховала своє обличчя, пригорнувшись до Валека.

— Боїться,— сказав той і сам передав яблуко дівчинці.

— Чого ти вліз сюди? Хіба я коли-небудь лазив у ваш сад? — спитав він потім.

— Що ж, приходь! Я буду радий,— відповів я привітно. Відповідь моя спантеличила Валека; він задумався.

— Я тобі не компанія,— сказав він сумно.

— Чого ж? — спитав я, прикро вражений сумним тоном, яким були сказані ці слова.

— Твій батько — пан суддя.

— Ну, то що ж? — здивувався я щиро.— Ти ж будеш гратися зі мною, а не з батьком.

Валек похитав головою.

— Тибурцій не пустить,— сказав він, і, ніби це ім'я щось нагадало йому, він раптом спохватився: — Слухай... Ти, здається, славний хлопець, але все-таки тобі краще піти. Якщо Тибурцій тебе застане, буде погано.

Я погодився, що мені, справді, пора йти. Останнє проміння сонця сходило вже з вікон каплиці, а до міста було не близько.

— Як же мені звідси вийти?

— Я тобі покажу дорогу. Ми вийдемо разом.

— А вона? — ткнув я пальцем на нашу маленьку даму.

— Маруся? — вона теж піде з нами.

— Як, у вікно?

Валек задумався.

— Ні, ось що: я тобі допоможу вилізти на вікно, а ми вийдемо другим ходом.

При допомозі мого нового приятеля я виліз на вікно. Одв'язавши ремінь, я обкрутив його кругом рами і, тримаючись за обидва кінці, повис у повітрі. Потім, випустивши один кінець, я плигнув додолу і висмикнув ремінь. Валек і Маруся вже чекали мене надворі під стіною.

Сонце недавно ще сховалось за горою. Місто потонуло в туманно-ліловій тіні, і лище верхівки тополь на острові різко викреслювались червоним золотом, розмальовані останніми променями заграви. Мені здавалось, що відтоді, як я з'явився сюди, на старе кладовище, минуло не менше доби, що це було вчора.

— Як гарно!— сказав я, охоплений свіжістю близького вечора і вдихаючи на повні груди вологу прохолоду.

— Скучно тут...— з сумом промовив Валек.

— Ви всі тут живете? — спитав я, коли ми втрьох почали спускатися з гори.

— Тут.

— Де ж ваш дім?

Я не міг собі уявити, щоб діти могли жити без «дому».

Валек посміхнувся з звичайним сумним виглядом і нічого не відповів.

Ми обминули круті обвали, бо Валек знав зручнішу дорогу. Пройшовши поміж очеретами по висохлому болоту і переправившись через струмок по тонких дощечках, ми опинилися біля підніжжя гори, на рівнині.

Тут треба було розлучитися. Потиснувши руку моєму новому знайомому, я простяг її також і дівчинці. Вона ласкаво подала мені свою крихітну ручку і, дивлячись знизу вгору голубими очима, спитала:

— Ти прийдеш до нас знову?

— Прийду,— відповів я,— неодмінно!..

— Що ж,— сказав у роздумі Валек,— гаразд, приходь, тільки в такий час, як наші будуть у місті.

— Хто це «ваші»?

— Та наші... всі: Тибурцій, Лавровський, Туркевич. Професор... той, певно, не заважатиме.

— Добре. Я подивлюсь, коли вони будуть у місті, і тоді прийду. А поки що прощавайте!

— Гей, послухай-но,— гукнув мені Валек, коли я відійшов кілька кроків.— А ти базікати не будеш, що був у нас?

— Нікому не скажу,— відповів я твердо.

— Ну, от, це добре! А цим твоїм дурням, як будуть приставати, скажи, що бачив чорта.

— Гаразд, скажу.

— Ну, прощавай!

— Прощавай.

Густі сутінки огорнули Княже-Віно, коли я наблизився до паркана свого саду. Над замком вирисувався тонкий серп місяця, спалахнули зорі. Я хотів уже вилізти на паркан, як хтось схопив мене за руку.

— Васю, друже,— заговорив схвильованим шепотом мій товариш, що втік.— Як же це ти?.. Голубчику!..

— А от як бачиш... А ви самі мене кинули!..

Він похнюпився, але цікавість узяла гору над почуттям сорому, і він спитав знову:

— Що ж там було?

— Що,— відповів я тоном, що не припускав сумніву,— звичайно, чорти... А ви — боягузи.

І, відмахнувшись від зніяковілого товариша, я поліз на паркан.

Через чверть години я поринув уже в глибокий сон, і уві сні мені ввижалися справжні чорти, що весело вискакували з чорного люка. Валек ганяв їх вербовим прутиком, а Маруся, весело блискаючи очима, сміялась і плескала в долоні.

V. ЗНАЙОМСТВО ТРИВАЄ

З того часу я весь захопився моїм новим знайомством. Увечері, лягаючи спати, і вранці, встаючи, я тільки й думав про наступний візит на гору. Вулицями міста я вештався тепер виключно з метою побачити, чи тут знаходиться вся компанія, яку Януш характеризував словами «погане товариство»; і якщо Лавровський валявся в калюжі, якщо Туркевич і Тибурцій розглагольствували перед своїми слухачами, а темні особи нишпорили по базару, я зараз же біг через болото, на гору, до каплиці, перед цим наповнивши кишені яблуками, які я міг рвати в саду безборонно, і ласощами, які я завжди зберігав для своїх нових друзів.

Валек, взагалі дуже солідний,— він викликав у мене повагу до себе манерами дорослої людини,— приймав ці приношення просто і здебільшого відкладав куди-небудь, приберігаючи для сестри, але Маруся щоразу сплескувала рученятами, і очі її загорялись вогником захоплення; бліде обличчя дівчинки займалося рум'янцем, вона сміялась, і цей сміх нашої маленької приятельки відлунював у наших серцях, винагороджуючи за конфети, які ми жертвували на її користь.

Це було бліде, крихітне створіння, що нагадувало квітку, яка виросла без сонячного проміння. Незважаючи на свої чотири роки, вона ходила ще погано, невпевнено ступаючи кривими ніжками і хитаючись, як билинка; руки її були тонкі й прозорі; голівка похитувалась на тонкій шиї, як голівка степового дзвіночка; очі дивились часом так не по-дитячому сумно, і усмішка так нагадувала мені мою матір в останні дні, коли вона бувало си-

діла біля відчиненого вікна і вітер ворушив її біляве волосся, що мені ставало самому сумно, і сльози підступали до очей.

Я мимоволі порівнював її з моєю сестрою; вони були одного віку, але моя Соня була кругла, як пампушка, і пругка, мов м'ячик. Вона так жваво бігала, коли бувало почне бавитись, так дзвінко сміялась, на ній завжди були такі гарні плаття, і в темні коси її щодня покоївка вплітала червону стрічку.

А моя маленька приятелька майже ніколи не бігала і сміялася дуже рідко; коли ж сміялась, то сміх її звучав, як дуже маленький срібний дзвіночок, якого за десять кроків уже не чути. Плаття її було брудне і старе, в косі не було стрічок, але волосся в неї було набагато довше й пишніше, ніж у Соні, і Валек, на мій подив, дуже гарно вмів заплітати його, що й робив кожного ранку.

Я був одчайдушний шибайголова. «У цього малого,— говорили про мене старші,— руки і ноги налиті ртуттю», у що я й сам вірив, хоч і не уявляв собі ясно, хто і яким чином зробив зі мною цю операцію. У перші ж дні я вніс свою жвавість і в товариство моїх нових знайомих. Навряд чи луна старої каплиці повторювала коли-небудь такі гучні крики, як у цей час, коли я намагався розворушити й залучити до своїх ігор Валека й Марусю. Однак це вдавалось погано. Валек серйозно дивився на мене і на дівчинку, і раз, коли я примусив її бігати зі мною наввипередки, він сказав:

— Ні, вона зараз заплаче.

Справді, коли я розтермосив її і змусив бігти, Маруся, зачувши мої кроки за собою, раптом обернулась до мене, піднявши рученята над головою, немов для захисту, подивилась на мене безпомічним поглядом пійманої пташки і голосно заплакала. Я зовсім розгубився.

— От, бачиш,— сказав Валек: — вона не любить гратися.

Він посадив її на траву, нарвав квіток і кинув їй; вона перестала плакати і тихо перебирала рослини, говорила щось, звертаючись до жовтців, і підносила до губів сині дзвіночки. Я теж притих і ліг поруч Валека біля дівчинки.

— Чого вона така? — спитав я, нарешті, вказуючи очима на Марусю.

— Невесела? — перепитав Валек і потім сказав тоном цілком переконаної людини: — А це, бачиш, від сірого каменя.

— Так,— повторила дівчинка, наче тиха луна,— це від сірого каменю.

— Від якого сірого каменя? — перепитав я, не розуміючи.

— Сірий камінь висмоктав з неї життя,— пояснив знову Валек, як і раніш, дивлячись на небо...— Так каже Тибурцій... Тибурцій добре знає.

— Та-ак,— знову повторила, мов тихе відлуння, дівчинка: — Тибурцій все знає.

Я нічого не розумів у цих загадкових словах, які Валек повторював за Тибурцієм, проте аргумент, що Тибурцій все знає, справив і на мене своє враження. Я підвівся на лікті і глянув на Марусю. Вона сиділа в тому ж положенні, в якому посадив її Валек, і все так само перебирала квітки; рухи її тонких рук були повільні; очі вирізнялися глибокою синявою на блідому обличчі; довгі вії були опущені. Коли я глянув на цю крихітну сумну фігурку, мені стало ясно, що в словах Тибурція,— хоч я й не розумів їх значення,— була гірка правда. Немає сумніву, хтось висмоктує життя з цієї чудної дівчинки, яка плаче тоді, коли інші на її місці сміються. Але як же може зробити це сірий камінь?

Це було для мене загадкою, страшнішою за всі примари старого замка. Хоч які страшні були турки, що мучилися під землю, хоч який грізний був старий граф, що втихомирював їх у бурхливі ночі, але всі вони були схожі більше на стару казку. А тут щось невідомо-страшне було перед очима. Щось безформне, невблаганне, тверде і жорстоке, як камінь, схилялось над маленькою головкою, висмоктуючи з неї рум'янець, блиск очей і жвавість рухів. «Напевно, це буває ночами»,— думав я, і почуття щімливого до болю співчуття стискувало мені серце.

Під впливом цього почуття я теж дещо стримав свою жвавість. Пристосовуючись до тихої солідності нашої дами, обидва ми з Валеком, посадовивши її де-небудь на траві, збирали для неї квітки, різноколірні камінчики, ловили метеликів, іноді робили з цегли пастки для горобців. Іноді ж, простягшись коло неї на траві, дивилися в небо, як пливуть хмари високо над кошлатою покрівлею

старої каплиці, розповідали Марусі казки або вели розмови між собою.

Ці розмови з кожним днем все більше закріплювали нашу дружбу з Валеком, що зростала, незважаючи на різку протилежність наших характерів. Моїй поривчастій жвавості він протиставляв сумовиту солідність і викликав до себе повагу своєю авторитетністю і незалежним тоном, з яким говорив про старших. Крім того, він часто говорив мені багато нового, про що я раніш і не думав. Чуючи, як він відзивається про Тибурція, як про товариша, я спитав:

— Тибурцій тобі батько?

— Мабуть, батько,— відповів він задумливо, ніби це питання не приходило йому в голову.

— Він тебе любить?

— Так, любить,— сказав він уже більш упевнено.— Він завжди про мене турбується і, знаєш, іноді він цілує мене і плаче...

— І мене любить і теж плаче,— додала Маруся з виразом дитячої гордості.

— А мене батько не любить,— сказав я сумно.— Він ніколи не цілував мене... Він нехороший.

— Неправда, неправда,— заперечив Валек: — ти не розумієш. Тибурцій краще знає. Він говорить, що суддя— найкраща людина в місті і що місту давно б треба було провалитися, коли б не твій батько, та ще піп, якого недавно посадили в монастир, та єврейський рабин. От через них трьох...

— Що через них?

— Місто через них ще не провалилося,— так говорить Тибурцій,— тому, що вони ще за бідних людей заступаються... А твій батько, знаєш... засудив навіть одного графа...

— Так, це правда... Граф дуже сердився, я чув.

— Ну, от бачиш! А графа ж засудити не жарт.

— Чому?

— Чому? — перепитав Валек, трохи спантеличений...— Тому що граф — не проста людина... Граф робить, що хоче, і їздить у кареті, і потім... у графа гроші; він дав би іншому судді грошей, і той би його не засудив, а засудив би бідного.

— Так, це правда. Я чув, як граф кричав у нас у квартирі: «я вас усіх можу купити і продати!»

— А суддя що?

— А батько каже йому: «забирайтесь від мене геть!»

— Ну, от, от! І Тибурцій каже, що він не побоїться прогнати багатого, а як до нього прийшла стара Іваниха на милиці, він звелів принести їй стільця. От він який! Навіть і Туркевич не чинив ніколи під його вікнами скандалів.

Це була правда: Туркевич, під час своїх викривальних екскурсій, завжди мовчки проходив повз наші вікна, іноді навіть скидаючи шапку.

Все це примусило мене глибоко замислитись. Валек показав мені мого батька з такого боку, з якого мені ніколи не спадало на думку глянути на нього: слова Валека зачепили в моєму серці струну синівської гордості; мені було приємно чути похвали моєму батькові, та ще від імені Тибурція, який «усе знає»; але разом з тим забриніла в моєму серці і нота щімливої любові, змішаної з гіркою свідомістю: ніколи цей чоловік не любив і не полюбить мене так, як Тибурцій любить своїх дітей.

VI. СЕРЕД «СІРИХ КАМЕНІВ»

Минуло ще кілька днів. Члени «поганого товариства» перестали з'являтись до міста, і я даремно вештався, нудьгуючи, вулицями, чекаючи на їх появу, щоб бігти на гору. Один тільки «професор» пройшов разів зо два своєю сонною ходою, але ні Туркевича, ні Тибурція не було видно. Я дуже знудьгувався, бо не бачити Валека і Марусю стало для мене великою прикрістю. Але ось, коли я йшов одного разу з похиленою головою курною вулицею, Валек раптом поклав мені на плече руку.

— Чого ти перестав до нас ходити? — спитав він.

— Я боявся... Ваших не видно в місті.

— А-а... А я й не догадався сказати тобі: наших нема, приходь... А я був подумав зовсім інше.

— А що?

— Я думав, тобі набридло.

— Ні, ні... Я, брат, зараз побіжу,— заспішив я,— навіть і яблука зі мною.

При згадці про яблука Валек швидко обернувся до мене, наче хотів щось сказати, але не сказав нічого, а тільки подивився на мене чудним поглядом.

— Нічого, нічого,— відмахнувся він, бачачи, що я дивлюсь на нього вичікувально.— Іди просто на гору, а я тут ще зайду в одне місце,— діло є. Я тебе дожену по дорозі.

Я пішов поволі і часто оглядався, сподіваючись, що Валек мене дожене; проте я встиг вийти на гору і підійшов до каплиці, а його все не було. Я зупинився, не розуміючи: переді мною було тільки кладовище, пустинне і тихе, без найменших ознак будь-якого житла,— тільки горобці цвіріньокали на волі, та густі кущі черемхи, жимолості й бузку, тулячись до південної стіни каплиці, про щось тихо шепотілись густим буйним темним листям.

Я оглянувся навколо. Куди ж мені тепер іти? Мабуть, треба дочекатися Валека. А поки що я став ходити між могилами, придивляючись до них від нічого робити і намагаючись розібрати стерті написи на поросших мохом кам'яних надгробках. Ходячи так від могили до могили, я наткнувся на просторий напівзруйнований склеп. Покрівля його була скинута чи зірвана негодою і валялась тут же. Двері були забиті. З цікавості я приставив до стіни старий хрест і, вилізши по ньому, заглянув усередину. Гробниця була порожня, тільки в середині підлоги була вставлена віконна рама з шибками, і крізь ці шибки зяяла темна порожнеча підземелля.

Поки я розглядав гробницю, дивуючись з невідомого призначення вікна, на гору вибіг задиханий і втомлений Валек. В руках у нього була велика єврейська булка, за пазухою щось випиналося, по обличчю стікали краплі поту.

— Ага! — крикнув він, помітивши мене: — ти ось де. Якби Тибурцій тебе тут побачив, от би розсердився! Ну, та тепер уже нічого не поробиш... Я знаю, ти хлопець хороший і нікому не розкажеш, як ми живемо. Ходім до нас!

— Куди ж це, далеко? — спитав я.

— А от побачиш. Іди за мною.

Він розсунув кущі жимолості й бузку і сховався в зелені під стіною каплиці; я пішов туди за ним і опинився на невеликій добре втоптаній площадці, яка повністю ховалася в зелені. Між стовбурами черемхи я побачив у землі досить великий отвір з земляними східцями, що вели вниз. Валек спустився туди, кличучи мене за собою, і через кілька секунд ми обидва опинилися в темряві, під

зеленню. Взявши мене за руку, Валек повів мене по якомусь вузькому, вогкому коридору, і, круто повернувши праворуч, ми раптом увійшли в просторе підземелля.

Я спинився при вході, вражений небаченим видовищем. Два струмені світла різко падали зверху, вирізняючись смугами на темному фоні підземелля; світло це проходило крізь двоє вікон, одно з яких я бачив у підлозі склепу, друге, далі, мабуть, було зроблено так само; проміння сонця проникало сюди не прямо, а раніш відбивалося від стін старих гробниць; воно розливалось у вогкому повітрі підземелля, падало на кам'яні плити підлоги, відбивалось і наповнювало все підземелля тьмяними відблисками; стіни теж були викладені з каменю; великі широкі колони масивно здіймалися знизу і, розкинувши у всі боки свої кам'яні дуги, міцно сходились угорі склепінням. На підлозі, в освітлених місцях, сиділи дві постаті. Старий «професор», схиливши голову і щось бурмочучи про себе, колупав голкою в своєму лахмітті. Він не підвів навіть голови, коли ми ввійшли в підземелля, і коли б не легкі рухи руки, то можна було б подумати, що ця постать — фантастична кам'яна статуя.

Під другим вікном сиділа з купкою квіток, перебираючи їх, за своєю звичкою, Маруся. Струмінь світла падав на її біляву голівку, заливав її всю, але, незважаючи на це, вона якось невиразно виділялася на фоні сірого каменю дивною і маленькою туманною плямкою, яка, здавалось, от-от розпливеться і зникне. Коли там, угорі, над землею, пробігали хмари, затіняючи сонячне світло, стіни підземелля тонули зовсім у темряві, ніби розсовувались, відходили кудись, а потім знову виступали твердим, холодним камінням, змикаючись у міцних обіймах над крихітною постаттю дівчинки. Я мимоволі згадав слова Валека про «сірий камінь», що висмоктує з Марусі її веселість, і почуття забобонного страху закралося в моє серце; мені здавалось, що я відчуваю на ній і на собі незримий кам'яний погляд, пильний і пожадливий. Мені здавалось, що це підземелля чуйно стереже свою жертву.

— Валек! — тихо зраділа Маруся, побачивши брата.

Коли ж вона помітила мене, в її очах блиснула жива іскорка.

Я віддав їй яблука, а Валек, розломивши булку, частину подав їй, а другу відніс «професорові». Нещасний

учений байдуже взяв це приношення і почав жувати, не кидаючи своєї роботи. Я м'явся і щулився, почуваючи себе ніби зв'язаним під гнітючими поглядами сірого каменю.

— Ходім... ходім звідси,— смикнув я Валека.— Виведи її...

— Ходім, Марусю, нагору,— покликав Валек сестру.

І ми втрьох вийшли з підземелля, але й тут, нагорі, мене не покидало відчуття якоїсь напруженої ніяковості. Валек був сумніший і мовчазніший, ніж звичайно.

— Ти в місті лишився для того, щоб купити булок?— спитав я у нього.

— Купити? — посміхнувся Валек.— Звідки ж у мене гроші?

— То як же? Ти випросив?

— Еге, випросиш!.. Хто ж мені дасть?.. Ні, брат, я потяг їх з лотка єврейки Сури на базарі! Вона не помітила.

Він сказав це звичайним тоном, лежачи впростяж з закладеними під голову руками. Я підвівся на лікті й подивився на нього.

— Ти, значить, украв?..

— Атож!

Я знову відкинувся на траву, і з хвилину ми пролежали мовчки.

— Красти недобре,— промовив я потім у сумному роздумі.

— Наші всі пішли... Маруся плакала, бо вона була голодна.

— Так, голодна! — з жалісливою простодушністю повторила дівчинка.

Я ще не знав, що таке голод, але при останніх словах дівчинки у мене щось повернулось у грудях, і я подивився на своїх друзів, ніби побачив їх уперше. Валек, як і раніш, лежав на траві і задумливо стежив за ширяючим у небі яструбом. Тепер він уже не здавався мені таким авторитетним, а коли я глянув на Марусю, що тримала обома руками шматок булки, у мене занило серце.

— Чому ж,— спитав я з зусиллям,— чому ти не сказав мені про це?

— Я і хотів сказати, а потім роздумав; у тебе ж своїх грошей нема.

— Ну то що ж? Я взяв би булок з дому.

— Як, нишком?..

— Т-так.

— Значить, і ти б теж украв.

— Я... у свого батька.

— Це ще гірше! — переконано сказав Валек.— Я ніколи не краду у свого батька.

— Ну, то я попросив би... Мені б дали.

— Ну, може, й дали б один раз,— де ж набратись на всіх старців?

— А ви хіба... старці? — спитав я ослаблим голосом.

— Старці! — понуро відрізав Валек.

Я замовк і через кілька хвилин почав прощатися.

— Ти вже йдеш? — спитав Валек.

— Так, іду.

Я йшов тому, що не міг уже цього дня гратися з моїми друзями, як раніше, безтурботно. Чиста дитяча прив'язаність моя якось замутилася... Хоч любов моя до Валека і Марусі не стала меншою, але до неї примішався гострий струмінь співчуття, що доходив до сердечного болю. Дома я рано ліг спати, тому що не знав, куди вкласти нове болісне почуття, що переповнювало душу. Уткнувшись у подушку, я гірко плакав, поки міцний сон не прогнав своїм повівом мого глибокого горя.

VII. НА СЦЕНУ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ПАН ТИБУРЦІЙ

— Здрастуй! А я вже думав, ти не прийдеш більше,— так зустрів мене Валек, коли я на другий день знову прийшов на гору.

Я зрозумів, чому він сказав це.

— Ні, я... я завжди буду ходити до вас,— відповів я рішуче, щоб раз назавжди покінчити з цим питанням.

Валек помітно повеселів і обидва ми відчули себе вільніше.

— Ну, що? Де ж ваші? — спитав я.— Все ще не вернулись?

— Ні ще. Чорт їх знає, де вони пропадають.

І ми весело заходилися споруджувати хитромудру пастку на горобців, для якої я приніс з собою ниток. Нитку ми дали в руку Марусі, і коли необережний горобець, принаджений зерном, безтурботно заскакував у

пастку, Маруся смикала нитку, і кришка захлопувала пташку, яку ми потім відпускали.

Тимчасом перед полуднем небо нахмурилось, насунулась темна хмара, і під веселі розкоти грому зашуміла злива. Спочатку мені дуже не хотілося спускатися в підземелля, але потім, подумавши, що Валек і Маруся живуть же там постійно, я переміг неприємне почуття і пішов туди разом з ними. В підземеллі було темно й тихо, але згори чулось, як перекочувався гулкий гуркіт грози, наче там їздив хто величезним возом по гігантській бруківці. Через кілька хвилин я освоївся в підземеллі, і ми весело прислухалися, як земля приймала широкі потоки зливи; гул, сплески і часті розкоти настроювали наші нерви, викликали жвавість, що шукала виходу.

— Давайте гратися в жмурки,— запропонував я.

Ми зав'язали очі; Маруся дзвеніла слабими переливами свого жалісного сміху і шльопала по кам'яній підлозі непроворними ноженятами, а я удавав, що не можу піймати її, як раптом наткнувся на чиюсь мокру фігуру і в ту ж мить відчув, що хтось ухопив мене за ногу. Дужа рука підняла мене з долівки, і я повис у повітрі вниз головою. Пов'язка з очей моїх спала.

Тибурцій, мокрий і сердитий, страшніший ще від того, що я дивився на нього знизу, держав мене за ноги і дико поводив очима.

— Це що таке, га? — суворо спитав він, дивлячись на Валека.— Ви тут, я бачу, весело проводите час... Завели приємну компанію.

— Пустіть мене! — сказав я, дивуючись, що і в такому незвичному положенні я все-таки можу говорити, але рука пана Тибурція тільки ще дужче стиснула мою ногу.

— Responde, відповідай! — грізно звернувся він знову до Валека, який у цьому скрутному випадку стояв, запхавши в рот два пальці, немовби на доказ того, що йому відповідати зовсім нічого.

Я помітив лише, що він співчутливим оком і з великою турботою стежив за моєю нещасною фігурою, що коливалась, як маятник, у повітрі.

Пан Тибурцій підняв мене ще вище і глянув в обличчя.

— Еге-ге! Пан суддя, якщо мене не зраджують очі... Чого це зволили пожалувати?

— Пусти! — промовив я вперто.— Зараз відпусти! — І при цьому я зробив інстинктивний рух, ніби збираючись тупнути ногою, але від цього весь тільки забився в повітрі.

Тибурцій зареготав.

— Ого-го! Пан суддя зволять гніватися... Ну, та ти мене ще не знаєш. Ego — Тибурцій sum [1]. Я ось повішу тебе над вогнем і засмажу, як порося.

Я почав думати, що справді така моя неминуча доля, тим більше, що розпачливий вигляд Валека ніби підтверджував думку про можливість такого сумного кінця. На щастя, на виручку приспіла Маруся.

— Не бійся, Васю, не бійся! — підбадьорила вона мене, підійшовши до самих ніг Тибурція.— Він ніколи не смажить хлопчиків на вогні... Це неправда!

Тибурцій швидким рухом перевернув мене і поставив на ноги; при цьому я мало не впав, бо в мене паморочилась голова, але він підтримав мене рукою і потім, сівши на дерев'яний оцупок, поставив мене між коліньми.

— І як це ти сюди потрапив? — продовжував він допитуватись.— Чи давно?.. Говори ти! — звернувся він до Валека, тому що я нічого не відповів.

— Давно,— відповів той.

— А як давно?

— Днів шість.

Здавалось, ця відповідь дала панові Тибурцію деяке задоволення.

— Ого, шість днів! — заговорив він, повертаючи мене обличчям до себе.— Шість днів багато часу. І ти досі не розпатякав нікому, куди ходиш?

— Нікому.

— Правда?

— Нікому,— повторив я.

— Bene, похвально!.. Можна розраховувати, що не розпатякаєш і надалі. А втім, я і завжди вважав тебе порядним хлопцем, зустрічаючи на вулицях. Справжній «вуличник», хоч і суддя. А нас судитимеш, скажи-но?

Він говорив досить добродушно, але я все-таки почував себе глибоко ображеним і тому відповів досить сердито:

— Я зовсім не суддя. Я — Вася.

---

[1] Я єсмь Тибурцій *(лат.)*.

— Одне одному не заважає, і Вася теж може бути суддею,— не тепер, так після... Це вже, брат, так ведеться віддавна. От бачиш: я — Тибурцій, а він — Валек. Я — жебрак, і він — жебрак. Я, якщо вже говорити одверто, краду, і він буде красти. А твій батько мене судить,— ну, і ти колись будеш судити... ось його!

— Не буду судити Валека,— заперечив я понуро.— Неправда!

— Він не буде,— заступилась і Маруся, з цілковитим переконанням відводячи від мене жахливу підозру.

Дівчинка довірливо притулилась до ніг цього потворного чоловіка, а він ласкаво гладив жилавою рукою її біляве волосся.

— Ну, цього ти наперед не кажи,— сказав чудний чоловік задумливо, звертаючись до мене таким тоном, ніби він говорив з дорослим.— Не кажи, amice [1]. Ця історія ведеться віддавна, всякому своє, suum cuique; кожен іде своєю доріжкою, і хто знає... може, це й добре, що твоя дорога пролягла через нашу. Для тебе добре, amice, тому що мати в грудях шматочок людського серця, замість холодного каменя,— розумієш?..

Я не розумів нічого, але все ж утупив очі в обличчя дивної людини; очі пана Тибурція пильно дивились у мої, і в них неясно мигтіло щось, ніби проникаючи в мою душу.

— Не розумієш, звичайно, тому що ти ще малюк... Тому скажу тобі коротко, а ти коли-небудь і згадаєш слова філософа Тибурція: якщо колись доведеться тобі судити ось його, то згадай, що ще тоді, коли ви обидва були дурнями і гралися разом,— що вже тоді ти йшов по дорозі, по якій ходять у штанях і з добрим запасом провізії, а він біг по своїй голодранцем-безштаньком і з порожнім черевом... А втім, поки це ще трапиться,— заговорив він, різко змінивши тон,— запам'ятай ще добре ось що: коли ти бовкнеш щось своєму судді або хоч птиці, яка пролетить повз тебе в полі, про те, що ти тут бачив, то не буду я Тибурцій Драб, коли я тебе не повішу ось у цьому каміні за ноги і не зроблю з тебе копченого окорока. Це ти, сподіваюсь, зрозумів?

---

[1] Друже *(лат.)*.

— Я не скажу нікому... я... Можна мені знову прийти?

— Приходь, дозволяю... Sub conditionem...[1] А втім, ти ще дурний і латині не розумієш. Я вже сказав тобі про окорок. Пам'ятай!..

Він відпустив мене і сам простягся з утомленим виглядом на довгій лавці, що стояла біля стінки.

— Візьми он там,— показав він Валеку на великий кошик, який, увійшовши, залишив біля порога,— та розпали вогонь. Ми будемо сьогодні варити обід.

Тепер це вже був не той чоловік, що за хвилину перед цим лякав мене, поводячи очима, і не блазень, що тішив публіку заради подачок. Він розпоряджався, як господар і глава сім'ї, що повернувся з роботи і віддає накази домочадцям.

Він здавався дуже втомленим. Одяг його був мокрий від дощу, обличчя теж; волосся злиплося на лобі, у всій постаті видно було тяжку втому. Я вперше бачив цей вираз на обличчі веселого промовця міських шинків, і знову цей погляд за куліси, на актора, знеможено відпочиваючого після тяжкої ролі, яку він грав на житейській сцені, неначе влив щось моторошне в моє серце. Це було ще одне з тих одкровень, якими так щедро наділяла мене стара уніатська каплиця.

Ми з Валеком жваво взялися до роботи. Валек запалив лучину, і ми вийшли з ним у темний коридор, що прилягав до підземелля. Там у кутку були звалені куски напівзотлілого дерева, уламки хрестів, старі дошки; з цього запасу ми взяли кілька цурпалків і, поставивши їх у камін, розвели вогонь. Потім мені довелось відступитися, і Валек сам умілими руками заходився куховарити. Через півгодини на каміні закипало вже в горщику якесь вариво, а поки воно звариться, Валек поставив на триногий, сяк-так збитий столик сковороду, на якій парували шматки жареного м'яса.

Тибурцій устав.

— Готово? — сказав він.— Ну, й чудово. Сідай, малий, з нами,— ти заробив свій обід... Domine praeceptor![2] — крикнув він потім, звертаючись до «професора»:— кинь голку, сідай до столу.

---

[1] За умовою *(лат.)*

[2] Пане наставнику! *(лат.)*

— Зараз,— сказав тихим голосом «професор», здивувавши мене цією свідомою відповіддю.

А втім, іскра свідомості, викликана голосом Тибурція, не проявлялось нічим більше. Старий увіткнув голку в лахміття і байдуже, з тьмяним поглядом, усівся на одному з дерев'яних оцупків, що заміняли в підземеллі стільці.

Марусю Тибурцій тримав на руках. Вона і Валек їли з жадністю, яка ясно показувала, що м'ясна страва була для них невиданою розкішшю; Маруся облизувала навіть свої засалені пальці. Тибурцій їв з розстановкою і, скоряючись, певно, непереборній потребі говорити, раз у раз звертався до «професора» з своєю бесідою. Бідолашний учений виявляв при цьому надзвичайну увагу і, нахиливши голову, вислухував усе з таким розумним виглядом, ніби він розумів кожне слово. Іноді він навіть виражав свою згоду кивками голови і тихим мурмотінням.

— От, domine, як небагато треба людині, — говорив Тибурцій.— Правда ж? От ми й наїлись, і тепер нам лишається тільки подякувати богові і клеванському капеланові...

— Ага, ага! — притакував «професор».

— Ти це, domine, притакуєш, а сам не розумієш, причому тут клеванський капелан,— я ж тебе знаю... А проте не було б клеванського капелана, у нас не було б і печені і ще чогось...

— Це вам дав клеванський ксьондз? — спитав я, згадавши раптом кругле добродушне обличчя клеванського «пробощa», що бував у батька.

— У цього малого, domine, допитливий розум, — продовжував Тибурцій, як і раніш, звертаючись до «професора».— Справді, його священство дав нам усе це, хоч ми в нього й не просили, і навіть, можливо, не тільки його ліва рука не знала, що дає права, але й обидві руки не мали ні найменшої уяви про це... Їж, domine, їж!

З цієї дивної і заплутаної мови я зрозумів тільки, що спосіб придбання був не зовсім звичайний, і не втримався, щоб іще раз не вставити питання:

— Ви це взяли... самі?

— Малий не позбавлений проникливості,— продовжував знову Тибурцій, як і раніш: — шкода тільки, що він

не бачив капелана: у капелана черево, як справжня сорокова бочка, і, отже, об'їдатися йому дуже шкідливо. Тимчасом ми всі, тут присутні, скоріше страждаємо на надмірну худорлявість, а тому деяку кількість провізії не можемо вважати для себе зайвою... Чи так я кажу, domine?

— Ага, ага! — задумливо промурмотів знову «професор».

— Ну от! Цього разу ви висловили свою думку дуже вдало, а то я вже починав думати, що в цього малого розум меткіший, ніж у деяких учених... Повертаючись, проте, до капелана, я гадаю, що добра наука варта платні, і в такому разі ми можемо сказати, що купили у нього провізію: якщо він після цього зробить в коморі двері міцніші, то от ми і квити... А втім,— обернувся він раптом до мене,— ти все-таки ще дурний і багато чого не розумієш. А от вона розуміє: скажи, моя Марусю, чи добре я зробив, що приніс тобі печеню?

— Добре! — відповіла дівчинка, злегка блиснувши бірюзовими очима.— Маня була голодна.

Надвечір цього дня я з затуманеною головою задумливо повертався додому. Дивні висловлювання Тибурція ні на одну хвилину не похитнули мого переконання, що «красти недобре». Навпаки, болісне відчуття, яке в мене виникло раніше, ще посилилось. Жебраки... злодії... у них нема дому!.. Від людей, які оточували мене, я давно вже знав, що з усім цим пов'язується зневага. Я навіть почував, як з глибини душі в мені піднімається вся гіркота зневаги, але я інстинктивно захищав мою прихильність від цієї гіркої домішки, не даючи їм злитися. В результаті невиразного душевного процесу — жаль до Валека і Марусі посилився й загострився, а прихильність не зникла. Формула «недобре красти» лишилась. Але коли уява малювала мені жваве личко моєї приятельки, що облизувала свої засалені пальці, я радів її радістю і радістю Валека.

У темній алейці саду я несподівано наткнувся на батька. Він, як завжди, хмуро ходив сюди й туди із звичайним дивним, наче затуманеним поглядом. Коли я опинився біля нього, він узяв мене за плече.

— Звідки це?

— Я... гуляв...

Він пильно подивився на мене, хотів щось сказати, але потім погляд його знову затуманився, і, махнувши рукою, він знову став ходити по алеї. Мені здається, що я й тоді розумів значення цього руху:

— А, однаково... Її вже нема!..

Я збрехав мало не вперше в житті.

Я завжди боявся батька, а тепер тим більше. Тепер я носив у собі цілий світ неясних питань і відчувань. Чи міг він зрозуміти мене? Чи міг я будь у чому признатись йому, не зраджуючи своїх друзів? Я тремтів від думки, що він дізнається коли-небудь про моє знайомство з «поганим товариством», але зрадити це товариство, зрадити Валека і Марусю — я не міг. До того ж тут було теж щось подібне до «принципу»: коли б я зрадив їх, порушивши дане слово, то не міг би при зустрічі підняти на них очі від сорому.

VIII. ВОСЕНИ

Наближалась осінь. У полі йшли жнива, листя на дереві жовтіло. Разом з тим наша Маруся почала хворіти.

Вона ні на що не скаржилась, тільки все худла; обличчя її ставало все блідішим, очі потемніли, стали більшими, повіки насилу піднімалися.

Тепер я міг приходити на гору, не бентежачись тим, що члени «поганого товариства» бували дома. Я зовсім призвичаївся до них і став на горі своєю людиною.

— Ти славний хлопець і коли-небудь теж будеш генералом,— казав не раз Туркевич.

Темні молоді особи робили мені з бересту луки і самостріли; високий штик-юнкер з червоним носом крутив мене в повітрі, як тріску, привчаючи до гімнастики. Тільки «професор», як завжди, поринав у якісь глибокі міркування, а Лавровський у тверезому стані взагалі уникав людей і тулився по кутках.

Всі ці люди мешкали окремо від Тибурція, який займав «з сім'єю» описане вище підземелля. Решта членів «поганого товариства» жила в такому ж підземеллі, трохи більшому, яке відокремлювалось від першого двома вузькими коридорами. Світла тут було менше, більше сирості і мороку. Уздовж стін де-не-де стояли дерев'яні

лавки і оцупки, що заміняли стільці. Лавки були завалені якимсь лахміттям, що заміняло постелі. Посередині, в освітленому місці, стояв верстат, на якому іноді пан Тибурцій або хтось із темних осіб майстрували столярні вироби; був серед «поганого товариства» і швець, і корзинник, але, крім Тибурція, всі інші ремісники були або дилетанти, або якісь замірки, або люди, в яких, як я помітив, надто трусилися руки, щоб робота могла йти успішно. Долівка цього підземелля була закидана стружками і всякими обрізками; всюди був бруд і безладдя, хоч іноді Тибурцій за це дуже лаявся і примушував кого-небудь із жильців підмести і хоч як-небудь прибрати це похмуре приміщення. Я не часто заходив сюди, бо не міг звикнути до затхлого повітря, і, крім того, у тверезі хвилини тут перебував похмурий Лавровський. Він звичайно або сидів на лавочці, сховавши обличчя в долоні і скуйовдивши своє довге волосся, або ходив з кутка в куток швидкими кроками. Від цієї постаті віяло чимсь важким і похмурим, чого не переносили мої нерви. Але всі інші сожителі-бідолахи давно вже звикли до його химер. Генерал Туркевич примушував його іноді переписувати начисто складені самим Туркевичем прохання і кляузи для обивателів або жартівливі пасквілі, які потім розвішував на ліхтарних стовпах. Лавровський покірно сідав за столик у кімнаті Тибурція і цілими годинами виводив прекрасним почерком рівні рядки. Разів зо два мені довелось бачити, як його, п'яного до непритомності, тягли згори в підземелля. Голова нещасного, звісившись, моталась з боку на бік, ноги безсило волочилися і стукали по кам'яних східцях, на обличчі був вираз страждання, по щоках текли сльози. Ми з Марусею, міцно пригорнувшись одне до одного, дивились на цю сцену з далекого кутка; але Валек цілком вільно сновигав поміж дорослими, підтримуючи то руку, то ногу, то голову Лавровського.

Все, що на вулицях мене забавляло і цікавило в цих людях, як балаганна вистава, — тут, за кулісами, поставало в своєму справжньому неприкрашеному вигляді і тяжко гнітило дитяче серце.

Тибурцій користався тут незаперечним авторитетом. Він відкрив ці підземелля, він тут розпоряджався, і всі його накази виконувались. Певно, саме тому я не пригадую жодного випадку, коли б хтось із цих людей, що

безсумнівно втратили людську подобу, звернувся до мене з якою поганою пропозицією. Тепер, навчений прозаїчним досвідом життя, я знаю, звичайно, що там була дрібна розпуста, копійчані пороки і гниль. Але коли ці люди і ці картини спливають у моїй пам'яті, огорнуті серпанком минулого, я бачу лише риси тяжкого трагізму, глибокого горя і нужди.

Дитинство, юність — це великі джерела ідеалізму!

Осінь все більше входила в свої права. Небо все частіше затягалося хмарами, околиці тонули в туманних присмерках; потоки дощу шумливо лилися на землю, долинаючи одноманітним і сумним гулом до підземель.

Мені було дуже важко вириватися з дому в таку негоду; а втім, я тільки старався піти з дому непоміченим; коли ж повертався додому весь вимоклий, то сам розвішував одежу перед каміном і тихенько лягав у ліжко, по-філософському відмовчуючись під цілим градом докорів, які лилися з уст няньок і служниць.

Щоразу, прийшовши до своїх друзів, я помічав, що Маруся все більше хиріє. Тепер вона вже зовсім не виходила на повітря, і сірий камінь — темне, мовчазне страховище підземелля — продовжував невпинно свою страшну роботу, висмоктуючи життя з маленького тільця. Дівчинка тепер майже весь час проводила в постелі, і ми з Валеком докладали всіх зусиль, щоб розважити її і забавити, щоб викликати тихі переливи її слабкого сміху.

Тепер, коли я остаточно зжився з «поганим товариством», сумна Марусина посмішка стала мені майже такою дорогою, як посмішка сестри; але тут ніхто не колов мені очі моєю зіпсованістю, тут не було буркотливої няньки, тут я був потрібний, — я почував, що кожного разу моя поява викликає рум'янець пожвавлення на щоках дівчинки. Валек обіймав мене, як брата, і навіть Тибурцій часом дивився на нас трьох якимись чудними очима, в яких щось блищало, ніби сльоза.

На деякий час небо знову прояснилося; з нього збігли останні хмари, і над висихаючою землею, в останній раз перед настанням зими, засяяли сонячні дні. Ми щодня виносили Марусю нагору, і тут вона мовби оживала: дівчинка дивилася навколо широко розкритими очима, на щоках її спалахував рум'янець; здавалось, що вітер, обвіваючи її своїми свіжими помахами, повертав їй ча-

стки життя, украдені сірими каменями підземелля. Але це тривало так недовго...

А тимчасом над моєю головою теж почали збиратися хмари.

Одного разу, коли я, як завжди, вранці проходив алеями саду, я побачив в одній з них батька, а поруч старого Януша з замка. Старий улесливо кланявся і щось говорив, а батько стояв понурий, і на лобі в нього різко позначилась складка нетерпеливого гніву. Нарешті, він простяг руку, ніби відстороняючи Януша з своєї дороги, і сказав:

— Ідіть собі! Ви просто старий брехун!

Старий якось закліпав і, тримаючи шапку в руках, знову забіг наперед і заступив батькові дорогу. Очі батькові блиснули гнівом. Януш говорив тихо, і слів його мені не було чути, зате уривчасті батькові фрази долітали виразно, падаючи, ніби удари хлиста.

— Не вірю жодному слову... Чого вам треба від цих людей? Де докази?.. Словесних доносів я не слухаю, а письмовий ви зобов'язані довести... Мовчати! це вже моя справа... Не хочу й слухати!

Нарешті, він так рішуче відсторонив Януша, що той не посмів більше набридати йому; батько звернув у бокову алею, а я побіг до хвіртки.

Я дуже недолюблював старого пугача з замка, і тепер серце моє здригнулося від передчуття. Я зрозумів, що підслухана мною розмова стосується моїх друзів і, можливо, також і мене.

Тибурцій, якому я розповів про цей випадок, страшенно скривився:

— У-уф, малий, яка це неприємна новина!.. О, проклята стара гієна.

— Батько його прогнав,— зауважив я, щоб утішити Тибурція.

— Твій батько, малий, найкращий з усіх суддів, починаючи від царя Соломона... Однак чи знаєш ти, що таке curriculum vitae? [1] Не знаєш, звичайно. Ну, а формулярний список знаєш? Ну, от бачиш: curriculum vitae — це є формулярний список людини, що не служила в повітовому суді... І якщо тільки старий пугач дещо пронюхав і зможе доставити твоєму батькові мій список, то... ах,

[1] Короткий життепис *(лат.)*

присягаюсь богородицею, не хотів би я потрапити до судді в лапи!..

— Хіба він... злий? — запитав я, згадавши відзив Валека.

— Ні, ні, малий! Боронь тебе боже подумати це про батька. У твого батька є серце, він знає багато... Може, він уже знає все, що міг би йому сказати Януш, але він мовчить; він не вважає за потрібне цькувати старого беззубого звіра в його останньому лігві... Але, малий, як би тобі пояснити це? Твій батько служить панові, якому ім'я — закон. У нього є очі й серце тільки до того часу, поки закон спить собі на полицях; коли ж цей пан зійде звідти і скаже твоєму батькові: «Ану, суддя, чи не взятися нам за Тибурція Драба чи як там його звуть?» — з цього моменту суддя зараз же замикає своє серце на ключ, і тоді в судді такі тверді лапи, що скоріше світ повернеться в інший бік, ніж пан Тибурцій вивернеться з його рук... Розумієш ти, малий?.. І за це я і всі ще більше поважаємо твого батька, тому що він вірний слуга свого пана, а такі люди рідкісні. Були б у закона всі такі слуги, він міг би спати собі спокійно на своїх полицях і ніколи не прокидатися... Вся біда моя в тому, що у мене з законом вийшла колись, давно вже, деяка суспіція... тобто, розумієш, несподівана сварка... ах, малий, дуже це була велика сварка!

З цими словами Тибурцій встав, взяв на руки Марусю і, відійшовши з нею в далекий куток, став цілувати її, тулячись своєю потворною головою до її маленьких грудей. А я лишився на місці і довго стояв в одній позі під враженням чудних слів чудної людини. Незважаючи на химерні й незрозумілі звороти, я прекрасно схопив суть того, що говорив про батька Тибурцій, і батькова постать в моєму уявленні ще виросла, огорнулась ореолом грізної, але симпатичної сили і навіть якоїсь величі. Але разом з тим посилювалось і інше, гірке почуття...

«Ось він який,— думалось мені:— але все ж він мене не любить».

IX. ЛЯЛЬКА

Ясні дні проминули, і Марусі знову стало гірше. На всі наші спроби розважити її вона дивилась байдуже своїми великими потемнілими і нерухомими очима, і ми

вже давно не чули її сміху. Я став носити в підземелля свої іграшки, але й вони розважали дівчинку тільки на короткий час. Тоді я вирішив звернутися до своєї сестри Соні.

У Соні була велика лялька, з яскраво розмальованим обличчям і розкішним лляним волоссям, подарунок покійної матері. На цю ляльку я покладав великі надії і тому, відкликавши сестру в бічну алейку саду, попросив дати мені її на час. Я так палко просив її про це, так жваво описав їй бідну хвору дівчинку, у якої ніколи не було своїх іграшок, що Соня, яка спочатку тільки пригортала ляльку до себе, віддала її мені і обіцяла протягом двох-трьох днів гратися іншими іграшками, нічого не згадуючи про ляльку.

Вплив цієї нарядної фаянсової панянки на нашу хвору перевищив усі мої сподівання. Маруся, яка в'янула, наче квітка восени, здавалось, раптом знову ожила. Вона так міцно мене обіймала, так дзвінко сміялася, розмовляючи з своєю новою знайомою... Маленька лялька зробила майже чудо: Маруся, що давно вже не сходила з постелі, стала ходити, водячи за собою свою біляву дочку, і часом навіть бігала, як і раніше шльопаючи по підлозі кволими ногами.

Зате мені ця лялька завдала дуже багато тривожних хвилин. Перш за все, коли я ніс її за пазухою, йдучи з нею на гору, по дорозі мені зустрівся старий Януш, який довго проводив мене очима і хитав головою. Потім днів через два старенька няня помітила пропажу і стала нишпорити по кутках, скрізь розшукуючи ляльку. Соня старалась заспокоїти її, але своїми наївними запевненнями, що їй лялька не потрібна, що лялька пішла гуляти і скоро повернеться, лише викликала подив служниць і збуджувала підозру, що тут не проста пропажа. Батько нічого ще не знав, але до нього знову приходив Януш і був вигнаний цього разу ще з більшим гнівом; однак того ж дня батько спинив мене по дорозі до садової хвіртки і велів лишитись дома. Наступного дня повторилось те ж саме, і тільки через чотири дні я встав рано вранці і махнув через паркан, поки батько ще спав.

На горі справи знову були погані. Маруся знову злягла, і їй стало ще гірше; обличчя її горіло дивним рум'янцем, біляве волосся розкидалось по подушці; вона нікого не пізнавала. Поруч неї лежала злополучна

лялька, з рожевими щоками і дурними блискучими очима.

Я розповів Валекові про свої побоювання, і ми вирішили, що ляльку необхідно віднести назад, тим більше, що Маруся цього і не помітить. Але ми помилились! Як тільки я вийняв ляльку з рук дівчинки, що лежала в забутті, вона розплющила очі, подивилась перед собою затьмареним поглядом, ніби не бачачи мене, не усвідомлюючи, що з нею робиться, і раптом заплакала тихотихо, але разом з тим так жалібно, і на схудлому обличчі, під покровом марення, мелькнув вираз такого глибокого горя, що я зараз же з острахом поклав ляльку на місце. Дівчинка посміхнулась, пригорнула ляльку до себе і заспокоїлась. Я зрозумів, що хотів позбавити мого маленького друга першої і останньої радості її недовгого життя.

Валек боязко подивився на мене.

— Як же тепер буде? — спитав він сумно.

Тибурцій, сидячи на лавочці з сумно похиленою головою, також дивився на мене запитливо. Тому я постарався удати з себе по можливості безжурного й сказав:

— Нічого! Нянька, мабуть, уже забула.

Але стара не забула. Коли я цього разу повернувся додому, біля хвіртки мені знову зустрівся Януш; Соню я застав з заплаканими очима, а нянька кинула на мене сердитий, нищівний погляд і щось бурчала беззубим, шамкаючим ротом.

Батько спитав у мене, куди я ходив, і, вислухавши уважно звичайну відповідь, обмежився тим, що повторив мені наказ ні в якому разі не виходити з дому без його дозволу. Наказ був категоричний і дуже рішучий; порушити його я не посмів, але не зважувався також і звернутись до батька за дозволом.

Минуло чотири тяжких дні. Я засмучений ходив по саду і з нудьгою дивився в напрямі гори, чекаючи, крім того, грози, яка збиралась над моєю головою. Що буде, я не знав, але на серці в мене було важко. Мене в житті ніхто ще не карав; батько не тільки не чіпав мене й пальцем, але я від нього не чув ніколи жодного різкого слова. Тепер мене мучило тяжке передчуття.

Нарешті мене покликали до батька, в його кабінет. Я ввійшов і боязко зупинився біля одвірка. У вікно

заглядало сумне осіннє сонце. Батько деякий час сидів у своєму кріслі перед портретом матері і не повертався до мене. Я чув тривожний стукіт власного серця.

Нарешті він обернувся. Я звів на нього очі і зараз же опустив їх у землю. Батькове обличчя здалось мені страшним. Минуло майже півхвилини, і протягом цього часу я відчував на собі тяжкий, нерухомий, гнітючий погляд.

— Ти взяв у сестри ляльку?

Ці слова впали раптом на мене так виразно й різко, що я здригнувся.

— Так,— відповів я тихо.

— А знаєш ти, що це подарунок матері, яким ти повинен був дорожити, як святинею?.. Ти вкрав її?

— Ні,— сказав я, підводячи голову.

— Як ні? — скрикнув раптом батько, відштовхуючи крісло.— Ти вкрав її й відніс!.. Кому ти відніс її? Кажи!

Він швидко підійшов до мене і поклав мені на плече важку руку. Я з зусиллям підвів голову і глянув угору. Батькове обличчя було бліде. Складка болю, яка від часу смерті матері залягла у нього між бровами, не розгладилась і тепер, але очі палали гнівом. Я весь зіщулився. З цих очей, очей батька, глянуло на мене, як мені здалося, безумство чи... ненависть.

— Ну, чого ж ти?.. Говори! — і рука, що тримала моє плече, стисла його дужче.

— Н-не скажу,— відповів я тихо.

— Ні, скажеш! — відрубав батько, і в голосі його зазвучала погроза.

— Не скажу,— прошепотів я ще тихше.

— Скажеш, скажеш!..

Він повторив це слово здавленим голосом, наче воно вирвалось у нього з болем і зусиллям. Я відчував, як тремтіла його рука, і, здавалось, чув навіть клекотання люті в його грудях. Я все нижче схиляв голову, і сльози одна за одною капали з моїх очей на підлогу, але я все повторював ледве чутно:

— Ні, не скажу... ніколи, ніколи не скажу вам... Нізащо!

В цю хвилину в мені заговорив син мого батька. Він не добився б від мене іншої відповіді найстрашнішими муками. В моїх грудях, назустріч його погрозам, піднімалося ледве усвідомлене ображене почуття покинутої

дитини і якась пекуча любов до тих, хто мене пригрів там, у старій каплиці.

Батько важко перевів дух. Я зщулився ще більше, гіркі сльози пекли мої щоки. Я чекав.

Передати, що я почував у той час, дуже важко. Я знав, що він страшенно запальний, що в цю хвилину в його грудях кипить лють, що, можливо, через секунду моє тіло заб'ється безпомічно в його дужих і несамовитих руках. Що він зі мною зробить? — кине... знівечить; але мені тепер здається, що я боявся не цього... Навіть у цю страшну хвилину я любив цього чоловіка, але разом з тим інстинктивно почував, що ось зараз він шаленим насильством розіб'є мою любов ущент, що потім, поки я буду жити, в його руках і після, назавжди, назавжди в моєму серці спалахне та ж полум'яна ненависть, яка промайнула для мене в його хмурих очах.

Тепер я зовсім перестав боятися; в моїх грудях залоскотало щось схоже на задерикуватий, зухвалий виклик... Здається, я чекав і хотів, щоб катастрофа, нарешті, вибухнула. Якщо так... хай... тим краще, так, тим краще... тим краще...

Батько знову важко зітхнув. Я вже не дивився на нього, тільки чув це зітхання — важке, уривчасте, довге... Чи він сам справився з люттю, що ним оволоділа, чи це почуття не знайшло виходу через дальшу несподівану обставину, я й досі не знаю. Знаю тільки, що в цю критичну хвилину почувся раптом за відчиненим вікном різкий голос Тибурція:

— Еге-ге!.. мій бідний маленький друже...

«Тибурцій прийшов!» — промайнуло у мене в голові, але цей прихід не справив на мене ніякого враження. Я лише нетерпеливо чекав, і, навіть відчуваючи, як здригнулась батькова рука, що лежала на моєму плечі, я не уявляв собі, щоб поява Тибурція чи будь-яка інша зовнішня обставина могла стати між мною і батьком, могла відхилити те, що я вважав неминучим і чого чекав з припливом запального гніву.

А тимчасом Тибурцій швидко відчинив вхідні двері і, ставши на порозі, в одну секунду окинув нас обох своїми гострими рисячими очима. Я й досі пам'ятаю кожну найменшу рису цієї сцени. На мить у зеленкуватих очах, в широкому негарному обличчі вулич-

ного оратора мелькнула холодна й зловтішна насмішка, але це було тільки на мить. Потім він похитав головою, і в його голосі зазвучав скоріше смуток, ніж звичайна іронія.

— Еге-ге!.. Я бачу мого молодого друга в дуже скрутному становищі...

Батько зустрів його похмурим і здивованим поглядом, але Тибурцій витримав цей погляд спокійно. Тепер він був серйозний, не кривлявся, і очі його дивились якось особливо засмучено.

— Пане суддя! — заговорив він лагідно: — ви людина справедлива... відпустіть дитину. Малий був у «поганому товаристві», але, бачить бог, він не зробив нічого поганого, і якщо його серце лежить до моїх обірваних бідолах, то, присягаюсь богородицею, краще накажіть мене повісити, але я не допущу, щоб хлопчик постраждав через це. Ось твоя лялька, малий!..

Він розв'язав клуночок і вийняв звідти ляльку.

Батькова рука, що держала моє плече, розжалася. На обличчі відбився подив.

— Що це значить? — спитав він нарешті.

— Відпустіть хлопчика,— повторив Тибурцій, і його широка долоня любовно погладила мою похилену голову.— Ви нічого не доб'єтесь від нього погрозами, а тимчасом я охоче розповім вам усе, що ви хочете знати... Вийдемо, пане суддя, в другу кімнату.

Батько, що весь час дивився на Тибурція здивованими очима, послухався. Обидва вони вийшли, а я зостався на місці, приголомшений почуттями, що переповнювали моє серце. В ту хвилину я ні в чому не здавав собі справи, і якщо тепер я пам'ятаю всі деталі тієї сцени, якщо я пам'ятаю навіть, як за вікном возились горобці, а з річки долітав розмірений сплеск весел,— то це просто механічна дія пам'яті. Нічого цього тоді для мене не існувало; був тільки маленький хлопчик, в серці якого струснули два різнорідні почуття: гнів і любов,— так сильно, що це серце замутилось, як мутяться від поштовху в склянці дві відстояні різнорідні рідини. Був такий хлопчик, і той хлопчик був я, і мені самому себе було немов шкода. Та ще були два голоси, що неясним, хоч і жвавим гомоном звучали за дверима.

Я все ще стояв на тому ж місці, коли двері з кабінету відчинилися, і обидва співрозмовники ввійшли.

Я знову відчув на своїй голові чиюсь руку і здригнув. То була батькова рука, що ніжно гладила моє волосся.

Тибурцій взяв мене на руки і посадив у присутності батька собі на коліна.

— Приходь до нас,— сказав він,— батько тебе відпустить попрощатися з моєю дівчинкою. Вона... вона вмерла.

Голос Тибурція затремтів, він якось чудно заморгав очима, але в ту ж мить устав, поставив мене на підлогу, випростався і швидко вийшов з кімнати.

Я запитливо підвів очі на батька. Тепер переді мною стояла інша людина, але в цій саме людині я знайшов щось рідне, чого марно шукав у ній раніше. Батько дивився на мене звичайним своїм задумливим поглядом, але тепер у цьому погляді був відтінок здивування і мовби запитання. Здавалось, буря, яка щойно пронеслася над нами обома, розвіяла важкий туман, що навис над батьковою душею і застилав його добрий люблячий погляд... І батько тільки тепер став упізнавати в мені знайомі риси свого рідного сина.

Я довірливо взяв його руку й сказав:

— Я ж не вкрав... Соня сама дала мені на час...

— Т-так,— відповів він задумливо,— я знаю... Я винен перед тобою, хлопчику, і ти постараєшся коли-небудь забути це, правда ж?

Я живо схопив його руку і став її цілувати. Я знав, що тепер ніколи вже він не буде дивитися на мене тими страшними очима, якими дивився за кілька хвилин перед тим, і довго стримувана любов ринула цілим потоком у моє серце.

Тепер я його вже не боявся.

— Ти пустиш мене тепер на гору? — спитав я, згадавши раптом запрошення Тибурція.

— Т-так... Іди, іди, хлопчику, попрощайся...— ласкаво промовив він все з тим самим відтінком подиву в голосі.— Так, а проте, постривай... будь ласка, хлопчику, почекай трохи.

Він пішов у свою спальню і, через хвилину вийшовши звідти, сунув мені в руку кілька бумажок.

— Передай це... Тибурцію... Скажи, що я дуже прошу його,— розумієш?.. дуже прошу — взяти ці гроші... від тебе... Ти зрозумів?.. Та ще скажи,— додав батько, ніби вагаючись,— скажи, що коли він знає одного тут... Фе-

доровича, то хай скаже, що цьому Федоровичу краще піти геть з нашого міста... Тепер іди, хлопчику, іди скоріш.

Я догнав Тибурція вже на горі і, задихавшись, нескладно виконав батькове доручення.

— Дуже просить... батько...— і я став совати йому в руку дані батьком гроші.

Я не дивився йому в обличчя. Гроші він взяв і похмуро вислухав дальше доручення відносно Федоровича.

У підземеллі, в темному кутку, на лавочці лежала Маруся. Слово «смерть» не має ще повного значення для дитячого слуху, і гіркі сльози тільки тепер, коли я дивився на це неживе тіло, здушили мені горло. Моя маленька приятелька лежала серйозна і сумна, з печально витягнутим личком. Закриті очі трохи запали і ще різкіше відтінилися синцями. Ротик трохи розкрився, з виразом дитячої печалі. Маруся ніби відповідала цією гримасою на наші сльози.

«Професор» стояв у головах і байдуже хитав головою. Штик-юнкер стукав у кутку сокирою, готуючи, з допомогою кількох темних осіб, домовинку з старих дощок, зірваних з покрівлі каплиці. Лавровський, тверезий і з виразом повної свідомості, прибирав Марусю зібраними ним самим осінніми квітами. Валек спав у кутку, здригаючись у сні всім тілом, і часом нервово схлипував.

ЗАКІНЧЕННЯ

Незабаром після описаних подій члени «поганого товариства» розбрелись у різні сторони. Залишились тільки «професор», що, як і раніше, до самої смерті, тинявся вулицями міста, та Туркевич, якому батько давав час від часу деяку письмову роботу. Я з свого боку пролив чимало крові в битвах з єврейськими хлопчиськами, що терзали «професора» нагадуванням про ріжучі і колючі знаряддя.

Штик-юнкер і темні особи подалися кудись шукати щастя. Тибурцій і Валек зовсім несподівано зникли, і ніхто не міг сказати, куди вони подались тепер, як ніхто не знав, звідки вони прийшли в наше місто.

Стара каплиця дуже потерпіла від часу. Спочатку на ній завалилась покрівля, продавивши стелю підземелля.

Потім навколо каплиці стали утворюватись обвали, і вона стала ще похмуріша; ще голосніше завивають в ній пугачі, а вогні на могилах темними осінніми ночами спалахують синім лиховісним світлом.

Тільки одна могила, обгороджена частоколом, кожної весни зеленіла свіжим дерном, рябіла квітами.

Ми з Сонею, а іноді навіть з батьком, одвідували цю могилу; ми любили сидіти на ній в тіні невиразно лепечучої берези, дивлячись на місто, що тихо сяяло, повите туманом. Тут ми з сестрою разом читали, думали, ділилися своїми першими молодими думками, першими планами крилатої і чесної юності.

Коли ж прийшов час і нам залишити тихе рідне місто, тут же, в останній день ми обоє, повні життя і надій, проголошували над маленькою могилою свої обітниці.

1885 р.

«ЛІС ШУМИТЬ»

Поліська легенда

Було, та за водою пішло.

І

Ліс шумів...

У цьому лісі завжди стояв шум — рівний, протяжний, як відгомін далекого дзвону, спокійний і невиразний, як тиха пісня без слів, як неясний спогад про минуле. В ньому завжди стояв шум, бо це був старий, дрімучий бір, якого не торкалися ще пилка й сокира лісового баришника. Високі столітні сосни з червоними могутніми стовбурами стояли похмурою раттю, щільно зімкнувшись угорі зеленим верховіттям. Унизу було тихо, пахло смолою; крізь покрив соснових голок, що всипали землю, пробилась яскрава папороть, пишно розкинулась химерною бахромою і стояла непорушно, не ворухнувши листом. По вогких куточках тяглися високими стеблами зелені трави; біла кашка схилялась обважнілими голівками, мов у тихій знемозі. А вгорі, без кінця й без упину, линув лісовий шум, наче невиразні зітхання старого бору.

Та тепер ці зітхання ставали дедалі глибшими, дужчими. Я їхав лісовою стежкою, і, хоч неба мені не було видно, але з того, як хмурився ліс, я почував, що над ним тихо підіймається важка хмара. Час був не ранній. Між стовбурами де-не-де пробивався ще скісний промінь призахідного сонця, але в хащах розповзався вже імлистий присмерк. На вечір збиралася гроза.

На сьогодні треба було вже облишити всяку думку про полювання; аби тільки добитися перед грозою до нічлігу. Мій кінь цокав копитом по оголеному корінню,

хропів і нашорошував вуха, прислухаючись до гучного виляску лісової луни. Він сам наддавав ходи до знайомої лісової сторожки.

Загавкав собака. Між поріділими стовбурами мигтять мазані стіни. Синій струмок диму в'ється під навислою зеленню; похилена хата з кошлатою покрівлею притулилась під стіною червоних стовбурів; вона ніби вростає в землю, тимчасом як стрункі й горді сосни високо похитують над нею своїми головами. Посеред галявини, щільно притиснувшись один до одного, стоять купкою молоді дуби.

Тут живуть звичайні супутники моїх мисливських екскурсій — лісники Захар і Максим. Але тепер, мабуть, обох нема дома, бо ніхто не виходить на гавкання здоровенної вівчарки. Тільки старий дід, з лисою головою й сивими вусами, сидить на призьбі і плете личак. Вуса в діда звисають мало не до пояса, очі дивляться тьмяно, наче дід усе згадує щось і не може пригадати.

— Здоров, діду! Є хто дома?

— Еге!— хитає дід головою.— Нема ні Захара, ні Максима, та й Мотря подалася в ліс по корову... Корова кудись зайшла,— може, ведмеді... розірвали... От воно як, нема нікого!

— Ну, нічого. Я з тобою посиджу, підожду.

— Підожди, підожди,— киває дід, і поки я прив'язую коня до гілки дуба, він вдивляється в мене слабими й мутними очима. Немічний уже старий дід: очі не бачать і руки трясуться.

— Хто ж ти такий, хлопче?— питає він, коли я сідаю біля нього на призьбі.

Це питання я чую в кожні свої одвідини.

— Еге, знаю тепер, знаю,— каже старий, заходжуючись знову коло личака.— От стара голова, як решето, нічого не держить. Тих, що давно померли, пам'ятаю,— ой, добре пам'ятаю! А нових людей усе забуваю... Зажився на світі.

— А давно ти, діду, живеш у цьому лісі?

— Еге, давненько! Француз приходив у царську землю, я вже був.

— Багато ж ти на своєму віку бачив. Мабуть, є що розказати.

Дід дивиться на мене з подивом.

— А що ж мені бачити, хлопче? Ліс бачив... Шумить

ліс, шумить і вдень, і вночі, взимку шумить і влітку... І я, як та деревина, вік прожив у лісі і не помітив... От і в яму пора, а подумаю іншим разом, хлопче, то й сам не зміркую: чи жив я на світі, чи ні... Еге, от воно як! Може, й зовсім не жив...

Край темної хмари висунувся з-за густого верховіття над лісовою галявиною; віття сосен, що замикали галявину, захиталося під подувом вітру, і лісовий шум пролетів глибоким посиленим акордом. Дід підвів голову й прислухався.

— Буря йде,— сказав він через хвилину.— Це ось я знаю. Ой-ой, зареве вночі буря, сосни ламатиме, з корінням буде вивертати!.. Заграє лісовий хазяїн...— додав він тихше.

— Звідки ж ти знаєш, діду?

— Еге, це я знаю! Добре знаю, як дерево говорить... Дерево, хлопче, теж боїться... От осика, прокляте дерево, все щось лопоче,— і вітру нема, а вона трясеться. Сосна в бору ясного дня грає-дзвенить, а тільки схопиться вітер, вона загуде й застогне. Це ще нічого... А ти ось слухай тепер. Я хоч очима погано бачу, а вухом чую: дуб зашумів, дуба́ вже зачіпає на галявині... Це на бурю.

Справді, купка невисоких корчуватих дубів, що стояли серед галявини, захищені високою стіною бору, махала міцним віттям, і від нього линув глухий шум, який легко було відрізнити від лункого дзвону сосен.

— Еге! чуєш, хлопче?— каже дід з дитячою лукавою усмішкою.— Я вже знаю: зачепило отак-от дуба́, значить, х а з я ї н уночі піде, ламати буде... Та ні, не зламає! Дуб—дерево міцне, навіть хазяїнові не під силу... от як!

— Який же хазяїн, діду? Сам же ти кажеш: буря ламає.

Дід закивав головою з лукавим виглядом.

— Еге, я ж це знаю!.. Тепер, кажуть, такі люди пішли, що вже нічому не вірять. От воно як! А я ж його бачив, ось як тебе тепер, а то ще й краще, бо тепер у мене очі старі, а тоді були молоді. Ой-ой, як ще бачили мої очі замолоду!..

— Як же ти його бачив, діду, скажи лишень?

— А от, все одно, як і тепер: зразу сосна застогне в бору... То дзвенить, а то стогнати почне: о́-ох-хо-о́... о́-хо-о́!— і затихне, а потім знову, потім знову, та часті-

ше, та жалісніше. Еге, бо багато її повалить хазяїн уночі. А тоді дуб заговорить. А надвечір усе більше, а вночі й піде крутити: бігає по лісу, сміється й плаче, вертиться, танцює та все на дубá налягає, все кортить вирвати... А я раз восени й подивився у віконце; от й о м у це й не до серця: підбіг до вікна, таррах у нього сосновим корчем; мало мені всього обличчя не покалічив, хай йому всячина; та я не дурень — одскочив. Еге, хлопче, от він який сердитий!..

— А який же він на вигляд?

— А на вигляд він все одно, як стара верба, що стоїть на болоті. Дуже схожий!.. І волосся — як суха омела, що виростає на деревах, і борода теж, а ніс — як здоровенний сук, а морда корява, наче лишаями поросла. Тьху, який гидкий! Не дай же бог ні одному хрещеному на нього бути схожим... Їй-богу! Я таки й удруге на болоті його бачив, близько... А хочеш, приходь узимку, то й сам побачиш й о г о. Зійди отуди, на гору,— лісом та гора поросла,— і вилізь на найвище дерево, на вершечок. От звідтіль іншого дня й можна його побачити: іде він білим стовпом поверх лісу, так і крутиться сам, з гори в долину спускається. Побіжить, побіжить, а потім у лісі й пропаде. Еге!.. А де пройде, там слід білим снігом устилає... Не віриш старій людині, то коли-небудь сам подивись.

Розбалакався старий. Здавалося, жвавий і тривожний гомін лісу та нависла в повітрі гроза збуджували стару кров. Дід кивав головою, посміхався, моргав вицвілими очима.

Аж раптом ніби якась тінь пробігла по високому, поритому зморшками лобу. Він штовхнув мене ліктем і сказав з таємничим виглядом:

— А знаєш, хлопче, що я тобі скажу?.. Він, звісно, лісовий хазяїн — мерзенна тварюка, це правда. Хрещеній людині аж гидко побачити таку бридку мармизу... Ну, тільки треба про нього правду сказати: він зла не коїть... Пожартувати з людиною пожартує, а щоб зло коїти, цього не буває.

— Та як же, діду, ти сам казав, що він тебе хотів ударити корчем?

— Еге, хотів-таки! Так то ж він розсердився, чого я у вікно на нього дивлюся, от воно що! А коли в його діла носа не сунути, то й він такому чоловікові ніякої капос-

ті не зробить. Ось він який, лісовик!.. А знаєш, у лісі від людей страшніші діла бували... Еге, їй-богу!

Дід нахилив голову і з хвилину сидів мовчки. Потім, коли він подивився на мене, в його очах, крізь тьмяну оболонку, що заслала їх, блиснула мовби іскорка пробудженої пам'яті.

— Ось я тобі розкажу, хлопче, лісову нашу бувальщину. Було тут раз, на самому оцьому місці, давно... Пам'ятаю я, наче сон, а як зашумить ліс гучніше, то й усе пригадую... Хочеш, розкажу тобі, га?

— Хочу, хочу, діду! Розказуй!

— Та й розкажу ж, еге! Слухай ось!

II

У мене, знаєш, батько з матір'ю давно померли, я ще малим хлоп'ям був... Покинули вони мене на світі самого. Ось воно як зо мною було, еге! От громада й думає: «Що ж нам тепер з цим хлопчиком робити?» Ну, й пан теж собі думає... І прийшов на той раз з лісу лісник Роман та й каже громаді: «Дайте мені цього хлопця в сторожку, я його годуватиму... Мені в лісі веселіше, і йому хліб...» От він як каже, а громада йому відказує: «Бери!». Він і взяв. То я з того самого часу в лісі й зостався.

Тут мене Роман і вигодував. Ото ж чоловік був який страшний, не дай господи!.. Сам здоровий, очі чорні, і душа в нього темна з очей прозирала, бо все ж життя цей чоловік у лісі сам жив: ведмідь йому, люди гомоніли, все одно, що брат, а вовк — племінник. Усякого звіра він знав і не боявся, а людей цурався і не дивився навіть на них... Ось він який був — їй-богу, правда! Бувало, як він на мене гляне, то в мене по спині мов кішка хвостом поведе... Ну, а чоловік був усе-таки добрий, годував мене, нема що казати, добре: каша бувало гречана завжди у нього з салом, а коли качку вб'є, то й качка. Що правда, то вже правда, годував-таки.

Отак ми й жили вдвох. Роман у ліс піде, а мене в сторожці замкне, щоб звірюка не з'їла. А опісля дали йому жінку Оксану.

Пан йому жінку дав. Прикликав його на село та й каже: «От що, каже, Ромасю, женись!» Каже панові Ро-

ман спочатку: «А на якого ж мені біса жінка? Що мені в лісі робити з бабою, коли в мене вже й без того хлопець є? Не хочу я, каже, женитися!» Не звик він з дівчатами морочитись, от що! Ну, та й пан теж хитрий був... Як згадаю про цього пана, хлопче, то й подумаю собі, що тепер уже таких нема,— нема таких панів більше,— вивелись... От хоч би й тебе взяти: теж, кажуть, і ти панського роду... Може, воно й правда, а таки нема в тобі отого... справдешнього... Так собі, мізерний хлопчина, та й годі.

Ну, а той справдешній був, з колишніх... От, скажу тобі, таке на світі водиться, що сотні людей одного чоловіка бояться, та ще як!.. Подивися ти, хлопче, на яструба і на курча: обоє з яйця вилупились, та яструб зараз угору націляється, еге! Як крикне в небі, то враз не те що курчата — і старі півні забігають... Отож яструб — панська птиця, а курка — проста мужичка...

От, пам'ятаю, я малим хлоп'ям був: везуть мужики з лісу товсті колоди, чоловік, може, з тридцять. А пан один на своєму конику їде та вуса крутить. Коник під ним грає, а він кругом дивиться. Ой-ой! забачать мужики пана, ото забігають, коней у сніг звертають, самі шапки скидають. Опісля скільки б'ються, з снігу колоди вивозять, а пан собі скаче,— от йому, бач, і одному на дорозі тісно! Поведе пан бровою — уже мужики бояться, засміється — і всім весело, а нахмуриться — усі посмутніють. А щоб хто панові міг перечити, того либонь і не бувало.

Ну, а Роман, звісно, у лісі виріс, обходження не знав, і пан на нього не дуже й сердився.

— Хочу,— каже пан,— щоб ти оженився, а навіщо — про те я сам знаю. Бери Оксану.

— Не хочу я,— відказав Роман,— не треба мені її, хоч би й Оксани! Нехай з нею чортяка жениться, а не я... От як!

Звелів пан принести канчуки, поклали Романа, пан його питає:

— Будеш, Романе, женитися?

— Ні,— каже,— не буду.

— Сипте ж йому,— каже пан,— у матню, скільки влізе.

Всипали йому таки чимало; Роман на що вже здоровий був, а все ж йому набридло.

— Киньте вже,— каже,— годі-таки! Нехай же її краще всі чорти візьмуть, як мені за бабу стільки муки приймати. Давайте її сюди, буду женитися!

Жив у дворі в пана доїжджачий Опанас Швидкий. Приїхав він саме тоді з поля, як Романа до шлюбу заохочували. Почув він про Романову біду — бух панові в ноги. Таки впав у ноги, цілує...

— Як,— каже,— вам, милостивий пане, чоловіка мордувати, краще я з Оксаною оженюся, слова не скажу...

Еге, сам-таки схотів оженитися з нею. От який чоловік був, їй-богу!

От Роман зрадів був, повеселів. Звівся на ноги, зав'язав матню й каже:

— От, каже, добре. Тільки що б тобі, чоловіче, раніше трохи приїхати? Та й пан теж — завжди отак!.. Не розпитатися було до пуття, може ж, хто охотою жениться. Зараз ухопили чоловіка і давай йому сипати! Хіба, каже, це по-християнському так робити? Тьху!..

Еге, він часом і панові спуску не давав. От який був Роман! Коли вже розсердиться, то до нього бувало не підступайся хоч би й пан. Ну, а пан був хитрий! У нього, бач, інше на думці було. Звелів знову Романа покласти на траві.

— Я,— каже,— тобі, дурневі, щастя бажаю, а ти носа вернеш. Тепер ти один, як ведмідь у барлозі, і заїхати до тебе невесело... Сипте ж йому, дурневі, поки не скаже годі! А ти, Опанасе, іди собі к бісовій матері. Тебе, каже, до обіду не кликали, то сам за стіл не сідай, а то бачиш, яке Романові частування? Коли б і тобі того не було.

А Роман уже і не в жарт розсердився, еге! Його лупцюють-таки добряче, бо колишні люди, знаєш, уміли славно канчуками шкуру спускати, а він лежить собі й не каже: годі! Довго терпів, а все ж опісля плюнув:

— Не діжде батько її, щоб через бабу християнинові отак сипали, та ще й не лічили. Годі! Щоб вам руки повідсихали, бісова двірня! Навчив же вас чорт канчуками орудувати! Та я ж вам не сніп на току, щоб мене отак молотили. Коли так, то, отже, й женюсь.

А пан собі сміється.

— От,— каже,— й добре! Тепер на весіллі хоч сидіти тобі й не можна, зате танцюватимеш більше...

Веселий був пан, їй-богу веселий, еге! Та тільки опісля погане з ним скоїлось, не дай бог ні одному хрещеному. Справді, нікому такого не побажаю. Либонь і жидові навіть не слід такого бажати. От я що думаю...

Отак-от Романа й оженили. Привіз він молоду жінку в сторожку; зразу все лаяв та дорікав своїми канчуками.

— І сама ти,— каже,— того не варта, скільки через тебе чоловіка мордували.

Прийде бувало в лісу та зараз і почне її з хати виганяти:

— Іди собі! Не треба мені баби в сторожці! Щоб і духу твого не було! Не люблю, каже, коли в мене баба в хаті спить. Дух, каже, поганий.

Еге!

Ну, а опісля нічого, притерпівся. Оксана бувало хату вимете й вимаже чистенько, посуд розставить; блищить усе, аж серце радіє. Роман бачить: гарна жінка,— потроху й звик. Та й не тільки звик, хлопче, а став її любити, їй-богу, не брешу! От яке діло з Романом вийшло. Як придивився гарненько до жінки, тоді й каже:

— От спасибі панові, добра мене навчив. Та й я ж таки нерозумний був чоловік: скільки канчуків прийняв, а воно, як тепер бачу, нічого й поганого нема. Ще й добре навіть. От воно що!

Ото минуло скількись там часу, я й не знаю, скільки. Лягла Оксана на лавку, стала стогнати. Надвечір занедужала, а вранці прокинувся я, чую: хтось тонким голосом квилить. «Еге!—думаю я собі,— це ж, видно, дитина найшлась». А воно справді так і було.

Недовго пожила дитина на білому світі. Тільки й жило, що з ранку до вечора. Увечері й пищати перестало... Заплакала Оксана, а Роман і каже:

— От і нема дитини, а коли її нема, то нінащо тепер і попа кликати. Поховаємо під сосною.

От як каже Роман, та й не те що каже, а так якраз і зробив: викопав могилку й поховав. Он там старий пень стоїть, громом його спалило... Так ото ж і є та сама сосна, де Роман дитину закопав. Знаєш, хлопче, от же я тобі скажу: і досі, як сонце сяде і зоря-зірка над лісом стане, літає якась пташка та й кричить. Ох, і жалібно квилить пташина, аж серце щемить! Так це й є нехрещена душа,— хреста собі просить. Хто тямущий чоловік, по книгах

учився, то, кажуть, може їй хреста дати, і не стане вона більше літати... Та ми ось тут у лісі живемо, нічого не знаємо. Вона літає, вона просить, а ми тільки й кажемо: «геть-геть, бідна душе, нічого ми не можемо зробити!» От заплаче й полетить, а потім і знову прилітає. Ех, хлопче, шкода бідної душі!

От видужала Оксана, все на могилку ходила. Сяде на могилці й плаче, та так дуже, що по всьому лісу бувало голос її ходить. Це вона так своєї дитини жаліла, а Роман не жалів дитини, а Оксану жалів. Прийде бувало з лісу, стане біля Оксани й каже:

— Мовчи вже, дурна ти бабо! От було б за чим плакати. Померла одна дитина, то, може, друга буде. Та ще, гляди, й краща, еге! Бо та ще, може, й не моя була, я ж таки й не знаю. Люди кажуть... А це буде моя.

От уже й не любила Оксана, коли він отак говорив. Перестане бувало плакати і почне його негарними словами лаяти. Ну, Роман на неї не сердився.

— Та й чого ж ти,— питає,— лаєшся? Я ж нічого такого не сказав, а тільки сказав, що не знаю. Через те й не знаю, що перше ти не моя була і жила не в лісі, а на світі, проміж людей. То як же мені знати? Тепер ось ти в лісі живеш, от і добре. А таки казала мені баба Федоська, коли я по неї на село ходив: «Щось-то в тебе, Романе, скоро дитина поспіла!» А я кажу бабі: «Як же мені-таки знати, скоро чи не скоро?..» Ну, а ти-таки кинь голосити, а то я розсерджусь, то ще, гляди, коли б тебе й не побив.

От Оксана полає, полає його, та й перестане.

Вона його бувало й полає, і по спині вдарить, а як почне Роман сам сердитись, вона й притихне,— боялася. Приголубить його, обійме, поцілує і в очі загляне... От мій Роман і вгомониться. Бо... бачиш, хлопче... Ти либонь не знаєш, а я, старий, хоч сам і жонатий не був, а таки бачив на своєму віку: молода жінка дуже солодко цілується, хоч якого сердитого чоловіка може вона обдурити. Ой-ой!.. Я ж таки знаю, які ці жінки. А Оксана була гладка така молодиця, що тепер я вже щось таких більше й не бачу. Тепер, хлопче, скажу тобі, і жінки не такі, як колись.

От раз у лісі ріжок засурмив: тра-та, тара-тара-та-та-та!.. Так і розливається по лісу, весело та лунко. Я тоді мале хлоп'я був і не знав, що це таке; бачу: птахи з гнізд

злітають, крилами махають, кричать, а де й заєць пригнув вуха на спину й летить щодуху. От я й думаю: можè, це звір який невиданий так гарно кричить. А то ж не звір, а пан собі на конику лісом їде та в ріжок сурмить; за паном доїжджачі верхи і собак на смику ведуть. А за всіх доїжджачих найкращий Опанас Швидкий, за паном у синьому козакині гарцює, шапка на Опанасі з золотим верхом, кінь під ним грає, рушниця за плечима блищить, і бандура на ремені через плече повішена. Любив пан Опанаса, бо Опанас добре на бандуру грав і пісень був мастак співати. Ух, і гарний же був парубок цей Опанас, страх гарний! Куди було панові до Опанаса рівнятися: пан уже й лисий був, і ніс у пана червоний, і очі, хоч веселі, а все не такі, як в Опанаса. Опанас бувало як гляне на мене,— мені, малому хлоп'яті, і то сміятись хочеться, а я ж не дівка. Казали, що в Опанаса батьки й діди запорозькі козаки були, в Січі козакували, а там народ був усе гладкий та вродливий, та моторний. Та ти сам, хлопче, подумай: чи на коні із списом по полю птахом літати, чи сокирою дерево рубати, це ж не одне діло...

От я вибіг з хати, дивлюся: під'їхав пан, спинився, і доїжджачі стали; Роман з хати вийшов, панові стремено подержав: ступив пан на землю, Роман йому вклонився.

— Здоров!— каже пан до Романа.

— Еге,— відказує Роман,— та я ж, спасибі, здоровий, що мені робиться? А ви як?

Не вмів, бач, Роман панові як годиться відказати. Двірня вся від його слів засміялась, і пан теж.

— Ну, й слава богу, що ти здоровий,—каже пан.— А де ж твоя жінка?

— Та де ж жінці бути? Жінка в хаті, звісно...

— Ну, ми й у хату зайдемо,— каже пан,— а ви, хлопці, поки килим на траві простеліть та зготуйте нам усе, щоб було чим молодих на перший раз поздоровити.

От і пішли в хату: пан і Опанас, і Роман без шапки за ним, та ще Богдан—старший доїжджачий, вірний панський слуга. От уже й слуг таких тепер теж на світі нема: старий був чоловік, до двірні строгий, а перед паном як той собака. Нікого у Богдана на світі не було, опріч пана. Кажуть, як померли у Богдана батько з матір'ю, попросився він у старого пана на тягло і захотів оженитися. А старий пан не дозволив, приставив його до свого панича: тут тобі, каже, і батько, і мати, і жінка. От виносив

Богдан панича і викохав, і на коня вивчив сідати, і з рушниці стріляти. А виріс панич, сам став панувати,— старий Богдан усе за ним слідком ходив, як собака. Ох, скажу тобі правду: багато того Богдана люди кляли, багато на нього людських сліз упало... все через пана. З одного панського слова Богдан міг би, мабуть, рідного батька на шматки розірвати...

А я, мале хлоп'я, і собі за ними в хату побіг: звісне діло, цікаво. Куди пан повернувся, туди й я за ним.

Дивлюся, стоїть пан посеред хати, вуса гладить, сміється. Роман тут-таки тупцюється, шапку в руках мне, а Опанас плечем об стіну сперся, стоїть собі, бідолаха, як той молодий дубок у негоду. Нахмурився, невеселий...

І от вони троє повернулись до Оксани. Тільки старий Богдан сів у кутку на лавці, звісив чуприну, сидить, поки пан не звелить чого. А Оксана в кутку коло печі стала, очі опустила, сама розчервонілась уся, як той мак серед ячменю. Ох, видно, чула небога, що через неї лихо буде. От теж скажу тобі, хлопче: вже як три чоловіки на одну жінку дивляться, то ніколи з того добра не буває — неодмінно до чуба дійдеться, коли не гірше. Я ж це знаю, бо сам бачив.

— Ну, що, Ромасю,— сміється пан,— гарну я тобі жінку висватав?

— А що ж?— Роман відказує.— Баба, як баба, нічого!

Повів тут плечем Опанас, звів очі на Оксану і каже про себе:

— Еге,—каже,— баба! Хоч би й не такому дурневі дісталась.

Роман почув це слово, повернувся до Опанаса і каже йому:

— А чим би це я, пане Опанасе, за дурня вам здався? Еге, скажіть лишень!

— А тим,— каже Опанас,— що не зумієш жінку свою вберегти, тим і дурень...

Он яке слово мовив йому Опанас! Пан аж ногою тупнув, Богдан похитав головою, а Роман подумав з хвилину, тоді підвів голову і подивився на пана.

— А чого ж мені її берегти?— каже до Опанаса, а сам усе на пана дивиться.— Тут, крім звіра, ніякого чорта й нема, от хіба милостивий пан коли заверне. Від кого ж

мені жінку берегти? Дивись ти, вражий козаче, ти мене не дратуй, а то я, гляди, й за чуприну вхоплю.

Може б таки й дійшло у них до бійки, та втрутився пан: тупнув ногою,— вони й замовкли.

— Цитьте ви,— каже,— бісові діти! Ми ж сюди не на бійку приїхали. Треба молодих поздоровляти, а тоді, надвечір, на болото полювати. Гайда за мною!

Повернувся пан і пішов з хати; а під деревом доїжджачі вже й закуску зготували. Пішов за паном Богдан, а Опанас спинив Романа в сінях.

— Не сердься ти на мене, братіку,— каже козак.— Послухай, що тобі Опанас скаже: бачив ти, як я у пана в ногах валявся, чоботи в нього цілував, щоб він Оксану за мене віддав? Ну, бог з тобою, чоловіче... Тебе піп обкрутив, така, видно, доля! Так не стерпить же моє серце, щоб лютий ворог знов і з неї, і з тебе знущався. Гей-гей! Ніхто того не знає, що в мене на душі... Краще ж я і його, і її з рушниці, замість постелі, в сиру землю покладу...

Подивився Роман на козака й питає:

— А ти, козаче, часом з глузду не з'їхав?

Не чув я, що Опанас на це став Романові тихо в сінях казати, тільки чув, як Роман його по плечу плеснув.

— Ох, Опанасе, Опанасе! От який на світі народ лихий та хитрий! А я ж нічого того, живши в лісі, і не знав. Еге, пане, пане, лихо ти на свою голову затіяв!..

— Ну,— каже йому Опанас,— іди тепер і не давай знаку, найбільше перед Богданом. Нерозумний ти чоловік, а цей панський собака хитрий. Гляди ж: панської горілки багато не пий, а якщо вирядить тебе з доїжджачими на болото, а сам схоче зостатись, веди доїжджачих до старого дуба і покажи їм об'їзну дорогу, а сам, скажи, навпростець підеш лісом... Та швидше сюди повертайся.

— Добре,— каже Роман.— Зберусь на полювання, рушницю не дробом наб'ю, і не літавкою [1] на птицю, а доброю кулею на ведмедя.

От і вони вийшли. А вже пан сидить на килимі, звелів подати пляшку та чарку, наливає в чарку горілки й частує Романа. Еге, гарна була в пана і пляшка й чарка, а горілка ще краща. Чарочку вип'єш — душа радіє,

[1] Літавка — рушнична картеч.

другу вип'еш — серце скаче в грудях, а як чоловік незвичний, то з третьої чарки й під лавкою валяється, коли жінка на лавку не покладе.

Еге, кажу тобі, хитрий був пан! Хотів Романа п'яним своєю горілкою напоїти, а ще такої й горілки не бувало, щоб Романа звалила. П'є він з панських рук чарку, п'є й другу, і третю випив, а в самого тільки очі, як у вовка, загоряються та вусом чорним поводить. Пан аж розсердився.

— Ото ж вражий син, як здорово горілку хлище, а сам і оком не моргне! Інший би вже давно заплакав, а він, дивіться, добрі люди, ще усміхається...

Знав же вражий пан добре, що коли вже чоловік від горілки заплакав, то скоро й зовсім чуприну на стіл звісить. Та цим разом не на такого наскочив.

— А з чого ж мені,— Роман йому відказує,— плакати? Либонь і негарно ж це було б. Приїхав до мене милостивий пан поздоровляти, а я б таки й почав ревти, як баба. Слава богу, нема ще мені з чого плакати, хай краще мої вороги плачуть...

— Значить,— питає пан,— ти задоволений?

— Еге ж! А з чого мені бути незадоволеним?

— А пам'ятаєш, як ми тебе канчуками сватали?

— Як-таки не пам'ятати! Отож і кажу, що нерозумний чоловік був, не знав, що гірке, що солодке. Канчук гіркий, а я його дужче за бабу любив. От спасибі вам, милостивий пане, що навчили мене, дурня, мед їсти.

— Гаразд, гаразд,— пан йому каже.— Зате й ти мені прислужись: ось підеш з доїжджачими на болото, настріляй якнайбільше птиці та неодмінно глухого тетервака добудь.

— А коли ж це пан нас на болото посилає?— питає Роман.

— Та ось вип'ємо ще. Опанас нам пісню заспіває, та й з богом.

Подивився Роман на нього і каже панові:

— Оце вже й трудно: час не ранній, до болота далеко, а ще до того й вітер по лісу шумить,— на ніч буря буде. Як же тепер такого сторожкого птаха вбити?

А вже пан сп'янів, а п'яний був дуже сердитий. Почув, як двірня поміж себе шепотітись стала, кажуть, що, мовляв, «Романова правда, загуде скоро буря»,— і розсердився. Стукнув чаркою, повів очима,— всі й стихли.

Один Опанас не злякався; вийшов він, по панському слову, з бандурою пісень співати, став бандуру настроювати, сам подивився збоку на пана і каже йому:

— Опам'ятайся, милостивий пане! Де ж це видано, щоб на ніч, та ще в бурю, людей по темному лісу за птицею ганяти?

От який він був смілий! Інші, звісне діло, панські кріпаки, бояться, а він — вільний чоловік, козацького роду. Привів його невеликим хлопцем старий козак-бандурист з України. Там, хлопче, люди наробили шелесту у місті Умані. От старому козакові повиколювали очі, повідрізували вуха та й пустили його такого по світу. Ходив він, ходив після того по містах і селах і забрів у нашу сторону з поводирем, хлопчиком Опанасом. Старий пан узяв його до себе, бо любив гарні пісні. От старий помер,— Опанас при дворі й зріс. Любив його новий пан теж і терпів від нього часом таке слово, за яке іншому три шкури б спустили.

Так і тепер: розсердився був зразу, думали, що вдарить він козака, а опісля каже Опанасові:

— Ой, Опанасе, Опанасе! Розумний ти хлопець, а того, видно, не знаєш, що між двері не треба носа стромляти, щоб якось не прищикнули...

Ось він яку загадку загадав! А козак-таки враз і збагнув. І відказав козак панові піснею. Ой, коли б і пан був збагнув козацьку пісню, то, може б, його пані не розливалася над ним сльозами.

— Спасибі, пане, за науку,— сказав Опанас,— от же я тобі за те заспіваю, а ти послухай.

І вдарив по струнах бандури.

Потім підвів голову, подивився на небо, як у небі орел ширяє, як вітер темні хмари ганяє. Наставив ухо, послухав, як високі сосни шумлять...

І знов ударив по струнах бандури.

Гей, хлопче, не довелось тобі чути, як грав Опанас Швидкий, а тепер уже й не почуєш! Отже й не хитра штука бандура, а як вона в тямущого чоловіка гарно промовляє. Бувало пробіжить по ній рукою, вона йому все й скаже: як темний бір у негоду шумить, і як вітер дзвенить у пустому степу по бур'яну, і як суха травинка шепоче на високій козацькій могилі.

Ні, хлопче, не почути вже вам справдешньої гри! Їздять тепер сюди усякі люди, такі, що не в самому По-

ліссі бували, а й по інших місцях, і по всій Україні: і в Чигирині, і в Полтаві, і в Києві, і в Черкасах. Кажуть,— вивелись уже бандуристи, не чувати їх уже по ярмарках та по базарах. У мене ще на стіні в хаті стара бандура висить. Вивчив мене грати на ній Опанас, а в мене ніхто гри не перейняв. Коли я помру,— а вже скоро це,— то, мабуть, і ніде вже у широкому світі не чути буде дзвону бандури. От воно що!

І заспівав Опанас тихим голосом пісню. Голос був у Опанаса негучний, та сумний,— так бувало в серце й ллється. А пісню, хлопче, козак, видно, сам для пана придумав. Не чув я її ніколи більше, і коли після бувало до Опанаса пристану, щоб заспівав, він нізащо не хотів.

— Для кого,— каже,— та пісня співалась, того вже нема на світі.

У тій пісні козак панові всю правду сказав, що з паном буде, і пан плаче, аж сльози у пана по вусах течуть, а все ж ні слова, видно, з пісні не зрозумів.

Ох, не пам'ятаю вже я цієї пісні, тільки пам'ятаю трошки.

Співав козак про пана, про Івана:

Ой пане, ой Іване!..
Розумний пан багато знає...
Знає, що яструб у небі літає, ворон побиває...
Ой пане, ой Іване!..
А того ж пан не знає,
Як на світі буває,—
Що при гнізді і ворона яструба побиває...

От же, хлопче, мов і тепер я цю пісню чую і тих людей бачу: стоїть козак з бандурою, пан сидить на килимі, голову звісив і плаче; двірня кругом стовпилася, поштовхують один одного ліктями; старий Богдан головою хитає... А ліс, як тепер, шумить, і тихо та сумно бринить бандура, а козак співає, як пані плаче над паном, над Іваном:

Плаче пані, плаче,
А над паном, над Іваном, чорний ворон кряче.

Ох, не зрозумів пан пісні, витер сльози й каже:

— Ну, збирайся, Романе! Хлопці, сідайте на коні! І ти, Опанасе, їдь з ними,— буде вже мені твоїх пісень слухати!.. Гарна пісня, та тільки ніколи того, що в ній співається, на світі не буває.

А в козака від пісні розм'якло серце, затуманились очі.

— Ох, пане, пане,— мовить Опанас,— у нас старі люди кажуть: у казці правда і в пісні правда. Тільки в казці правда — як залізо: довго по світу з рук до рук ходило, заіржавіло... А в пісні правда — як золото, що ніколи його іржа не їсть... От як старі люди кажуть!

Махнув пан рукою.

— Ну, може, так у вашій стороні, а в нас не так... Іди, йди, Опанасе,— набридло мені тебе слухати.

Постояв козак з хвилину, а потім враз упав перед паном на землю.

— Послухай мене, пане! Сідай на коня, їдь до своєї пані: у мене серце недобре чує.

От уже тут пан розсердився, штовхнув козака, як собаку, ногою.

— Іди ти від мене геть! Ти, видно, не козак, а баба! Іди ти від мене, а то коли б тобі не було лиха... А ви чого поставали, хамове кодло? Чи я не пан вам більше? Ось я вам таке покажу, чого й батьки ваші від моїх батьків не бачили!..

Звівся Опанас на ноги, як темна хмара, з Романом перезирнувся. А Роман осторонь стоїть, на рушницю сперся, наче йому й діла нема.

Ударив козак бандурою об дерево! — бандура на скіпки розлетілась, тільки стогін пішов від бандури по лісу.

— А нехай же,— мовить,— чорти на тім світі вчать такого чоловіка, що розумної ради не слухає... Тобі, пане, видно, вірного слуги не треба.

Не встиг пан відказати, вихопився Опанас на сідло і поїхав. Доїжджачі теж на коней посідали. Роман скинув рушницю на плечі і пішов собі, тільки, проходячи повз сторожку, крикнув Оксані:

— Поклади хлопчика, Оксано! Пора йому спати. Та й панові приготуй постіль.

От незабаром і пішли всі в ліс он тією дорогою; і пан у хату пішов, тільки панський кінь стоїть собі, під деревом прив'язаний. А вже й темніти почало, по лісу шум іде, і дощик накрапає, от так точнісінько, як тепер... Поклала мене Оксана на сіннику, перехрестила на ніч... Чую я, моя Оксана плаче.

Ох, нічого я тоді, мале хлоп'я, не тямив, що круг мене

діється! Скрутився на сіні, послухав, як буря в лісі пісню заводить, і став засипати.

Еге! Аж чую раптом хтось біля сторожки ходить... підійшов до дерева, панського коня одв'язав. Захропів кінь, ударив копитом; як пожене у ліс, скоро й тупіт затих... Потім чую, знову хтось по дорозі скаче, уже до сторожки. Підскакав під саму хату, скочив з сідла на землю і прямо до вікна:

— Пане, пане!— кричить голосом старого Богдана.— Ой, пане, відчини швидше! Вражий козак лихе задумав, мабуть: твого коня в ліс пустив.

Не встиг старий доказати, хтось його ззаду схопив. Злякався я, чую — щось упало...

Одчинив пан двері, з рушницею вискочив, а вже в сінях Роман його захопив, та прямо за чуба, та об землю...

От бачить пан, що йому лихо, і каже:

— Ой, пусти, Ромасю! Так-то ти моє добро пам'ятаєш?

А Роман йому відказує:

— Пам'ятаю я, вражий пане, твоє добро і до мене, і до моєї жінки. От же я тобі тепер за добро й віддячу...

А пан каже знову:

— Заступись, Опанасе, мій вірний слуго! Я ж тебе любив, як рідного сина.

А Опанас йому відказує:

— Ти свого вірного слугу прогнав, як собаку. Любив мене так, як ломака любить спину, а тепер так любиш, як спина ломаку... Я ж тебе просив і молив,— ти не послухав...

От став пан тут і Оксану просити:

— Заступись ти, Оксано, в тебе серце добре.

Вибігла Оксана, сплеснула руками:

— Я ж тебе, пане, просила, в ногах валялась: зглянься на мою дівочу красу, не безчести мене, чоловікової жінки. Ти ж не зглянувся, а тепер сам просиш... Ох, лишенько мені, що ж я подію?

— Пустіть,— кричить знову пан,— за мене ви всі у Сибіру загинете...

— Не журись за нами, пане,— каже Опанас,— Роман буде на болоті раніше твоїх доїжджачих, а я,— з твоєї ласки,—сам один на світі, мені про свою голову думати недовго. Скину рушницю на плечі та й піду собі в ліс... Наберу проворних хлопців і будемо гуляти... З лісу

виходитимемо вночі на дорогу, а коли в село забредемо, то прямо в панські хороми. Гей, піднімай, Ромасю, пана, винесемо його милість на дощик.

Забився тут пан, закричав, а Роман тільки вурчить про себе, як ведмідь, а козак глузує. От і вийшли.

А я злякався, кинувся в хату і прямо до Оксани. Сидить моя Оксана на лавці — біла, як стіна...

А по лісу вже загула справдешня буря: кричить бір на всякі голоси та вітер виє, а коли й грім загуркоче. Сидимо ми з Оксаною на лежанці, і враз чую я, хтось у лісі застогнав. Ох, та так жалібно, що я досі, як згадаю, то на серці тяжко стане, а тому ж уже багато років...

— Оксано,— кажу,— голубонько, а хто ж це там у лісі стогне?

А вона вхопила мене на руки й колише.

— Спи,— каже,— хлопчику, нічого! Це так... ліс шумить...

А ліс і справді шумів, ох, і шумів же!

Просиділи ми ще якийсь-то час, чую я: ударило в лісі мовби з рушниці.

— Оксано,— кажу,— голубонько, а хто ж це з рушниці стріляє?

А вона, небога, все мене колише і все каже:

— Мовчи, мовчи, хлопчику, то грім божий ударив у лісі.

А сама все плаче і мене міцно до грудей пригортає, колисає: «Ліс шумить, ліс шумить, хлопчику, ліс шумить...»

От я лежав у неї на руках і заснув...

А вранці, хлопче, прокинувся, дивлюся: сонце світить, Оксана сама в хаті одягнена спить. Згадав я учорашнє і думаю: це мені таке приснилось.

А воно не приснилось, ой, не приснилось, а було справді. Вибіг я з хати, побіг у ліс, а в лісі пташки щебечуть і роса на листі блищить. От добіг до кущів, а там і пан, і доїжджачий лежать собі рядом. Пан спокійний і блідий, а доїжджачий сивий, як голуб, і строгий, точнісінько мов живий. А на грудях і в пана, і в доїжджачого кров.

. . . . . .

— Ну, а що ж сталося з іншими?— спитав я, бачачи, що дід похилив голову і замовк.

— Ге! От же все так і сталося, як сказав козак Опанас. І сам він довго в лісі жив, ходив з хлопцями по великих шляхах та по панських садибах. Така козакові доля зроду судилася: батьки гайдамачили, то й йому те саме на долю припало. Не раз він, хлопче, приходив до нас в оцю саму хату, а найчастіше, коли Романа не бувало дома. Прийде бувало, посидить і пісню заспіває, і на бандуру заграє. А коли й з іншими товаришами заходив,— завжди його Оксана й Роман приймали. Ех, правду тобі, хлопче, сказати, таки й не без гріха тут було діло. Ось прийдуть незабаром з лісу Максим та Захар, подивися ти на них обох: я нічого їм не кажу, а тільки хто знав Романа й Опанаса, тому зразу видно, котрий на котрого схожий, хоч вони вже тим людям не сини, а онуки... От же які діла, хлопче, діялися за моєї пам'яті в цьому лісі.

А шумить же ліс дуже,— буде буря!..

III

Останні слова оповідання старий казав якось втомлено. Очевидно, його збудження минуло і тепер змінилося втомою: язик його заплітався, голова трусилась, очі сльозили.

Вечір спустився вже на землю, в лісі потемніло, бір хвилював круг сторожки, як розбурхане море; темне верховіття колихалось, як гребені хвиль у грізну негоду.

Веселе гавкання собак сповістило, що прийшли хазяїни. Обидва лісники квапливо підійшли до хатки, а слідом за ними засапана Мотря пригнала корову, що була десь забігла. Наш гурт зібрався.

Через кілька хвилин ми сиділи в хаті; у печі весело тріщав огонь; Мотря злагодила вечеряти.

Хоч я не раз бачив раніше Захара й Максима, але тепер я глянув на них з особливою цікавістю. Обличчя Захара було темне, брови зрослись над крутим низьким лобом, очі дивилися похмуро, хоч в обличчі можна було помітити природну добродушність, властиву силі. Максим дивився відкрито, немов пестливими сірими очима; часом він стріпував своїм кучерявим волоссям, його сміх звучав якось особливо заразливо.

— А чи не розповідав вам старий,—спитав Максим,— старої бувальщини про нашого діда?

— Та розповідав,— відповів я.

— Ну, він завжди отак! Ліс зашумить дужче, йому старе й згадується. Тепер цілу ніч ніяк не засне.

— Зовсім мала дитина,— докинула Мотря, насипаючи старому борщу.

Старий наче не розумів, що мова йде саме про нього. Він зовсім якось опустився, часом безтямно усміхався, киваючи головою; тільки коли знадвору налітав на хатку порив бушуючого по лісу вітру, він починав непокоїтись і наставляв вухо, прислухаючись до чогось із злякаким виглядом.

Незабаром у лісовій хатці все замовкло. Тьмяно світив, гаснучи, каганець, та цвіркун дзвонив свою одноманітно-крикливу пісню... А в лісі, здавалося, лунав гомін тисячі могутніх, хоч і глухих голосів, що грізно перегукувалися про щось у пітьмі. Здавалося, якась грізна сила провадить там, у темряві, галасливу нараду, збираючись з усіх боків ударити на злиденну, загублену в лісі халупку. Часом невиразний гуркіт дужчав, ріс, припливав, і тоді двері двигтіли, наче хтось із сердитим сичанням налягав на них знадвору, а в димарі нічна віхола з жалібною загрозою виводила за серце хапаючу ноту. Потім на час пориви бурі стихали, фатальна тиша томила завмираюче серце, доки знову здіймався гул, ніби старі сосни змовлялися знятись раптом із своїх місць і полетіти в невідомий простір разом з розмахами нічного урагану.

Я задрімав на кілька хвилин тривожною дрімотою, але, здається, не надовго. Буря вила в лісі на різні голоси й тони. Каганець спалахував часом, освітлюючи хатку. Старий сидів на своїй лавці і шарив круг себе рукою, ніби сподіваючись знайти когось поблизу. Вираз ляку й майже дитячої безпорадності лежав на обличчі бідолашного діда.

— Оксано, голубонько,— розчув я його жалібне ремство,— а хто ж це там у лісі стогне?

Він тривожно пошарив рукою і прислухався.

— Еге! — казав він знову,— ніхто не стогне. То буря в лісі шумить... Більш нічого, ліс шумить, шумить...

Минуло ще кілька хвилин. У маленькі вікна раз по раз заглядали синюваті вогні блискавки, високі дерева

спалахували за вікном примарними обрисами і знову зникали в пітьмі серед сердитого гарчання бурі. Аж ось різке світло на мить затьмарило бліді спалахи каганця, і по лісу розкотився уривчастий недалекий удар.

Старий знов тривожно заметався на лавці.

— Оксано, голубонько, а хто ж це в лісі стріляє?

— Спи, старий, спи— почувся з печі спокійний голос Мотрі.— От завжди так: в бурю ночами все Оксану кличе. І забув, що Оксана давно вже на тім світі. Ох-хо!

Мотря позіхнула, прошепотіла молитву, і незабаром знову в хатці настала тиша, яку порушував тільки шум лісу та тривожне бурмотіння діда:

— Ліс шумить, ліс шумить... Оксано, голубонько...

Незабаром ударила важка злива, заглушаючи шумом дощових потоків і поривання вітру, і стогін соснового бору...

1886 р.

СЛІПИЙ МУЗИКАНТ

Етюд

ВІД АВТОРА

До шостого видання[1]

Почуваю, що перегляд та доповнення у повісті, яка витримала вже кілька видань, несподівані і потребують деякого пояснення. Основний психологічний мотив етюда — це інстинктивний, органічний потяг до світла. Звідси душевна криза мого героя і її розв'язання. І в словесних, і в друкованих критичних увагах мені доводилось натрапляти на заперечення, видимо, дуже грунтовне: на думку тих, хто заперечує, цього мотиву нема у сліпонароджених, які ніколи не бачили світла і тому не повинні почувати, що позбавлені того, чого зовсім не знають. Ця думка не здається мені правильною: ми ніколи не літали, як птахи, проте всі знають, як довго відчуття польоту супроводить дитячі й юнацькі сни. Мушу однак признатися, що цей мотив увійшов до моєї роботи, як апріорний, підказаний лише уявою. Аж через кілька вже років після того, як мій етюд почав виходити окремими виданнями, щаслива нагода дала мені під час однієї з моїх екскурсій можливість безпосереднього спостереження. Постаті двох дзвонарів (сліпий та сліпонароджений), що їх читач знайде в розд. VI, відмінність їх настроїв, сцена з дітьми, Єгорові слова про сни — все це я занотував у своїй записній книжці

[1] В цьому виданні було зроблено значні доповнення. *(Прим. автора.)*

просто з натури, на вишці дзвіниці Саровського монастиря Тамбовської єпархії, де обидва сліпі дзвонарі, може, й тепер ще водять одвідувачів на дзвіницю. Відтоді цей епізод — на мою думку, вирішальний у зазначеному питанні — лежав на моїй совісті при кожному новому виданні мого етюда, і тільки те, що трудно братися знову до старої теми, заважало мені ввести його раніше. Тепер він становить найістотнішу частину додатків, що увійшли в це видання. Інше все виникло попутно, бо,— раз порушивши колишню тему,— я вже не міг обмежитися механічною вставкою, і робота уяви, що потрапила в давнішу колію, природно відбилася і на суміжних частинах повісті.

25 лютого 1898 р.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

I

Дитина народилася в багатій сім'ї Південно-західного краю, глухої півночі. Молода мати лежала в глибокому забутті, та коли в кімнаті пролунав перший крик новонародженого, тихий і жалібний, вона заметалася з заплющеними очима у своїй постелі. Її губи шепотіли щось, і на блідому обличчі з лагідними, майже дитячими ще рисами з'явилася гримаса нетерпеливого страждання, як у пещеної дитини, що відчуває незвичне горе.

Бабка нахилилася вухом до її щось тихо шепочучих губ.

— Чого... чого це він? — питала хвора ледве чутно.

Бабка не зрозуміла, про що питають. Дитина знову закричала. По обличчю хворої пробіг відбиток гострого страждання, і з заплющених очей сковзнула велика сльоза.

— Чого, чого? — як і перше, тихо шепотіли її губи.

Цим разом бабка зрозуміла запитання і спокійно відказала:

— Ви питаєте, чого дитина плаче? Це завсіди так буває, заспокойтеся.

Але мати не могла заспокоїтись. Вона здригалася щоразу, коли чула новий крик дитини, і все повторювала з гнівним нетерпінням:

— Чого... так... так жахливо?

Бабка не вчувала у крикові дитини нічого особливого і, бачачи, що мати говорить мов у неясному забутті та, мабуть, просто марить, облишила її і стала порати дитину.

Юна мати замовкла, і тільки часом якесь важке страждання, що не могло прорватися назовні рухами чи словами, витискувало з її очей крупні сльози. Вони просочувались крізь густі вії і тихо котилися по блідих, як мармур, щоках.

Може, серце матері почуло, що разом з новонародженою дитиною прийшло на світ темне, незбутне горе, яке нависло над колискою, щоб іти в парі з новим життям до самої могили.

А може, це було й справжнє марення. Та чи так, чи сяк, але дитина народилася сліпою.

II

Спочатку ніхто цього не помітив. Хлопчик дивився тим тьмяним і невиразним поглядом, яким дивляться до певного віку усі новонароджені діти. Дні збігали за днями, життя нової людини лічили вже на тижні. Її очі прояснілі, з них зійшла мутна поволока, зіниця визначилась. Але дитина не повертала голови за ясним променем, який линув у кімнату разом з веселим щебетанням птахів та з шепотом зелених буків, що погойдувались біля самих вікон у густому сільському саду. Мати, яка встигла одужати, перша занепокоєно спостерегла чудний вираз дитячого обличчя, що завжди було нерухоме і якось не подитячому серйозне.

Молода жінка дивилася на людей, як сполохана горлиця, і питала:

— Скажіть же мені, чого він такий?

— Який? — байдуже перепитували сторонні.— Він нічим не різниться від інших дітей такого віку.

— Подивіться, як чудно шукає він щось руками...

— Дитина не може ще координувати рухів рук з зоровими враженнями,— відповів лікар.

— Чого ж він дивиться все в одному напрямі?.. Він... він сліпий? — вирвався раптом з грудей матері страшний здогад, і ніхто не міг її заспокоїти.

Лікар узяв дитину на руки, швидко повернув до світла

і зазирнув в очі. Він трохи збентежився і, сказавши кілька незначних фраз, поїхав, обіцяючи вернутися днів за два.

Мати плакала й билась, мов підстрелений птах, пригортаючи дитину до своїх грудей, тимчасом як очі хлопчика дивилися все тим самим нерухомим і суворим поглядом.

Лікар, справді, вернувся днів через два, захопивши з собою офтальмоскоп. Він засвітив свічку, наближав і віддаляв її від дитячого ока, заглядав у нього і, нарешті, сказав із зніяковілим виглядом:

— На жаль, пані, ви не помилилися... Хлопчик, справді, сліпий, і до того безнадійно...

Мати вислухала цю звістку з спокійним смутком.

— Я знала давно,— сказала вона тихо.

III

Сім'я, в якій народився сліпий хлопчик, була невелика. Крім названих уже осіб, вона складалася ще з батька та «дяді Максима», як звали його всі без винятку домашні і навіть сторонні. Батько був такий, як тисячі інших сільських поміщиків Південно-західного краю: він був добродушний, мабуть, навіть, добрий, пильно наглядав за робітниками і дуже любив будувати й перебудовувати млини. Ця праця забирала майже весь його час, і тому голос його лунав у домі лише в певні, визначені години дня, що збігалися з обідом, сніданком та іншими такими подіями. В цих випадках він завжди казав незмінну фразу: «Чи здорова ти, моя голубко?» — після чого сідав до столу і вже майже нічого не говорив, хіба коли-не-коли сповіщав щось про дубові вали та шестерні. Зрозуміло, що його мирне й нехитре існування мало відбивалося на душевному складі його сина. Зате дядя Максим був зовсім інша людина. Років за десять перед описуваними подіями дядя Максим був відомий як найнебезпечніший забіяка не тільки в околицях його маєтку, а навіть у Києві «на Контрактах» [1]. Усі дивувалися, як це в такій поважній з усякого погляду сім'ї, якою була сім'я пані Попельської, народженої Яценко, міг удатися такий

[1] «Контракти» — місцева назва колись славетного київського ярмарку. *(Прим. автора.)*

жахливий братік. Ніхто не знав, як слід з ним поводитися і чим йому догодити. На ласкаві речі панів він відповідав нечемностями, а селянам дарував свавільство й грубощі, на які найлагідніший із «шляхтичів» неодмінно відповідав би ляпасами. Врешті, на велику радість усіх добромисних людей, дядя Максим за щось дуже розгнівався на австрійців і виїхав до Італії: там він приєднався до такого ж забіяки й єретика — Гарібальді, що, як з жахом переказували пани поміщики, побратався з чортом і за ніщо має самого папу. Звичайно, таким способом Максим навіки занапастив свою бентежну схизматичну душу, зате «Контракти» проходили з меншими скандалами і багато благородних матусь перестало турбуватися за долю своїх синів.

Мабуть, австрійці й собі дуже розгнівалися на дядю Максима. Час від часу у *Кур'єрку*, здавен улюбленій газеті панів поміщиків, згадувалося в реляціях його ім'я серед одчайдушних гарібальдійських сподвижників, доки одного разу з того ж таки *Кур'єрка* пани не довідалися, що Максим упав разом з конем на полі бою. Розлючені австрійці, які давно вже, очевидно, гострили зуби на завзятого волинця (що ним, мало не одним, на думку його земляків, тримався ще Гарібальді), порубали його, як капусту.

— Погано скінчив Максим,— сказали собі пани і приписали це спеціальному заступництву св. Петра за свого намісника. Максима вважали померлим.

Виявилось, проте, що австрійські шаблі не здолали вигнати з Максима його затятої душі і вона лишилась, хоч і в дуже попсованому тілі. Гарібальдійські забіяки винесли свого гідного товариша з бійки, віддали його кудись до госпіталю, і от, через кілька років, Максим несподівано прибув у дім своєї сестри, де й залишився.

Тепер йому було вже не до дуелей. Праву ногу йому зовсім відрізали, і тому він ходив на милиці, а ліва рука була покалічена і придатна лише на те, щоб сяк-так спиратися на ціпок. Та й взагалі він став серйознішим, вгамувався, і тільки часом його гострий язик орудував так само влучно, як колись шабля. Він перестав їздити на «Контракти», рідко бував серед товариства і здебільшого проводив час у своїй бібліотеці, читаючи якісь книжки, про які ніхто нічого не знав, крім припущення, що книжки зовсім безбожні. Він і писав щось, та як його

роботи ніколи не друкувалися в *Кур'єрку*, то ніхто не надавав їм серйозної ваги.

У той час, коли в сільському будиночку появилася і стала рости нова істота, в коротко обстриженому волоссі дяді Максима вже пробивалася сріблясta сивина. Плечі від постійного упирання милиць піднялися, тулуб набрав квадратної форми. Химерний вигляд, похмуро зсунуті брови, стукіт милиць та клуби тютюнового диму, якими він постійно повивав себе, не випускаючи з рота люльки, —усе це лякало сторонніх, і тільки близькі до інваліда люди знали, що в порубаному тілі б'ється гаряче й добре серце, а в великій квадратній голові, укритій щетиною густого волосся, працює невгамовна думка.

Та навіть і близькі люди не знали, над яким питанням працювала ця думка в той час. Вони бачили тільки, що дядя Максим, оповитий синім димом, просиджує часом цілі години без руху, з затуманеним поглядом і похмуро зсунутими густими бровами. Тимчасом, знівечений боєць думав про те, що життя — боротьба і що в ньому немає місця для інвалідів. На думку йому спадало, що він навіки вже вибув з лав і тепер даремно завантажує собою фурштат[1]; йому здавалося, що він рицар, вибитий з сідла життям і повалений у прах. Чи не легкодухо звиватися в поросі, мов розчавлений черв'як; чи не легкодухо хапатися за стремено переможця, вимолюючи в нього жалюгідні рештки власного існування?

Доки дядя Максим з холодною мужністю обмірковував цю пекучу думку, зважуючи й зіставляючи доводи *за* і *проти,* перед його очима почала мелькати нова істота, якій доля судила з'явитися на світ уже інвалідом. Спершу він не звертав уваги на сліпу дитину, але потім дивна подібність долі хлопчика до його власної зацікавила дядю Максима.

— Гм... так,— замислено сказав він одного разу, скоса позираючи на хлоп'я,— цей малий теж інвалід. Як скласти нас обох докупи, то, гляди, вийшла б одна сякатака мізерія.

Відтоді його погляд став спинятися на дитині чимраз частіше.

---

[1] Військовий обоз *(нім.)*

IV

Дитина народилася сліпою. Хто винен у її нещасті? Ніхто! Тут не тільки не було й тіні чиєїсь «злої волі», але навіть сама причина нещастя крилася десь у глибині таємничих і складних процесів життя. А тимчасом за кожним поглядом на сліпого хлопчика серце матері стискалося від гострого болю. Звичайно, вона страждала при цьому, як мати, відбитком синової недуги і похмурим передчуттям тяжкого майбутнього, що ждало її дитину; та крім цих почуттів, у глибині серця молодої жінки щеміла також свідомість, що *причина* нещастя лежала грізною *можливістю* у тих, хто дав йому життя... Цього було досить, щоб маленька істота з прекрасними, але незрячими очима стала центром сім'ї, несвідомим деспотом, до найменшої примхи якого пристосовувалось усе в домі.

Не знати, що вийшло б згодом із хлопчика, який через своє нещастя схильний був до безпредметної озлобленості і в якому все оточення намагалося розвинути егоїзм, коли б химерна доля та австрійські шаблі не приневолили дядю Максима осістися в селі, в родині сестри.

Присутність у домі сліпого хлопчика поволі й непомітно надала діяльній думці знівеченого бійця іншого напряму. Він так само просиджував цілі години, димлячи люлькою, але в очах, замість глибокого й тупого болю, видно було тепер вдумливий вираз зацікавленого спостерігача. І що більше приглядався дядя Максим, то частіше супились його густі брови, і він усе дужче пахкав своєю люлькою. Нарешті якось раз він зважився на втручання.

— Цей малий,— сказав він, пускаючи кільце за кільцем,— буде ще куди нещасніший, ніж я. Краще б йому не родитися.

Молода жінка низько схилила голову, і сльоза впала на її роботу.

— Жорстоко нагадувати мені про це, Макс,— сказала вона тихо,— нагадувати без цілі...

— Я кажу тільки правду,— відповів Максим.— У мене нема ноги й руки, та є очі. У малого нема очей, згодом не буде ні рук, ні ніг, ні волі...

— Чому ж?

— Зрозумій мене, Ганно,— сказав Максим лагідніше.— Я не став би дарма говорити тобі жорстокі речі. У хлопчика тонка нервова організація. У нього поки що є всі шанси розвинути інші свої здібності до такої міри, щоб хоч почасти надолужити його сліпоту. Але для того потрібне вправляння, а вправляння викликається лише конечною потребою. Дурне піклування, що усуває від нього необхідність зусиль, убиває в ньому всі шанси на повніше життя.

Мати була розумна і тому зуміла перемогти в собі безпосередній потяг, що примушував її кидатися стрімголов на кожен жалібний крик дитини. Через кілька місяців після цієї розмови хлопчик вільно й швидко лазив по кімнатах, насторожуючи слух назустріч всякому звуку, і, з якоюсь незвичною в інших дітях жвавістю, обмацував кожну річ, що потрапляла до рук.

V

Матір він незабаром навчився пізнавати з ходи, з шелесту плаття, з якихось іще, йому самому доступних, невловимих для інших ознак: хоч би скільки було в кімнаті людей, хоч би як вони пересувалися, він завжди безпомилково прямував у той бік, де вона сиділа. Коли вона несподівано брала його на руки, він все ж одразу пізнавав, що сидить у матері. А коли його брали інші, він швидко починав обмацувати своїми рученятами обличчя того, хто його взяв, і теж незабаром пізнавав няньку, дядю Максима, батька. Але коли він потрапляв до людини незнайомої, тоді рухи маленьких рук уповільнювались: хлопчик обережно й уважно проводив ними по незнайомому обличчю, і його риси виявляли напружену увагу; він неначе «вдивлявся» кінчиками своїх пальців.

З натури він був дуже жвава й рухлива дитина, та місяці збігали за місяцями, і сліпота дедалі більше накладала свій відбиток на темперамент хлопчика, що починав визначатися. Жвавість рухів потроху втрачалася; він став забиватися у захисні куточки і сидів там цілими годинами нишком, з застиглими рисами обличчя, немовби до чогось прислухаючись. Коли в кімнаті бувало тихо і зміна різноманітних звуків не розвіювала його уваги,

хлопчик, здавалося, думав про щось з непорозумілим і здивованим виразом на гарному й не по-дитячому серйозному обличчі.

Дядя Максим угадав: тонка й багата нервова організація хлопчика брала своє і сприйнятливістю до відчувань дотику та слуху ніби намагалася надолужити певною мірою повноту своїх сприймань. Усіх дивувала надзвичайна тонкість його дотику. Часом здавалося навіть, що він не позбавлений відчуття барв; коли йому до рук потрапляли яскравого кольору клапті, він довше зупиняв на них свої тонкі пальці, і по обличчю його проходив вираз дивної уваги. Однак з часом почало виявлятися дедалі більше, що розвиток сприйнятливості відбувається головним чином у бік слуху.

Незабаром він досконало вивчив кімнати з їх звуків: розрізняв ходу домашніх, рипіння стільця під інвалідом-дядьком, сухе розмірене шоркання нитки в руках матері, рівне цокання настінного годинника. Іноді, лазячи вздовж стіни, він чуйно прислухався до легкого, нечутного для інших шарудіння і, піднявши руку, тягся нею за мухою, що бігала по шпалерах. Коли злякана комаха здіймалася з місця і летіла геть, на обличчі сліпого з'являвся вираз болісного нерозуміння. Він не міг збагнути таємничого зникнення мухи. Але пізніше і в таких випадках обличчя його зберігало вираз осмисленої уваги; він повертав голову у той бік, куди відлітала муха,— витончений слух вловлював у повітрі тонке бриніння її крил.

Світ, що виблискував, рухався і звучав довкола, проникав у маленьку голівку сліпого переважно у формі звуків, і в ці форми виливалися його уявлення. На обличчі застигала особлива увага до звуків: нижня щелепа злегка відтягалася вперед на тонкій і видовженій шиї. Брови набирали особливої рухливості, а гарні, але нерухомі очі надавали обличчю сліпого якогось суворого і разом зворушливого відпечатку.

VI

Третя зима його життя наближалася до кінця. Надворі вже танув сніг, дзвеніли весняні потоки, і, разом з тим, здоров'я хлопчика, що зимою все слабував і тому всю її перебув у кімнатах, не виходячи на повітря, стало поправлятися.

Повиймали другі рами, і весна вдерлася до кімнати з подвоєною силою. У залиті світлом вікна дивилось, сміючись, весняне сонце, гойдалося голе ще віття буків, вдалині чорніли ниви, на яких подекуди лежали білі плями тануних снігів, а подекуди пробивалась ледве помітною зеленню молода трава. Усім дихалось вільніше й краще, на всіх весна позначалася припливом оновленої й бадьорої життєвої сили.

Для сліпого хлопчика вона вривалася до кімнати лише своїм квапливим гомоном. Він чув, як біжать потоки весняної води, наче навздогін один за одним, стрибаючи по камінню, прорізуючись у глиб розм'яклої землі; віття буків шепотілося за вікнами, стикаючись і дзенькаючи легкими ударами в шибки. А квапліва весняна капотінь від навислих на покрівлі бурульок, прихоплених ранковим морозом і тепер розігрітих сонцем, стукотіла тисячею лунких ударів. Ці звуки падали в кімнату, наче яскраві й дзвінкі камінці, що прудко вибивали переливчастий дроб. Часом крізь цей дзвін і гомін окрики журавлів плавно проносилися з далекої високості і поволі замовкали, ніби тихо тануни в повітрі.

На хлопчиковому обличчі це оживлення природи відбивалося болісним нерозумінням. Він з зусиллям зсував свої брови, витягав шию, прислухався і потім, ніби стурбований незрозумілою шамотнею звуків, раптом простягав руки, розшукуючи матір, і кидався до неї, міцно пригортаючись до її грудей.

— Що це з ним?— питала мати себе й інших.

Дядя Максим уважно вдивлявся в хлопчикове обличчя і не міг пояснити його незрозумілої тривоги.

— Він... не може збагнути,— догадувалася мати, вловлюючи на синовім обличчі вираз болісного нерозуміння й запитання.

Справді, дитина була стривожена й неспокійна: вона то вловлювала нові звуки, то дивувалася з того, що попередні, до яких вона вже почала звикати, раптом стихали і десь губились.

VII

Хаос весняного безладу ущух. Під гарячим промінням сонця робота природи чимраз більше входила в свою колію, життя немов напружувалося, поступальний перебіг

його ставав стрімкішим, наче біг поїзда на разгоні. По луках зазеленіла молода травиця, у повітрі плив дух березових бруньок.

Хлопчика вирішили вивести в поле, на берег близької річки.

Мати вела його за руку. Поруч на своїх милицях ішов дядя Максим, і всі вони прямували до берегового пагорбка, що його досить уже висушили сонце й вітер. Він зеленів густою муравою, і з нього розгортався вид на далекий обшир.

Яскравий день ударив по очах матері й Максима. Сонячне проміння зігрівало їх обличчя, весняний вітер, немов змахуючи невидимими крильми, зганяв це тепло, замінюючи його свіжим холодком. У повітрі носилося щось п'янюче до знемоги, до млості.

Мати почула, що в її руці міцно стислась маленька ручка дитини, але п'янкий подих весни зробив її менш чутливою до цього вияву дитячої тривоги. Вона зітхала на повні груди і йшла вперед, не обертаючись; якби вона зробила це, то побачила б чудний вираз на обличчі хлопчика. Він повертав відкриті очі до сонця з німим подивом. Губи його розтулились; він вдихав у себе повітря швидкими ковтками, наче риба, яку вийняли з води; вираз болісного захвату пробивався часом на безпорадно-розгубленому личку, пробігав по ньому якимись нервовими ударами, на мить освітлюючи його, і зараз же змінювався знову виразом подиву, що доходив до ляку й непорозумілого запитання. Самі лише очі дивилися все тим же рівним і нерухомим, незрячим поглядом.

Дійшовши до пагорбка, вони посідали на ньому всі троє. Коли мати підняла хлопчика з землі, щоб посадити його зручніше, він знову судорожно схопився за її плаття; здавалося, він боявся, що впаде кудись, ніби не почуваючи під собою землі. Та мати й цим разом не помітила тривожного руху, бо її очі й увага були прикуті до чудової весняної картини.

Був полудень. Сонце тихо котилося по синьому небу. З пагорба, на якому вони сиділи, видно було річку, що широко розлилася внизу. Вона пронесла вже свої крижини, і тільки часом на її поверхні пливли й танули подекуди останні з них, вирізняючись білими плямками. На заплавних луках стояла вода широкими лиманами; білі хмаринки, віддзеркалюючись у них разом з перекинутим

блакитним небозводом, тихо пливли в глибині і зникали, немовби й вони танули, як ті крижини. Інколи пробігали од вітру легкі брижі, вилискуючи проти сонця. Далі за річкою чорніли розіпрілі ниви і парували, застилаючи мерехтливим, хитким серпанком далекі хатини, криті соломою, та неясно мріючу синю крайку лісу. Земля ніби зітхала, і щось підносилося з неї до неба, як клуби жертовного фіміаму.

Природа розкинулась кругом, наче великий храм, приготовлений до свята. Але для сліпого це була лише безмежна пітьма, що незвично хвилювала навкруги, ворушилась, рокотала й дзвеніла, протягуючись до нього, доторкуючись до його душі звідусюди незвіданими ще, незвичними враженнями, від напливу яких болісно колотилося дитяче серце.

З перших же кроків, коли проміння теплого дня ударило йому в обличчя, зігріло ніжну шкіру, він інстинктивно повертав до сонця свої незрячі очі, немовби почуваючи, до якого центру тяжить усе навкруги. Для нього не було ні цієї прозорої далини, ні блакитного небозводу, ні широко розсунутого обрію. Він почував лише, як щось матеріальне, пестливе й тепле торкається його обличчя ніжним, зігріваючим дотиком. Потім хтось холоднуватий і легкий, хоч і не такий легкий, як тепло сонячного проміння, знімає з його обличчя ці пестощі і пробігає по ньому відчуттям свіжого холодка. У кімнатах хлопчик звик пересуватися вільно, почуваючи довкола себе порожнечу. А тут його охопили якісь дивно змінні хвилі, то ніжно пестливі, то лоскітні й п'янкі. Теплі дотики сонця хутко обмахувалися кимсь, і струмінь вітру, дзвенячи у вуха, огортаючи обличчя, скроні, голову до самої потилиці, линув довкола, ніби намагаючись підхопити хлопчика, потягти його кудись у просторінь, якої він не міг бачити, заносячи геть свідомість, навіваючи забутливу млість. І тоді рука хлопчика міцніше стискала материну руку, а його серце завмирало і, здавалося, от-от зовсім перестане битися.

Коли його посадили, він мовби трохи заспокоївся. Хоч всю його істоту переповнило дивне відчуття, він все ж почав був тепер розрізняти окремі звуки. Темні ласкаві хвилі, як і раніше, линули нестримно, і йому здавалось, що вони проходять усередину його тіла, бо удари його збурханої крові підіймалися й спадали разом з ударами

цих хвиль. Та тепер вони приносили з собою то лунку трель жайворонка, то тихий шелест зазеленілої берізки, то ледве чутні сплески річки. Ластівка свистіла легким крилом, описуючи неподалік химерні кола, бриніла мошка, і над усім цим деколи лунав протяжний і смутний окрик плугатаря на рівнині, що поганяв воли по зорюваній смужці.

Але хлопчик не міг схопити цих звуків у їх цілості, не міг з'єднати їх, розташувати в перспективу. Вони ніби падали, проникаючи в темну голівку, один по одному, то тихі, неясні, то гучні, яскраві, оглушливі. Часом вони товпились разом, неприємно мішаючись у незрозумілу дисгармонію. А вітер з поля все свистів у вуха, і хлопчикові здавалось, що хвилі біжать прудкіше і рокіт їх застилає всі інші звуки, які линуть тепер звідкілясь із іншого світу, наче спогад про вчорашній день. І в міру того, як звуки меркли, в груди хлопчикові вливалося відчуття якоїсь лоскітної млості. Обличчя злегка сіпалося від переливів, що ритмічно пробігали по ньому; очі то заплющувались, то розплющувались знову, брови тривожно рухалися, і в усіх рисах пробивалось запитання, важке зусилля думки і уяви. Незміцніла ще й переповнена новими відчуттями свідомість починала знемагати: вона ще боролася з враженнями, що наринули з усіх боків, силкуючись устояти серед них, злити їх в єдине ціле і таким способом оволодіти ними, подолати їх. Та завдання було над силу темному мозкові дитини, якому бракувало для цієї роботи зорових уявлень.

І звуки летіли й падали один по одному, все ще надто строкаті, надто дзвінкі... Хвилі, що охопили хлопчика, здіймалися все напруженіше, налітаючи з навколишнього мороку, що дзвенів і рокотав, і зникаючи в той же морок, замінюючись новими хвилями, новими звуками... швидше, вище, болючіше підіймали вони його, заколисували, присипляли... Ще раз пролетіла над цим меркнучим хаосом довга й смутна нота людського окрику, і потім усе враз замовкло.

Хлопчик тихо застогнав і відкинувся назад на траву. Мати швидко повернулася до нього і теж скрикнула: він лежав на траві, блідий, непритомний.

VIII

Дядю Максима дуже стурбував цей випадок. Від якогось часу він став виписувати книжки з фізіології, психології та педагогіки і з звичайною своєю енергією заходився вивчати все, що дає наука про таємниче зростання й розвиток дитячої душі.

Ця робота захоплювала його дедалі більше, і тому похмурі думки про непридатність до життєвої боротьби, про «черв'яка, що плазує в поросі», та про «фурштат» давно вже непомітно вивітрилися з квадратної голови ветерана. На їх місці запанувала в цій голові вдумлива увага, часом навіть рожеві мрії зігрівали старіюче серце. Дядя Максим все більше переконувався, що природа, яка позбавила хлопчика зору, не скривдила його в усьому іншому; це була істота, яка реагувала на доступні їй зовнішні враження з надзвичайною повнотою й силою. І дяді Максимові здавалося, що він покликаний до того, щоб розвинути притаманні хлопчикові нахили, щоб зусиллям своєї думки та свого впливу врівноважити несправедливість сліпої долі, щоб замість себе поставити в лави бійців за справу життя нового рекрута, на якого без його впливу ніхто не міг би розраховувати.

«Хто знає,— думав старий гарібальдієць,— адже боротися можна не тільки списом та шаблею. Може, несправедливо скривджений долею здійме згодом доступну йому зброю в оборону інших, знедолених життям, і тоді я не марно проживу на світі, знівечений старий солдат...»

Навіть вільні мислителі сорокових та п'ятдесятих років не були позбавлені забобонного уявлення про «таємничі приречення» природи. Не диво, отже, що в міру розвитку дитини, яка виявляла неабиякі здібності, дядя Максим остаточно зміцнів у думці, що сама сліпота є лише один із виявів цих «таємничих приречень». «Знедолений за скривджених» — ось девіз, що його заздалегідь виставив він на бойовому прапорі свого вихованця.

IX

Після першої весняної прогулянки хлопчик кілька днів пролежав, марячи. Він то лежав нерухомо й мовчки у своїй постелі, то бурмотів щось і до чогось прислухався.

І весь цей час з його обличчя не збігав характерний вираз нерозуміння.

— Далебі, він дивиться так, мовби намагається збагнути щось і не може,— говорила молода мати.

Максим замислювався і кивав головою. Він зрозумів, що дивна тривога хлопчика та раптова непритомність пояснювались багатством вражень, з якими не здолала впоратися свідомість, і вирішив допускати ці враження до одужуючого хлопчика поступово, так би мовити, розчленованими на складові частини. В кімнаті, де лежав хворий, вікна були щільно позачинювані. Потім, в міру одужування, їх відчиняли на час, далі його водили по кімнатах, виводили на ганок, у двір, в сад. І щоразу, як на обличчі сліпого з'являвся тривожний вираз, мати пояснювала йому звуки, що вражали його.

— Сопілку пастуха чути за лісом,— казала вона.— А це крізь щебетання горобиної зграї чути голос вільшанки. Чорногуз клекоче на своєму колесі [1]. Він прилетів цими днями з далеких країв і будує гніздо на старому місці.

І хлопчик повертав до неї своє обличчя, що світилося вдячністю, брав її руку і кивав головою, все прислухаючись з вдумливою й осмисленою увагою.

X

Він починав розпитувати про все, що привертало його увагу, і мати або, ще частіше, дядя Максим розповідали йому про різні речі та істоти, які видавали ті чи інші звуки. Оповідання матері, більш живі й яскраві, справляли на хлопчика більше враження, але часом враження це бувало занадто болісне. Молода жінка, страждаючи сама, з розчуленим обличчям, з очима, що дивилися з безпорадною скаргою й болем, силкувалася дати своїй дитині поняття про форми й кольори. Хлопчик напружував увагу, зсував брови, на лобі його лягали навіть легкі зморшки. Видимо, дитяча голівка працювала над непосильним завданням, тяжка уява билася, прагнучи утворити з побічних даних нове уявлення, але з цього нічого не виходило.

---

[1] В Малоросії та Польщі для чорногузів ставлять високі стовпи і надівають на них старі колеса, на яких птах мостить гніздо. *(Прим. автора.)*

Дядя Максим завжди невдоволено хмурився в таких випадках і, коли на материні очі набігали сльози, а обличчя дитини блідло від зосереджених зусиль, тоді Максим втручався в розмову, відстороняв сестру і починав свої оповідання, в яких, по змозі, користувався тільки просторовими та звуковими уявленнями. Обличчя сліпого ставало спокійнішим.

— Ну, а який він? великий? — питав він про чорногуза, що вибивав на своєму стовпі лінивий барабанний дроб.

І при цьому хлопчик розсував руки. Він робив це звичайно при таких запитаннях, а дядя Максим показував йому, коли слід було спинитися. Тепер він зовсім розсунув свої маленькі рученята, але дядя Максим сказав:

— Ні, він ще куди більший. Якби привести його в кімнату та поставити долі, то голова його була б вища, ніж спинка стільця.

— Великий...— задумано мовив хлопчик.— А вільшанка — ось! — і він ледве-ледве розвів складені докупи долоні.

— Еге, вільшанка така... Зате великі птахи ніколи не співають так добре, як маленькі. Вільшанка старається, щоб усім було приємно її слухати. А чорногуз — поважний птах, стоїть собі на одній нозі у гнізді, озирається кругом, наче сердитий хазяїн на робітників, і голосно бурчить, не турбуючись тим, що голос у нього хрипкий і що його можуть чути сторонні.

Хлопчик сміявся, слухаючи ці описи, і забував на час про свої важкі спроби зрозуміти оповідання матері. Та все ж ці оповідання вабили його дужче, і він більше звертався з розпитами до неї, а не до дяді Максима.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

I

Темна голова дитини збагачувалася новими уявленнями; з допомогою дуже витонченого слуху він все далі заглиблювався в навколишню природу. Над ним і круг нього, як і раніше, стояв глибокий, непроглядний морок; морок цей навис над його мозком важкою хмарою, і, хоч

він заліг над ним від дня народження, хоч, видимо, хлопчик мусив звикнутися із своїм нещастям, однак дитяча природа з якогось інстинкту безперестанку силкувалася скинути темну запону. Ці несвідомі пориви до незнаного світла, що ні на хвилину не кидали дитини, все глибше відбивалися на її обличчі виразом неясного болючого зусилля.

Проте бували й для хлопчика хвилини ясного вдоволення, яскравого дитячого захоплення, і це траплялося тоді, коли доступні для нього зовнішні враження давали йому нове сильне відчуття, знайомили з новими явищами невидимого світу. Велика й могутня природа не лишалася для сліпого зовсім закритою. Так, одного разу, коли його вивели на високу скелю над річкою, він з особливим виразом прислухався до тихих сплесків річки далеко під ногами і з завмиранням серця хапався за материне плаття, слухаючи, як котилися вниз, зриваючись з-під ноги його, камінці. Відтоді він уявляв собі глибину, як тихий гомін води при підніжжі скелі або як зляканий шурхіт камінців, що падали вниз.

Далина звучала в його вухах неясно завмираючою піснею; коли ж по небу гучно перекочувався весняний грім, заповнюючи собою простір і з сердитим гуркотом губляючись за хмарами, сліпий хлопчик прислухався до цього гуркоту з побожним ляком, і серце його розширялося, а в голові виникало величаве уявлення про обшир піднебесних висот.

Отже, звуки були для нього головним безпосереднім виявом зовнішнього світу; інші враження тільки доповнювали враження слуху, в які виливалися його уявлення, як у форми.

Іноді, в гарячий полудень, коли довкола все замовкало, коли стихав людський рух і в природі западала та особлива тиша, під якою почувається лише невпинний, безшумний біг життєвої сили, на обличчі сліпого хлопчика з'являвся характерний вираз. Здавалося, під впливом зовнішньої тиші з глибини його душі підіймалися якісь йому самому доступні звуки, до яких він мовби дослухався з напруженою увагою. Можна було подумати, дивлячись на нього в такі хвилини, що неясна мисль, зароджуючись, починає звучати в його серці, як невиразна мелодія пісні.

II

Йому йшов уже п'ятий рік. Він був тонкий і кволий, але ходив і навіть бігав вільно по всьому дому. Хто дивився на нього, як він впевнено виступав у кімнатах, повертаючи саме там, де треба, і вільно розшукуючи потрібні йому речі, той міг би подумати, коли це був хтось незнайомий, що перед ним не сліпа, а тільки дивно зосереджена дитина з задуманими очима, які дивилися в невиразну далину. Та вже по двору він ходив з більшими труднощами, постукуючи поперед себе палицею. А як у руках у нього не було палиці, то він волів лазити по землі, хутко обслідуючи руками речі, що траплялися на дорозі.

III

Був тихий літній вечір. Дядя Максим сидів у саду. Батько, як звичайно, заклопотався десь на далекому полі. У дворі й довкола було тихо; селище засипало, в челядні теж стих гомін робітників і слуг. Хлопчика вже з півгодини як поклали в постіль.

Він лежав, напівдрімаючи. Від якогось часу у нього з цією тихою годиною став пов'язуватися дивний спогад. Він, звичайно, не бачив, як темніло синє небо, як чорне верховіття дерев хиталося, вимальовуючись на зоряній блакиті, як хмурились кошлаті стріхи будівель, що обступали двір, як синя мла розливалась по землі разом з тонким золотом місячного й зоряного світла. Та ось уже кілька днів він засипав під якимсь особливим, чарівним враженням, якого не міг собі другого дня пояснити.

Коли дрімота все густіше повивала його свідомість, коли неясний шелест буків зовсім стихав і він переставав уже розрізняти і далеке гавкання сільських собак, і тьохкання солов'я за річкою, і меланхолійне дзвякання бубонців, підв'язаних лошаті, що паслося на луках,—коли всі окремі звуки стушовувалися й губилися, йому починало здаватися, що всі вони, злившись в одну стройну гармонію, тихо влітають у вікно і довго кружляють над його постіллю, навіваючи невиразні, але на диво приємні мрії. Ранком він прокидався розніжений і жваво питав у матері:

— Що це було... вчора? Що воно таке?..

Мати не знала, в чому річ, і думала, що дитину хвилюють сни. Вона сама укладала хлопчика в постіль, старанно хрестила і йшла тоді вже, коли він починав дрімати, не помічаючи при цьому нічого особливого. Але другого дня він знову говорив їй про щось таке, що приємно тривожило його звечора.

— Так гарно, мамо, так гарно! Що ж воно таке?

Цього вечора вона вирішила залишитися біля постелі дитини довше, щоб з'ясувати собі дивовижну загадку. Вона сиділа на стільці, поруч його ліжка, машинально перебираючи петлі в'язання і прислухаючись до того, як рівно дише її Петрусь. Здавалося, він зовсім уже заснув, але раптом у пітьмі почувся його тихий голос:

— Мамо, ти тут?

— Тут, тут, мій хлопчику...

— Іди собі, будь ласка, *воно* боїться тебе і досі *його* нема. Я вже зовсім був заснув, а цього все нема...

Зачудована мати з якимсь дивним почуттям слухала цей напівсонний, жалібний шепіт... Дитина говорила про свої сонні мрії з такою певністю, ніби воно щось реальне. Все ж мати встала, нахилилась до хлопчика, щоб поцілувати його, і тихо вийшла, вирішивши непомітно підійти до відчиненого вікна з боку саду.

Не встигла вона зробити свого обходу, як загадка з'ясувалась. Вона раптом почула тихі, переливчасті тони сопілки, що линули із стайні, змішуючись з шарудінням південного вечора. Вона враз зрозуміла, що саме ці нехитрі переливи простої мелодії, збігаючись з фантастичною годиною дрімоти, так приємно настроювали хлопчикові спогади.

Вона сама зупинилась, постояла з хвилину, прислухаючись до задушевних мотивів малоруської пісні, і, зовсім заспокоєна, пішла в темну алею саду до дяді Максима.

«Гарно грає Йохим,— подумала вона.— Дивно, скільки тонкого почуття в цьому грубуватому на вигляд «хлопові».

IV

А Йохим справді грав гарно. Йому за іграшку була навіть і хитра скрипка, і був час, коли в корчмі, неділями, ніхто краще не міг заграти «козака» або веселого

польського «краков'яка». Коли бувало він, умостившись на лавці в кутку, міцно притиснувши скрипку голеним підборіддям і хвацько заломивши високу смушеву шапку на потилицю, ударяв кривим смичком по пругких струнах, тоді рідко хто в корчмі міг усидіти на місці. Навіть старий одноокий єврей, що акомпанував Йохимові на контрабасі, запалювався до краю. Його незграбний «струмент», здавалось, надривається від зусиль, щоб поспіти своїми важкими басовими нотами за легкими, співучими й скакаючими тонами Йохимової скрипки, а сам старий Янкель, високо посмикуючи плечима, вертів лисою головою в ярмулці і весь підстрибував у такт пустотливій і жвавій мелодії. Що ж казати про хрещений народ, у якого ноги з давніх-давен так побудовані, що при перших звуках веселого танечного мотиву самі починають підгинатися й притупувати.

Та з того часу як Йохимові полюбилася Марія, дворова дівка сусіднього пана, він щось не залюбив веселої скрипки. Правда, що скрипка не помогла йому скорити серце гострухи, і Марія віддала перевагу безвусій німецькій фізіономії панського камердинера перед вусатою пикою хохла-музиканта. Відтоді його скрипки не чували більше в корчмі й на вечорницях. Він повісив її на кілочку в стайні і не звертав уваги на те, що від вогкості та його недбальства на улюбленому колись інструменті раз у раз лопали одна по одній струни. А вони лопали з таким голосним і жалібним передсмертним дзенькотом, що аж коні співчутливо іржали і здивовано повертали голови до озлобленого хазяїна.

На місце скрипки Йохим купив у прохожого карпатського горянина дерев'яну дудку. Він, мабуть, вважав, що її тихі, задушевні переливи більш відповідають його гіркій долі, краще виявлять сум його знехтуваного серця. Однак горська дудка не справдила його сподівань. Він перебрав їх з десяток, пробував на всякий спосіб, обрізав, мочив у воді й сушив на сонці, підвішував на тонкій мотузочці під стріхою, щоб її обдувало вітром, але ніщо не допомагало: горська дудка не слухалась хохлацького серця. Вона свистіла там, де треба було співати, вискала тоді, коли він сподівався від неї томного тремтіння, і взагалі ніяк не піддавалась його настрою. Нарешті він розсердився на всіх бродячих горян, остаточно упевнившись, що жоден з них не здатен зробити гарну дудку, і тоді

вирішив зробити її своїми руками. Кілька днів він блукав з насупленими бровами по полях і болотах, підходив до кожного кущика верболозу, перебирав його віти, зрізав деякі з них, та, очевидно, ніяк не знаходив того, що йому було потрібне. Його брови все були похмуро зсунуті, і він ішов далі, не кидаючи шукати. Нарешті він натрапив одне місце, над ліниво леліючою річкою. Вода ледве-ледве ворушила в цій заводі білі голівки латаття, вітер не долітав сюди з-за верболозу, що густо розрісся і тихо та задумано схилився до темної, спокійної глибини. Йохим, розсунувши кущі, підійшов до річки, постояв з хвилину і якось враз упевнився, що саме тут він знайде те, чого йому треба. Зморшки на лобі в нього розійшлись. Він вийняв з-за халяви прив'язаний на ремінці складаний ножик і, озирнувши уважним поглядом кущі верболозу, що задумано шепотілись, рішуче підійшов до тонкої, прямої лозини, яка гойдалась над розмитою кручею. Він навіщось клацнув по ній пальцем, подивився задоволено, як вона пругко захиталася в повітрі, прислухався до шепоту її листя і мотнув головою.

— Ото ж воно самісіньке,— пробурмотів Йохим з задоволенням і викинув у річку все зрізане раніше пруття.

Дудка вийшла на славу. Висушивши лозину, він випалив їй серце розжареною дротиною, пропалив шість круглих дірочок, прорізав навскоси сьому і щільно заткнув один край дерев'яною затичкою, лишивши в ній скісну вузеньку щілинку. Потім вона цілий тиждень висіла на мотузці, причому її гріло сонце і обвівало дзвінким вітром. Після цього він ретельно вистругав її ножем, почистив склом і міцно обтер клаптем грубого сукна. Вершок у неї був круглий, від середини йшли рівні, наче відполіровані грані, по яких він випалив зігнутими залізячками різні хитрі візерунки. Попробувавши її кількома швидкими переливами гами, він схвильовано мотнув головою, крякнув і квапливо сховав у потайне містечко біля своєї постелі. Він не хотів робити першої музичної спроби серед денної метушні. Зате того ж вечора із стайні полились ніжні, задумливі, переливчасті й тремтливі трелі. Йохим був цілком задоволений із своєї дудки. Здавалося, вона була частиною його самого; звуки її лились ніби з власних його зігрітих і розніжених грудей, і кожен

зворот його почуття, кожен відтінок його туги зараз же тремтів у чудесній дудці, тихо зривався з неї і звучно линув слідом за іншими серед чуйно настороженого вечора.

V

Тепер Йохим був закоханий у свою дудку і святкував з нею свій медовий місяць. Вдень він акуратно справляв обов'язки конюха, водив коні на водопій, запрягав їх, виїздив з панею або з Максимом. Часом, коли він позирав у бік сусіднього села, де жила жорстока Марія, нудьга починала гризти його серце. Та коли наставав вечір, він забував про весь світ, і навіть образ чорнобривої дівчини повивався ніби туманом. Цей образ втрачав свою пекучу виразність, малювався перед ним у якомусь неясному тлі і лише настільки, щоб надавати задумливо-журного характеру наспівам чудесної дудки.

У такому музичному екстазі, весь виливаючись в тремтливих мелодіях, лежав Йохим у стайні і того вечора. Музикант устиг зовсім забути не тільки жорстоку красуню, але навіть упустив з пам'яті власне своє існування, як раптом він здригнувся і звівся на своїй постелі. В найпатетичнішому місці він відчув, як чиясь маленька рука хутко пробігла легкими пальцями по його обличчю, сковзнула по руках і далі почала якось квапливо обмацувати дудку. Разом з тим він почув біля себе чиєсь швидке, схвильоване, коротке дихання.

— Цур тобі, пек тобі! — вимовив він звичайне заклинання і тут же запитав: — Чортове чи боже? — бажаючи довідатись, чи не має він діла з нечистою силою.

Та зараз же промінь місяця, сковзнувши у відчинені ворота стайні, показав йому, що він помилився. Біля його ліжка стояв сліпий панич і жадібно тягся до нього своїми рученятами.

Через годину мати, схотівши глянути на сонного Петруся, не знайшла його в постелі. Вона злякалася спочатку, але скоро материнська кмітливість підказала їй, де треба шукати зниклого хлопчика. Йохим дуже зніяковів, коли, зупинившись, щоб зробити перепочинок, він несподівано побачив у дверях стайні «милостиву пані». Вона, видимо, вже кілька хвилин стояла на цьому місці, слу-

хаючи його гру і дивлячись на свого хлопчика, що сидів на ліжку, загорнутий у Йохимів кожух, і все ще жадібно прислухався до увірваної пісні.

VI

Відтоді кожного вечора хлопчик приходив до Йохима у стайню. Йому й на думку не спадало просити Йохима заграти що-небудь удень. Здавалося, денна метушня й рух виключали в його уявленні можливість цих тихих мелодій. Та тільки на землю спускався вечір, Петрусь почував гарячкове нетерпіння. Вечірній чай і вечеря були для нього лише вказівкою, що жадана хвилина близька, і мати, що їй якось інстинктивно не подобались ці музичні сеанси, все ж не могла заборонити своєму пестунчикові бігти до дударя і просиджувати у нього в стайні години зо дві перед сном. Ці години стали тепер для хлопчика найщасливішим часом, і мати з пекучою ревністю бачила, що вечірні враження володіють дитиною навіть і другого дня, що навіть на її пестощі хлопчик не відповідає так неподільно, як перше, що, сидячи в неї на руках та обнімаючи її, він з задуманим виглядом пригадує вчорашню Йохимову пісню.

Тоді вона згадала, що кілька років тому, навчаючись у київському пансіоні пані Радецької, вона, між іншими «приємними мистецтвами», вивчала також і музику. Правда, сама по собі ця згадка була не з особливо солодких, бо пов'язувалася з уявленням про вчительку, стару німецьку панну Клапс, дуже худу, дуже прозаїчну і, головне, дуже сердиту. Ця надзвичайно жовчна діва, яка дуже вправно «виламувала» пальці своїх учениць, щоб надати їм потрібної гнучкості, разом з тим із дивовижним успіхом убивала в своїх вихованках всякі ознаки чуття музичної поезії. Це полохливе чуття не могло зносити вже самої присутності панни Клапс, не кажучи про її педагогічні методи. Тому, вийшовши з пансіону, і навіть заміжем, Ганна Михайлівна і не подумала про відновлення своїх музичних вправ. Але тепер, слухаючи хохла-дударя, вона почувала, що разом з ревнощами до нього в її душі поволі прокидається відчуття живої мелодії, а образ німецької панни меркне. Внаслідок цього процесу виникла

просьба пані Попельської до чоловіка виписати з міста піаніно.

— Як хочеш, моя голубко,— відповів зразковий чоловік. — Ти, здається, не дуже любила музику.

Того ж дня надіслано було до міста лист, та доки інструмент купили й привезли з міста в село, повинно було минути щонайменше два-три тижні.

А тимчасом із стайні кожного вечора звучали мелодійні заклики, і хлопчик кидався туди, навіть не питаючи вже дозволу матері.

Специфічний дух стайні змішувався з ароматом сухої трави та гострим запахом сиром'ятного ременю. Коні тихо жували, шеркаючи висмикуваними з-за драбини віхтями сіна; коли дудар зупинявся перепочити, до стайні виразно долітав шепіт зелених буків із саду. Петрик сидів, як зачарований, і слухав.

Він ніколи не перебивав музиканта, і тільки коли той сам зупинявся та збігало дві-три хвилини в мовчанні, німе зачарування змінялося в хлопчику на якусь дивну жадібність. Він тягся по дудку, брав її тремтячими руками і прикладав до губ. А що при цьому в грудях у хлопчика перехоплювало дух, то перші звуки виходили в нього якісь тремтливі й тихі. Але потім він став потроху опановувати немудрий інструмент. Йохим розміщав його пальці по дірочках, і хоч маленька ручка ледве могла захопити ці дірочки, та все ж він незабаром звикся з звуками гами. При цьому кожна нота мала для нього мовби свою окрему фізіономію, свій індивідуальний характер; він знав уже, в якій дірочці живе кожен із цих тонів, звідки його треба випустити, і часом, коли Йохим тихо перебирав пальцями який-небудь нескладний мотив, пальці хлопчика теж починали ворушитися. Він цілком ясно уявляв собі послідовні тони розміщеними по їх звичайних місцях.

VII

Нарешті, рівно через три тижні, з міста привезли піаніно. Петя стояв у дворі і уважно слухав, як робітники метушливо готувалися нести в кімнату привозну «музику». Вона була, очевидно, дуже важка, бо, коли почали її підіймати, віз тріщав, а люди кректали і глибоко дихали. Ось вони рушили розміреними, важкими кроками, і за

кожним таким кроком над їхніми головами щось чудно гуло, гурчало й подзвонювало. Коли дивовижну музику ставили на підлогу у вітальні, вона знов озвалась глухим гудінням, немов погрожуючи комусь у великому гніві.

Все це нагонило на хлопчика почуття, близьке до переляку, і не привертало його до нового неживого, але разом сердитого гостя. Він пішов собі у сад і не чув, як установили інструмент на ніжках, як приїжджий з міста настроювач заводив його ключем, пробував клавіші та настроював дротяні струни. Але тоді, коли все скінчилося, мати звеліла покликати до кімнати Петю.

Тепер, озброївшись віденським інструментом найкращого майстра, Ганна Михайлівна загодя тріумфувала з перемоги над немудрою сільською дудкою. Вона була впевнена, що її Петя забуде тепер стайню й дударя і що всі свої радощі діставатиме від неї. Очима, що яскріли сміхом, глянула вона на хлопчика, коли він боязко увійшов разом з Максимом, і на Йохима, який просив дозволу послухати заморську музику і тепер стояв біля дверей, соромливо опустивши очі й звісивши чуприну. Коли дядя Максим і Петя посідали на кушетці, вона враз ударила по клавішах піаніно.

Вона грала п'єсу, яку в пансіоні пані Радецької і під керуванням панни Клапс вивчила досконало. Це було щось особливо гучне, але досить хитре, що вимагало неабиякої гнучкості пальців; на публічному іспиті Ганна Михайлівна здобула цією п'єсою численні похвали і собі, а надто своїй учительці. Ніхто не міг сказати цього напевно, але багато хто догадувався, що мовчазний пан Попельський зачарувався панною Яценко саме в ту коротку чверть години, коли вона виконувала трудну п'єсу. Тепер молода жінка грала її, свідомо розраховуючи на другу перемогу: вона бажала міцніше прихилити до себе маленьке серце свого сина, захопленого хохлацькою дудкою.

Однак цим разом її сподівання не справдилися: віденському інструментові, як виявилось, було над силу боротися з куском української верби. Щоправда, у віденського піаніно були могутні засоби: дороге дерево, прекрасні струни, чудова робота віденського майстра, багатство широкого регістру. Зате і в української дудки знайшлись спільники, бо вона була у себе вдома, серед рідної української природи.

Перше, ніж Йохим зрізав її своїм ножем і випалив її серце розжареним залізом, вона гойдалася тут, над знайомою хлопчикові рідною річкою, її голубило українське сонце, яке гріло і його, і той же обвівав її український вітер, доки гостре око українця-дударя нагляділо її над розмитою кручею. І тепер важко було іноземному пришельцеві боротися з простою місцевою дудкою, бо вона з'явилась сліпому хлопчикові в тиху годину дрімоти, серед таємничого вечірнього шереху, під шелест засипаючих буків, у супроводі всієї рідної української природи.

Та й пані Попельській далеко було до Йохима. Щоправда, її тонкі пальці були й бистріші і гнучкіші; мелодія, яку вона грала, складніша й багатша, і чимало праці поклала панна Клапс, щоб навчити свою ученицю володіти трудним інструментом. Зате в Йохима було безпосереднє музичне почуття, він кохав і сумував, і з коханням своїм, і з тугою звертався до рідної природи. Його вчила нескладних мотивів ця природа, шум її лісу, тихий шепіт степової трави, задумлива, рідна, старовинна пісня, яку він чув іще над своєю дитячою колискою.

Так, трудно було віденському інструментові перемогти хохлацьку дудку. Не минуло й однієї хвилини, як дядя Максим раптом різко застукав об підлогу своєю милицею. Коли Ганна Михайлівна повернулась в той бік, вона побачила на зблідлому обличчі Петрика той самий вираз, з яким пам'ятного для неї дня першої весняної прогулянки хлопчик лежав на траві.

Йохим співчутливо подивився на хлопчика, потім кинув зневажливий погляд на німецьку музику і вийшов, гупаючи по підлозі вітальні своїми незграбними чобітьми.

VIII

Багато сліз коштувала бідолашній матері ця невдача,— сліз і сорому. Їй, «милостивій пані» Попельській, яка чула грім оплесків «добірної публіки», усвідомлювати себе так жорстоко переможеною, і ким же? — простим конюхом Йохимом з його дурною свистілкою! Коли вона згадувала повний зневаги погляд хохла після її невдалого концерту, краска гніву заливала її обличчя, і вона щиро ненавиділа «огидного хлопа».

І однак кожного вечора, коли її хлопчик утікав до

стайні, вона відчиняла вікно, спиралася на нього ліктями і жадібно прислухалась. Спершу слухала вона з почуттям гнівної зневаги, намагаючись лише вловити смішні сторони в цьому «дурному цвіриньканні», та помалу-малу — вона й сама не розуміла, як це могло трапитися,— дурне цвіринькання стало опановувати її увагу, і вона вже жадно ловила задумливо-журні мотиви. Отямившись, вона спитала себе, в чому ж їх принадність, їх чаруюча таємниця, і поволі ці сині вечори, невиразні вечірні тіні та дивна гармонія пісні з природою розв'язали їй це питання.

«Так,— думала вона про себе, переможена й завойована в свою чергу,— тут є якесь зовсім особливе, справжнє чуття... чаруюча поезія, якої не вивчиш з нот».

І це була правда. Таємниця цієї поезії полягала в дивовижному зв'язку між давно вмерлим минулим і вічно живою, і вічно промовляючою до людського серця природою, свідком цього минулого. А він, грубий мужик у мазаних чоботях і з мозолястими руками, носив у собі цю гармонію, це живе чуття природи.

І вона усвідомлювала, що горда пані смиряється в ній перед конюхом-хлопом. Вона забувала його грубу одежу та запах дьогтю, і крізь тихі переливи пісні пригадувалось їй добродушне обличчя, з лагідним виразом сірих очей і сором'язливо-гумористичною посмішкою з-під довгих вусів. Іноді краска гніву знов приливала до обличчя й скронь молодої жінки: вона почувала, що в боротьбі за увагу її дитини вона стала з цим мужиком на одну арену, на рівній нозі, і він, «хлоп», переміг.

А дерева в саду шепотілись у неї над головою, ніч розгорялась вогнями в синьому небі й розливалась по землі синьою пітьмою, і, разом з тим, в душу молодої жінки лився гарячий смуток від Йохимових пісень. Вона все більше смирялась і все більше вчилася осягати нехитру таємницю безпосередньої і чистої простої поезії.

IX

Так, у мужика Йохима справжнє, живе почуття! А в неї? Невже в неї нема й краплини цього почуття? Чого ж так гаряче в грудях, і так тривожно б'ється в неї серце, й сльози несамохіть підступають до очей?

Хіба це не почуття, не пекуче почуття любові до її знедоленої, сліпої дитини, яка утікає від неї до Йохима і якій вона не вміє дати такої ж живої утіхи?

Їй пригадався вираз болю, викликаний її грою на обличчі хлопчика, і пекучі сльози лились у неї з очей, і часом вона ледве стримувала ридання, що підступали до горла і от-от готові були вирватися.

Сердешна мати! Сліпота її дитини стала й її вічною, невиліковною недугою. Вона виявилася і в хворобливо-перебільшеній ніжності, і в цьому почутті, що захопило її всю, пов'язало тисячею невидних струн її наболіле серце з кожним проявом дитячого страждання. З цієї причини те, що в іншій викликало б саму досаду,— це чудне суперництво з хохлом-дударем,— для неї стало джерелом найсильніших, перебільшено-пекучих страждань.

Так минав час, не приносячи їй полегшення, та зате й не без користі: вона почала усвідомлювати в собі припливи того самого живого відчуття мелодії й поезії, яке так зачарувало її в грі хохла. Тоді в ній ожила й надія. Охоплена раптовими припливами самовпевненості, вона кілька разів підходила до свого інструмента й відкривала кришку, наміряючись заглушити співучими ударами клавішів тиху дудку. Та кожного разу почуття нерішучості і соромливого страху удержувало її від цих спроб. Їй пригадувалось обличчя її страждаючого хлопчика і зневажливий погляд хохла, і щоки палали в пітьмі від сорому, а руки лише пробігали в повітрі над клавіатурою з боязкою жадністю...

Проте день-у-день якась внутрішня свідомість своєї сили все зростала в ній, і, вибираючи час, коли хлопчик грався надвечір у далекій алеї або йшов гуляти, вона сідала до піаніно. Перші спроби не дуже її задовольнили; руки не корилися її внутрішньому розумінню, звуки інструмента здавалися спочатку чужими настроєві, що оволодів нею. Але потроху цей настрій переливався в них повніше й легше; уроки хохла не минули марно, а палка любов матері та чуйне розуміння того, що саме захоплювало так сильно серце дитини, дали їй змогу так швидко засвоїти ці уроки. Тепер з-під рук виходили вже не тріскучі мудровані «п'єси», а тиха пісня, журна українська думка дзвеніла й плакала в темних кімнатах, розм'якшуючи материнське серце.

Нарешті вона набула досить сміливості, щоб стати до одвертої боротьби, і от, вечорами, між панським домом і Йохимовою стайнею почалося дивовижне змагання. Із затіненого сарая з навислою солом'яною стріхою тихо вилітали переливчасті трелі дудки, а назустріч їм з відчинених вікон садиби, що виблискувала крізь листя буків, відсвітом місячного сяйва, линули співучі, повні акорди фортепіано.

Спершу ні хлопчик, ні Йохим не хотіли звертати уваги на «хитру» музику садиби, проти якої вони почували упередження. Хлопчик навіть хмурив брови і нетерпляче підганяв Йохима, коли той зупинявся.

— Е! грай же, грай!

Та не минуло й трьох днів, як ці зупинки стали все частішати. Йохим раз по раз відкладав дудку і починав прислухатися з чимраз більшим зацікавленням, а під час цих пауз і хлопчик теж заслухувався і забував підганяти приятеля. Нарешті Йохим сказав з задуманим виглядом:

— Отож як гарно... Бач, яка воно штука...

І потім, з тим же таки задумано-неуважливим виглядом людини, що прислухається, він узяв хлопчика на руки і пішов з ним через сад до відчиненого вікна вітальні.

Він гадав, що «милостива пані» грає для власної своєї втіхи і не звертає на них уваги. Але Ганна Михайлівна чула в проміжках, як замовкла її суперниця-дудка, бачила свою перемогу, і її серце билося з радощів.

Разом з тим її гнівне почуття до Йохима уляглося зовсім. Вона була щаслива і усвідомлювала, що завдячує цим щастям йому: він навчив її, як знову привернути до себе дитину, і якщо тепер її хлопчик дістане від неї цілі скарби нових вражень, то за це обоє вони мають дякувати йому, мужикові-дударю, їх спільному вчителеві.

X

Лід було зламано. Хлопчик другого дня з боязкою цікавістю увійшов до вітальні, де не бував, відколи в ній оселився дивний міський гість, що здався йому таким сердито-крикливим. Тепер учорашні пісні цього гостя підкупили слух хлопчика і змінили його ставлення до інструмента. З останніми слідами попередньої боязкості він підійшов до того місця, де стояло піаніно, зупинився на

якійсь віддалі і прислухався. У вітальні нікого не було. Мати сиділа з роботою в другій кімнаті на дивані і, затаївши подих, дивилася на нього, милуючись кожним його рухом, кожною зміною виразу на нервовому обличчі дитини.

Простягши здаля руки, він торкнувся полірованої поверхні інструмента і зараз же боязко відсунувся. Повторивши разів зо два цю спробу, він підійшов ближче і став уважно досліджувати інструмент, нахиляючись до землі, щоб обмацати ніжки, обходячи кругом з вільних боків. Нарешті його рука потрапила на гладкі клавіші.

Тихий звук струни непевно затремтів у повітрі. Хлопчик довго прислухався до зниклих уже для слуху матері вібрацій і потім, з виразом цілковитої уваги, торкнув другу клавішу. Провівши після цього рукою по всій клавіатурі, він потрапив на ноту верхнього регістру. Кожному тонові він давав досить часу, і вони, один по одному колихаючись, тремтіли й завмирали у повітрі. Обличчя сліпого, разом з напруженою увагою, виражало втіху; він, видимо, милувався кожним окремим тоном, і вже в цій чуйній уважності до елементарних звуків, складових частин майбутньої мелодії, виявилися задатки артиста.

Але при цьому здавалося, що сліпий долучав іще якісь особливі властивості до кожного звука: коли з-під його руки вилітала весела й яскрава нота високого регістру, він підіймав пожвавлене обличчя, ніби проводячи вгору цю дзвінку летючу ноту. Навпаки, при густому, ледве чутному і глухому тремтінні баса він нахиляв вухо: йому здавалося, що цей важкий тон мусить неодмінно низько розкотитися над землею, розсипаючись по підлозі й гублячись у далеких кутках.

XI

Дядя Максим ставився до всіх цих музичних експериментів тільки терпимо. Хоч як це дивно, але так ясно виявлені нахили хлопчика породжували в інваліді двоїсте почуття. З одного боку, жагучий потяг до музики свідчив про безперечно властиві хлопчикові музичні здібності, отже, визначав доневна можливе для нього майбутнє. З другого — до цієї свідомості домішувалось в серці старого солдата неясне почуття розчарування.

«Звісно,— міркував Максим,— музика теж велика сила, що дає змогу володіти серцем юрби. Він, сліпий, збиратиме сотні вичепурених франтів та паній, гратиме їм усякі там... вальси та ноктюрни (правду сказати, далі цих «вальсів» і «ноктюрнів» не йшли музичні знання Максима), а вони утиратимуть сльози хусточками. Ех, дідько б його взяв, не того б мені хотілося, та що ж робити! Хлопець сліпий, то нехай же стане в житті тим, чим може. Тільки все ж краще б уже пісня, чи що? Пісня промовляє не до самого слуху, що невиразно розніжується. Вона дає образи, будить думку в голові й мужність у серці».

— Гей, Йохиме,— сказав він одного вечора, входячи слідом за хлопчиком до Йохима.— Кинь ти хоч раз свою свистілку! Це добре хлопчакам на вулиці чи підпаскові в полі, а ти все ж таки дорослий чолов'яга, хоч та дурна Марія й зробила з тебе суще теля. Тьху, аж соромно за тебе, справді! Дівка одвернулася, а ти й розкис. Свистиш, наче перепел у клітці!

Йохим, слухаючи цю довгу орацію роздосадуваного пана, усміхався в темряві з його безпричинного гніву. Тільки згадка про хлопчаків та підпаска трохи розворушила в ньому почуття легкої образи.

— Не скажіть, пане,— заговорив він.— Такої дуди не знайти вам ні в одного пастуха в Україні, не те що у підпаска... То все свистілки, а ця... ви ось послухайте.

Він затулив пальцями всі дірочки і взяв на дудці два тони в октаву, милуючись повним звуком. Максим плюнув.

— Тьху, прости боже! зовсім подурнів парубок! Що мені твоя дуда? Усі вони однакові — і дудки, й баби, з твоєю Марією на додачу. От краще заспівав би ти нам пісні, коли вмієш,— гарної старої пісні.

Максим Яценко, сам малорос, був людина проста з селянами й двірнею. Він часто гримав і лаявся, та якось необразливо, і тому люди ставились до нього з повагою, але вільно.

— А чого ж? — відказав Йохим на панову пораду.— Співав колись і я не гірш за людей. Тільки, може, й наша мужицька пісня теж вам не до смаку припаде, пане?— шпигонув він злегка співрозмовника.

— Ну, не бреши попустому,— сказав Максим.— Пісня гарна — не дудці пара, коли тільки людина вміє співати як слід. Ось послухаємо, Петрусю, Йохимової пісні. Тільки чи зрозумієш ти, малий?

— А це буде «хлопська» пісня? — спитав хлопчик.— Я розумію «по-хлопському».

Максим зітхнув. Він був романтик і колись мріяв про нову січ.

— Ех, малий! Це не хлопські пісні... Це пісні сильного, вільного народу. Твої діди по матері співали їх на степах понад Дніпром та понад Дунаєм, і на Чорному морі... Ну, та ти зрозумієш це коли-небудь, а тепер,— додав він задумано,— боюсь я іншого...

Справді, Максим боявся іншого нерозуміння. Він думав, що яскраві образи пісенного епосу потребують неодмінно зорових уявлень, щоб промовляти до серця. Він боявся, що темна голова дитини неспроможна буде засвоїти мальовничої мови народної поезії. Він забув, що стародавні баяни, що українські кобзарі й бандуристи були здебільшого сліпі. Правда, тяжка доля, каліцтво примушували частенько брати до рук ліру чи бандуру, щоб просити з нею милостини. Та не все ж це були самі старці й ремісники з гугнявими голосами, і не всі вони втратили зір лише під старість. Сліпота застилає видимий світ темною завісою, яка, звичайно, лягає на мозок, утруднюючи й пригнічуючи його роботу, але все ж із спадкових уявлень та з вражень, одержуваних іншими шляхами, мозок творить у темряві свій власний світ, журний, смутний і похмурий, проте не позбавлений своєрідної, невиразної поезії.

XII

Максим з хлопчиком посідали на сіні, а Йохим приліг на свою лавку (ця поза найбільш відповідала його артистичному настроєві) і, подумавши з хвилину, заспівав. Випадково чи чуйним інстинктом він вибрав пісню дуже вдало. Він спинився на історичній картині:

Ой, там на горі та й женці жнуть.

Кожному, хто чув цю прекрасну народну пісню в належному виконанні, напевно, запав у пам'ять її старовинний мотив, високий, протяжний, мовби повитий смутком історичного спогаду. В ній нема подій, кривавих січ і подвигів. Це й не прощання козака з милою, не молодецький набіг, не експедиція на чайках по синьому морю та Дунаю. Це тільки одна хвилинна картина, що спливла вмить у спогаді українця, як неясна мрія, як уривок із сну про істо-

ричне минуле. Серед буденного й сірого сьогоднішнього дня в його уяві встала раптом ця картина, невиразна, туманна, повита тим особливим смутком, яким віє від зниклої вже рідної старовини. Зниклої, але ще не без сліду! Про неї говорять іще високі могили, де лежать козацькі кості, де опівночі запалюються вогні, звідки чути ночами важкий стогін. Про неї говорить і народний переказ, і замовкаюча дедалі більш народна пісня:

Ой, там на горі та й женці жнуть,
А попід горою, попід зеленою
Козаки йдуть!..
Козаки йдуть!..

На зеленій горі женці жнуть хліб. А попід горою, внизу, йде козаче військо.

Максим Яценко заслухався журної мелодії. В його уяві, викликана чудесним мотивом, що дивовижно зливався із змістом пісні, спливла ця картина, немов освітлена меланхолійним відблиском заходу сонця. На мирних ланах, на горі, беззвучно схиляючись над нивами, видніються постаті женців. А внизу безшумно проходять загони, один по одному, зливаючись з вечірніми тінями долини.

Попереду Дорошенко
Веде своє військо, військо запорозьке
хорошенько.

І протяжна нота пісні про минуле колишеться, дзвенить і замовкає в повітрі, щоб задзвеніти знову й викликати з сутіні все нові і нові постаті.

XIII

Хлопчик слухав з потьмареним і смутним обличчям. Коли співець співав про гору, на якій жнуть женці, уява зразу ж переносила Петруся на висоту знайомої йому скелі. Він пізнав її тому, що внизу плескотить річка ледве чутними ударами хвилі об камінь. Він уже знає й те, що таке женці, він чує брязкання серпів і шурхіт падаючого колосся.

А коли пісня переходила до того, що діється під горою, уява сліпого слухача зараз же зводила його з вершин у долину...

Дзенькіт серпів стих, але хлопчик знає, що женці там, на горі, що вони лишились, та їх не чути, бо вони високо, так само високо, як сосни, шум яких він чув, стоячи під скелею. А внизу, понад річкою, лунає частий рівний тупіт кінських копит... Їх багато, від них стоїть неясний гул там, у темряві, під горою. Це «йдуть козаки».

Він знає також, що значить козак. Діда Хведька, що заходить часом до садиби, усі звуть «старим козаком». Він не раз брав Петруся до себе на коліна, гладив його волосся своєю тремтячою рукою. Коли ж хлопчик своїм звичаєм обмацував його обличчя, то відчував під своїми чутливими пальцями глибокі зморшки, великі обвислі вниз вуса, запалі щоки і на щоках старечі сльози. Таких самих козаків уявляв собі хлопчик під протяжні звуки пісні там, унизу, під горою. Вони сидять на конях такі самі, як Хведько, вусаті, такі самі згорблені, такі самі старі. Вони тихо посуваються безформними тінями в темряві і так само, як Хведько, за чимсь плачуть, може того, що і над горою і над долиною стоїть цей сумний, протяглий стогін Йохимової пісні, — пісні про «необачного козачину», що проміняв молоду жінку на похідну люльку та на бойові знегоди.

Максимові досить було одного погляду, щоб зрозуміти, що чуйна натура хлопчика здатна відгукнутися, незважаючи на сліпоту, на поетичні образи пісні.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

І

Завдяки режимові, запровадженому в згоді з планом Максима, сліпий у всьому, де це було можливо, полишений був на власні зусилля, і це дало якнайкращі наслідки. В домі він не здавався зовсім безпорадним, ходив скрізь дуже впевнено, сам прибирав свою кімнату, тримав у певному порядку свої іграшки й речі. Крім того, наскільки це було йому доступно, Максим звертав увагу на фізичні вправи: у хлопчика була своя гімнастика, а на шостому році Максим подарував небожеві невелику й смирну конячку. Мати спершу не могла собі уявити, щоб її сліпа дитина могла їздити верхи, і вона називала бра-

тову витівку справжнім божевіллям. Та інвалід пустив у діло весь свій вплив, і через два-три місяці хлопчик весело скакав у сідлі поруч Йохима, який командував лише на поворотах.

Отже, сліпота не перешкодила правильному фізичному розвиткові, і вплив її на моральний склад дитини було по змозі ослаблено. Для свого віку хлопчик був високий і стрункий; обличчя його було трохи бліде, риси тонкі й виразні. Чорне волосся ще дужче відтіняло білість обличчя, а великі, темні, мало рухливі очі надавали йому своєрідного виразу, що якось зразу привертав увагу. Легка складка над бровами, звичка трохи подаватися головою вперед і вираз смутку, що часом пробігав якимись хмарками по вродливому обличчю,— оце й усе, чим позначилася сліпота в його зовнішньому вигляді. Його рухи в знайомому місці були впевнені, та все ж помітно було, що природна жвавість придушена і проявляється іноді досить різкими нервовими поривами.

II

Тепер враження слуху остаточно набрали в житті сліпого переважного значення, звукові форми стали головними формами його думки, центром розумової роботи. Він затямлював пісні, вслухаючись в їх чарівні мотиви, знайомився з їх змістом, забарвлюючи його смутком, веселістю чи роздумливістю мелодії. Він ще уважніше ловив голоси навколишньої природи і, зливаючи невиразні відчуття із звичними рідними мотивами, часом вмів узагальнити їх вільною імпровізацією, в якій важко було відрізнити, де кінчається народний, звичний для вуха мотив і де починається особиста творчість. Він і сам не міг відокремити в своїх піснях цих двох елементів: так суцільно злилися в ньому вони обидва. Він швидко заучував усе, що передавала йому мати, яка вчила його грати на фортепіано, але любив також і Йохимову дудку. Фортепіано було багатше, звучніше й повніше, та воно стояло в кімнаті, тоді як дудку можна було брати з собою в поле, і її переливи так неподільно зливалися з тихими зітханнями степу, що іноді Петрусь сам не міг збагнути, чи то вітер навіває здалеку неясні думи, а чи це він сам видобуває їх із своєї сопілки.

Це захоплення музикою стало центром його розумового зросту; воно заповнювало й різноманітило його існування. Максим користувався ним, щоб знайомити хлопчика з історією його країни, і вся вона пройшла перед уявою сліпого, сплетена із звуків. Зацікавлений піснею, він знайомився з її героями, з їх долею, з долею своєї батьківщини. Звідси виник інтерес до літератури, і на дев'ятому році Максим почав перші уроки. Вмілі уроки Максима (якому довелось вивчити для цього спеціальні способи навчання сліпих) дуже подобалися хлопчикові. Вони вносили в його настрій новий елемент — певність і ясність, що врівноважували невиразні відчуття музики.

Отже, день хлопчика був заповнений, не можна було поскаржитись, що він мало дістає вражень. Здавалося, він жив повним життям, наскільки це можливо для дитини. Здавалось також, що він не усвідомлює й своєї сліпоти.

А тимчасом якийсь дивний, недитячий смуток все-таки прозирав у його характері. Максим пояснив це відсутністю дитячого оточення і намагався надолужити цю відсутність.

Сільські хлоп'ята, яких кликали в садибу, трималися відлюдкувато і не могли вільно розгулятися. Крім незвичної обстановки, їх чимало бентежила й сліпота «панича». Вони лякливо поглядали на нього і, збившися вкупу, мовчали або несміливо перешіптувалися один з одним. Коли ж дітей лишали самих у саду чи в полі, вони ставали сміливіші й затівали ігри, та при цьому бувало все так, що сліпий якось лишався осторонь і сумно прислухався до веселої метушні товаришів.

Часом Йохим збирав дітей навколо себе вкупу і починав розповідати їм веселі приказки та казки. Сільські діти, чудово знайомі і з дурним хохлацьким чортом, і з хитрячками-відьмами, поповнювали ці оповідання з власного запасу, і взагалі ці розмови проходили дуже жваво. Сліпий слухав їх з великою увагою й цікавістю, проте сам сміявся рідко. Видимо, гумор живої мови багато чим лишався недоступним для нього, та й не дивно: він не міг бачити ні лукавих вогників в очах оповідача, ні сміхотливих зморщок, ні посмикування довгими вусами.

III

Незадовго перед описуваним часом у невеликому сусідньому маєтку змінився посесор[1]. Замість попереднього, неспокійного сусіди, у якого навіть з мовчазним паном Попельським вийшов позов за якийсь спаш, тепер у недалекій садибі оселився старий Яскульський з дружиною. Дарма що подружжю було вкупі не менше ста років, вони одружились нещодавно, бо пан Якуб довго не міг збити потрібної на оренду суми і тому поневірявся в ролі «економа» по чужих людях, а пані Агнєшка, дожидаючи щасливої хвилини, жила за почесну «покоювку» у графині Потоцької. Коли, врешті, щаслива хвилина надійшла і наречений з нареченою стали руч-об-руч у костьолі, то у вусах і в чубі молодцюватого нареченого половина волосся була зовсім сива, а запашіле соромливим рум'янцем обличчя нареченої було теж облямоване сріблястими локонами.

Та це не стало на перешкоді подружньому щастю, і плодом цього пізнього кохання була єдина дочка, майже одноліток сліпого хлопця. Улаштувавши під старість свій куток, де вони, хоч і умовно, могли вважати себе за повних господарів, старі зажили в ньому тихо й скромно, ніби винагороджуючи себе цією тишею й самотністю за метушливі роки важкого життя «в чужих людях». Перша їх оренда була не зовсім вдала, і тепер вони трохи звузили діло. Але й на новому місці вони зараз же влаштувалися по-своєму. В кутку, де були образи, перевиті плющем, у Яскульської, разом з вербою й «грімницею»[2], зберігалися якісь торбинки з травами й корінням, якими вона лікувала свого чоловіка й сільських жінок та чоловіків, що приходили до неї. Ці трави сповнювали всю хату особливими специфічними пахощами, що неподільно пов'язувалися в пам'яті кожного відвідувача із спогадом про цей чистий маленький будиночок, про його тишу й лад і про двох стареньких, що жили в ньому якимсь незвичайним в наші дні тихим життям.

---

[1] У Південно-західному краї досить розвинена система орендування маєтків: орендар (по-місцевому посесор) є ніби управитель маєтку. Він сплачує власникові певну суму, а далі від його заповзятливості залежить здобувати більший чи менший прибуток. *(Прим. автора.)*

[2] Грімницею звуть воскову свічку, яку запалюють під великі бурі, а також дають у руки вмираючим. *(Прим. автора.)*

З цими старенькими зростала їх одиначка, невелика дівчинка, з довгою русою косою й голубими очима, що вражала всіх при першому ж знайомстві якоюсь дивною солідністю, розлитою в усій її постаті. Здавалося, спокійність пізнього кохання батьків позначилася в характері доньки цією недитячою розсудливістю, плавним спокоєм рухів, задумливістю і глибиною голубих очей. Вона ніколи не соромилася сторонніх, не цуралася знайомства з дітьми і брала участь в їхніх іграх. Та все це робилося з такою щирою поблажливістю, мовби для неї самої воно було зовсім не потрібне. Справді, вона чудово задовольнялася своїм власним товариством, гуляючи, збираючи квіти, розмовляючи із своєю лялькою, і все це з виглядом такої солідності, що іноді здавалося, ніби перед вами не дитина, а малесенька доросла жінка.

IV

Раз Петрик був сам один на пагорбку над річкою. Сонце сідало, в повітрі стояла тиша, тільки ревіння череди, що верталася з села, долітало сюди, пом'якшене віддаллю. Хлопець допіру перестав грати і відкинувся на траву, віддаючись напівдрімотній млості літнього вечора. Він задрімав на хвилину, але раптом чиїсь легкі кроки вивели його з дрімоти. Він невдоволено звівся на лікоть і прислухався. Кроки зупинились унизу під пагорбком. Хода була йому незнайома.

— Хлопчику! — почув він раптом поклик дитячого голосу.— Ти не знаєш, хто оце тут грав?

Сліпий не любив, коли порушували його самотність. Тому він відповів на запитання не дуже привітним тоном:

— Це я...

Легкий здивований вигук був відповіддю на цю заяву, і зараз же голос дівчинки додав тоном простодушної похвали:

— Як гарно!

Сліпий промовчав.

— Чого ж ви не йдете звідси? — спитав він потім, чуючи, що непрохана співрозмовниця все стоїть на місці.

— Навіщо ж ти мене женеш? — спитала дівчинка своїм чистим і простодушно-здивованим голосом.

Звуки цього спокійного дитячого голосу були приємні для слуху сліпого; все ж він відповів тим самим тоном:

— Я не люблю, коли до мене приходять...

Дівчинка засміялась.

— От іще!. Дивіться ви! Хіба вся земля твоя і ти можеш кому-небудь заборонити ходити по землі?

— Мама звеліла всім, щоб сюди до мене не ходили.

— Мама? — задумано перепитала дівчинка.— А моя мама дозволила мені ходити над річкою...

Хлопець, трохи розпещений поступливістю всіх, не звик до таких наполегливих заперечень. Вибух гніву пробіг по його обличчю нервовою хвилею; він підвівся і заговорив швидко й збуджено:

— Ідіть, ідіть, ідіть геть!..

Не знати, чим скінчилася б ця сцена, та тут від садиби почувся голос Йохима, що кликав хлопця до чаю. Той хутко збіг з пагорбка.

— Ах, який поганий хлопець! — почув він за собою щиро обурене зауваження.

V

Другого дня, сидячи на тому самому місці, хлопець згадав про вчорашню сутичку. У цій згадці тепер не було досади. Навпаки, йому навіть схотілося, щоб знов прийшла ця дівчинка з таким приємним, спокійним голосом, якого він ніколи ще не чув. Знайомі йому діти галасливо кричали, сміялися, бились і плакали, але ні один з них не говорив так приємно. Йому стало шкода, що він скривдив незнайому, яка, мабуть, ніколи більш не вернеться.

Справді, днів зо три дівчинка зовсім не приходила. Але четвертого дня Петрусь почув її кроки внизу, на березі річки. Вона йшла тихо; берегова галька ледве шаруділа під її ногами; і вона наспівувала півголосом польську пісеньку.

— Слухайте,— гукнув він, коли вона з ним порівнялася.— Це знову ви?

Дівчинка не відповіла. Камінці так само шаруділи під її ногами. В удаваній безтурботності її голосу, що наспівував пісню, хлопцеві вчувалася ще не забута кривда.

Однак, пройшовши кілька кроків, незнайома зупинилась. Дві-три секунди тривало мовчання. Вона перебирала в цей час букет польових квітів, який тримала в руках, а він ждав відповіді. У цій зупинці та дальшому мовчанні він уловив відтінок навмисного нехтування.

— Хіба ви не бачите, що це я? — спитала вона, нарешті, з великою гідністю, кінчивши з квітами.

Це звичайне запитання боляче озвалось в серці сліпого. Він нічого не відповів, і тільки його руки, що ними він упирався в землю, якось судорожно вхопилися за траву. Та розмова вже почалася, і дівчинка, стоячи на тому самому місці й пораючись із своїм букетом, знову спитала:

— Хто тебе вивчив так гарно грати на дудку?

— Йохим вивчив,— відповів Петрусь.

— Дуже гарно. А чого ти такий сердитий?

— Я... не серджуся на вас,— сказав хлопець тихо.

— Ну, то й я не серджуся... Давай гратися вдвох.

— Я не вмію гратися з вами,— відповів він похнюпившись.

— Не вмієш гратися?.. Чому?

— Так.

— Ні, чому ж?

— Так,— відповів він ледве чутно і ще більше похнюпився.

Йому не доводилося ще ніколи говорити з ким-небудь про свою сліпоту, і простодушний тон дівчинки, яка з наївною наполегливістю питала про це, озвався в ньому знов тупим болем.

Незнайома зійшла на пагорбок.

— Який ти смішний,— заговорила вона з поблажливим жалем, сідаючи поруч нього на траві.— Це ти, мабуть, того, що ще зо мною не знайомий. Ось узнаєш мене, тоді перестанеш боятися. А я не боюсь нікого.

Вона говорила це з безтурботною ясністю, і хлопець почув, як вона кинула до себе у фартух купу квітів.

— Де ви взяли квіти? — спитав він.

— Там,— мотнула вона головою, показуючи назад.

— На луках?

— Ні, там.

— Значить, в гаю. А які це квіти?

— Хіба ти не знаєш квітів?.. Ах, який ти чудний... справді, ти дуже чудний...

Хлопець взяв у руку квітку. Його пальці швидко й легко доторкнулися до листків і віночка.

— Це жовтець,— сказав він,— а ось це фіалка.

Потім він схотів у той самий спосіб ознайомитися і з своєю співрозмовницею: взявши лівою рукою дівчинку за плече, він правою став обмацувати її волосся, далі повіки і хутко пробіг пальцями по обличчю, де-не-де зупиняючись і уважно вивчаючи незнайомі риси.

Все це було зроблено так несподівано й швидко, що дівчинка, вражена подивом, не могла сказати й слова; вона тільки дивилась на нього широко відкритими очима, в яких відбивалося почуття, близьке до жаху. Аж тепер вона помітила, що в обличчі її нового знайомого є щось незвичайне. Бліді й тонкі риси застигли на виразі напруженої уваги, що якось не гармоніювала з його нерухомим поглядом. Очі хлопцеві дивилися кудись, цілком байдуже до того, що він робив, і в них дивно мінився відсвіт призахідного сонця. Все це здалося дівчинці на одну хвилину просто важким кошмаром.

Випручавши своє плече з руки хлопця, вона раптом зірвалася на ноги і заплакала.

— Нащо ти лякаєш мене, поганий хлопчиську? — заговорила вона гнівно, крізь сльози.— Що я тобі зробила?.. Нащо?..

Він сидів на тому самому місці, спантеличений, з низько похиленою головою, і дивне почуття — суміш досади й приниження — сповнило болем його серце. Ще вперше довелось йому зазнати приниження каліки; вперше довідався він, що його фізична вада може викликати не самий жаль, а й ляк. Звичайно, він не міг ясно усвідомити собі важкого почуття, яке гнітило його, та від того, що свідомість ця була неясна й невиразна, вона спричиняла не менше страждання.

Почуття пекучого болю й кривди підступило йому до горла; він упав на траву й заплакав. Плач цей дедалі дужчав, судорожні ридання стрясали все його маленьке тіло, тим більше, що якась природжена гордість змушувала його гамувати цей вибух.

Дівчинка, яка збігла вже з пагорбка, почула ці глухі ридання і здивовано повернулась. Бачачи, що її новий знайомий лежить обличчям до землі і гірко плаче, вона відчула співчуття, тихо зійшла на пагорбок і зупинилася над хлопцем.

— Слухай, — заговорила вона тихо,— чого ти плачеш? Ти, мабуть, думаєш, що я нажаліюсь? Ну, не плач, я нікому не скажу.

Слово співчуття й ласкавий тон викликали у хлопця ще більший нервовий вибух плачу. Тоді дівчинка присіла біля нього навпочіпки; просидівши так з півхвилини, вона тихо торкнулась до його волосся, погладила його голову і потім, з м'якою наполегливістю матері, яка заспокоює покарану дитину, підвела злегка його голову і стала витирати хусткою заплакані очі.

— Ну, ну, годі ж! — заговорила вона тоном дорослої жінки.— Я давно не серджуся. Я бачу, ти жалкуєш, що налякав мене...

— Я не хотів налякати тебе,— відповів він, глибоко зітхаючи, щоб вгамувати нервові приступи.

— Добре, добре! Я не серджусь!.. Ти ж більше не будеш.— Вона підвела його з землі і намагалася посадити поруч себе.

Він послухався. Тепер він сидів, як раніше, обличчям у бік заходу сонця, і коли дівчинка знову глянула на це обличчя, освітлене червонуватим промінням, воно знов здалося їй чудним. В очах хлопця ще стояли сльози, але ці очі були так само нерухомі; риси обличчя раз у раз пересмикувались від нервових спазм, але разом з тим у них видно було недитяче, глибоке й тяжке горе.

— А все-таки ти дуже чудний,— сказала вона з задумливим співчуттям.

— Я не чудний,— відповів хлопець з жалібною гримасою.— Ні, я не чудний... Я... я — сліпий!

— Сліпи-ий? — протягла вона співуче, і голос її затремтів, начебто це сумне слово, тихо вимовлене хлопцем, завдало незгладного удару в її маленьке жіноче серце.— Сліпи-ий? — повторила вона ще більш тремтячим голосом і, ніби шукаючи захисту від непереможного почуття жалості, що охопило всю її, вона раптом обвила шию хлопця руками і притулилася до нього обличчям.

Вражена несподіваністю сумного відкриття, маленька жінка не втрималась на висоті своєї солідності і, обернувшись раптом на засмучену й безпорадну в своїй засмученості дитину, вона й сама гірко і безутішно заплакала.

VI

Кілька хвилин минуло в мовчанні.

Дівчинка перестала плакати і тільки час від часу ще схлипувала, перемагаючись. Повними сліз очима вона дивилася, як сонце, ніби обертаючись у розпеченій атмосфері заходу, поринало за темний пруг обрію. Майнув ще раз золотий обріз вогняної кулі, потім бризнули дві-три гарячі іскри, і темні обриси далекого лісу випливли раптом суцільною синюватою лінією.

З річки потягло прохолодою, і тихий спокій близького вечора відбився на обличчі сліпого; він сидів з похиленою головою, видимо, здивований цим виявом гарячого співчуття.

— Мені жаль...— все ще схлипуючи, вимовила, нарешті, дівчинка, пояснюючи свою слабкість.

Потім, трохи оволодівши собою, вона спробувала перевести розмову на сторонню річ, до якої вони обоє могли поставитися байдуже.

— Сонечко сіло,— промовила вона задумано.

— Я не знаю, яке воно,— була сумна відповідь.— Я його тільки... почуваю...

— Не знаєш сонечка?

— Ні.

— А... а свою маму... теж не знаєш?

— Матір знаю. Я завжди здалека пізнаю її ходу.

— Так, так, це правда. І я з заплющеними очима пізнаю свою матір.

Розмова стала більш спокійною.

— Знаєш, — заговорив сліпий, трохи пожвавлюючись,— адже я почуваю сонце і знаю, коли воно зайшло.

— З чого ти знаєш?

— З того, що... бачиш... Я сам не знаю з чого...

— А-а! — протягла дівчинка, видимо, цілком задоволена цією відповіддю, і вони обоє помовчали.

— Я можу читати,— першим заговорив знову Петрусь,— і незабаром вивчуся писати пером.

— А як же ти?..— почала була вона і раптом ніяково замовкла, не бажаючи провадити далі дражливого допиту. Але він її зрозумів.

— Я читаю у своїй книжці,— пояснив він,— пальцями.

— Пальцями? Я б ніколи не вивчилась читати пальцями... Я й очима погано читаю. Тато каже, що жінки погано розуміють науку.

— А я можу читати навіть по-французькому...

— По-французькому!.. І пальцями... який ти розумний! — з щирим захопленням сказала вона.— Однак я боюсь, щоб ти не простудився. Он над річкою який туман...

— А ти сама?

— Я не боюсь: що мені станеться!

— Ну, і я не боюсь. Хіба може бути, щоб мужчина простудився швидше, ніж жінка? Дядя Максим каже, що мужчина не повинен нічого боятися: ні холоду, ні голоду, ні грому, ні хмари.

— Максим?.. Це той, що на милицях?.. Я його бачила. Він страшний!

— Ні, він нітрохи не страшний. Він добрий.

— Ні, страшний! — переконано повторила вона.— Ти не знаєш, бо не бачив його.

— Як же я його не знаю, коли він мене всього вчить.

— Б'є?

— Ніколи не б'є і не кричить на мене... Ніколи...

— Це добре. Хіба можна бити сліпого хлопчика? Це був би гріх.

— Та він і нікого не б'є,— сказав Петрусь трохи неуважливо, бо його чутке вухо зачуло Йохимові кроки.

Справді, висока постать хохла вималювалась через хвилину на горбастому гребені, що відокремлював садибу від берега, і його голос далеко розкотився в тиші вечора:

— Па-ни-чу-у-у!

— Тебе кличуть,— сказала дівчинка, підводячись.

— Еге. Але мені не хотілося б іти.

— Іди, іди! Я до тебе завтра прийду. Тепер тебе ждуть і мене теж.

VII

Дівчинка точно виконала свою обіцянку і навіть раніше, ніж Петрусь міг на це сподіватися. Другого ж дня, сидячи в своїй кімнаті за звичайним уроком з Максимом, він раптом підвів голову, прислухався і сказав, пожвавлюючись:

— Пусти мене на хвилину. Там прийшла дівчинка.

— Яка ще дівчинка? — здивувався Максим і пішов услід за хлопцем до вихідних дверей.

Справді, вчорашня знайома Петруся в цю саму хвилину увійшла в ворота садиби і, побачивши Ганну Михайлівну, що проходила двором, вільно попростувала до неї.

— Чого тобі, люба дівчинко, треба? — спитала та, думаючи, що її прислали в якій-небудь справі.

Маленька жінка солідно простягла їй руку і спитала:

— Це у вас є сліпий хлопчик?.. Еге?

— У мене, люба, так, у мене,— відповіла пані Попельська, милуючись її ясними очима й вільністю її поводження.

— Ось, бачте... Моя мама відпустила мене до нього. Можу я його бачити?

Але в цю хвилину Петрусь сам підбіг до неї, а на ганку показалась постать Максима.

— Це вчорашня дівчинка, мамо! Я тобі казав,— промовив хлопчик, вітаючись.— Тільки в мене тепер урок.

— Ну, на цей раз дядя Максим відпустить тебе,— сказала Ганна Михайлівна,— я в нього попрошу.

Тимчасом маленька жінка, що почувала себе, видно, зовсім як дома, попростувала назустріч Максимові, який підходив до них на своїх милицях, і, простягши йому руку, сказала тоном поблажливої похвали:

— Це добре, що ви не б'єте сліпого хлопчика. Він мені говорив.

— Невже, пані? — спитав Максим з комічною важністю, приймаючи в свою широку руку маленьку ручку дівчинки.— Який я вдячний моєму вихованцеві, що він зумів схилити на мою користь таку чарівну особу.

І Максим розсміявся, погладжуючи її руку, яку держав у своїй. Тимчасом дівчинка все дивилася на нього своїм одвертим поглядом, що зразу скорив його женоненависницьке серце.

— Глянь лиш, Ганнусю,— звернувся він до сестри з чудною усмішкою,— наш Петро починає заводити самостійні знайомства. І погодься, Ганю... дарма, що він сліпий, він все ж зумів зробити непоганий вибір, правда?

— Що ти хочеш цим сказати, Макс? — спитала молода жінка суворо, і гаряча краска залила все її обличчя.

— Жартую! — відповів брат лаконічно, бачачи, що

своїм жартом він зачепив болючу струну, викрив таємну думку, яка заворушилася в передбачливому серці матері.

Ганна Михайлівна ще дужче почервоніла і, хутко нахилившись, з поривом палкої ніжності обняла дівчинку; остання прийняла несподівано-бурхливу ласку все з тим же ясним, хоч і трохи здивованим поглядом.

VIII

З цього дня між посесорським будинком і садибою Попельських зав'язалися якнайближчі стосунки. Дівчинка, яку звали Евеліною, приходила щодня в садибу, а через якийсь час вона теж стала ученицею в Максима. Спочатку цей план спільного навчання не дуже сподобався панові Яскульському. По-перше, він гадав, що коли жінка вміє записати білизну та вести домашню видаткову книгу, то цього цілком досить; по-друге, він був добрий католик і вважав, що Максимові не слід було воювати з австрійцями, всупереч ясно висловленій волі «отця папежа». Нарешті, його твердим переконанням було те, що на небі є бог, а Вольтер і вольтер'янці киплять у пекельній смолі, яка доля, на думку багатьох, уготована була й панові Максимові. Однак, познайомившись ближче, він мусив признатися, що цей єретик і забіяка — людина дуже приємної вдачі й великого розуму, і через те посесор пішов на компроміс.

Все ж деякий неспокій ворушився в глибині душі старого шляхтича, і тому, привівши дівчинку на перший урок, він визнав за доречне звернутися до неї з урочистою й пишною промовою, яка, проте, більше призначалася для Максимового слуху.

— Ось що, Велю...— сказав він, узявши доньку за плече й поглядаючи на її майбутнього вчителя.— Пам'ятай завжди, що на небі є бог, а в Римі святий його «папеж». Це тобі кажу я, Валентин Яскульський, і ти мусиш мені вірити, бо я твій батько,— це *primo* [1].

При цьому він кинув новий значливий погляд у бік Максима; пан Яскульський підкреслював свою латинь, даючи зрозуміти, що й він не чужий науці і, в разі чого, його обдурити трудно.

---

[1] Перше.

— *Secundo*[1], я шляхтич славного герба, в якому разом з «копою і вороною» недарма позначається хрест у синьому полі. Яскульські, бувши добрими рицарями, не раз міняли мечі на требники і завжди тямили дещо в справах неба, тому ти повинна мені вірити. Ну, а в іншому, що стосується orbis terrarum, тобто всього земного, слухай, що тобі скаже пан Максим Яценко, і вчись добре.

— Не бійтеся, пане Валентине,— усміхаючись, відповів на цю промову Максим,— ми не вербуємо панєнок для загону Гарібальді.

IX

Спільне навчання було дуже корисне для обох. Петрусь ішов, звичайно, попереду, але це не виключало певного змагання. Крім того, він допомагав їй часто вивчати уроки, а вона знаходила іноді дуже вдалі способи, щоб пояснити хлопцеві що-небудь трудно зрозуміле для нього, сліпого. Опріч того, її товариство вносило в його навчання щось своєрідне, надавало його розумовій роботі особливого тону приємного збудження.

Взагалі ця дружба була справжнім даром ласкавої долі. Тепер хлопець не шукав уже повної самотності; він знайшов те єднання, якого не могла йому дати любов дорослих, і в хвилину чуйного душевного затишшя йому приємна була її близькість. На скелю або на річку вони завжди вирушали вдвох. Коли він грав, вона слухала його з наївним захопленням. А коли він відкладав дудку, вона починала переказувати йому свої дитячо-живі враження від навколишньої природи; звичайно, вона не вміла висловлювати їх досить повно й відповідними словами, та зате в її нескладних оповіданнях, в їх тоні він уловлював характерний колорит кожного описуваного явища. Так, коли вона говорила, наприклад, про темряву вогкої й чорної ночі, що розкинулася над землею, він ніби чув цю темряву у стримано звучащих тонах її боязкого голосу. А коли, підвівши вгору задумане обличчя, вона казала йому: «Ах, яка хмара йде, яка хмара темна-претемна!» — він відчував зразу ніби холодний подув і чув у її голосі страхаюче шарудіння потвори, що повзе по небу, десь у далекій високості.

---

[1] Друге.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

I

Є натури, мовби заздалегідь призначені для тихого подвигу любові, поєднаної з сумом і турботою,— натури, для яких ці турботи про чуже горе становлять ніби атмосферу, органічну потребу. Природа заздалегідь наділила їх спокоєм, без якого неможливий буденний подвиг життя, вона передбачливо пом'якшила в них особисті пориви, запити особистого життя, підпорядкувавши ці пориви й ці запити панівній рисі характеру. Такі натури здаються нерідко надто холодними, надто розсудливими, позбавленими почуття. Вони глухі до пристрасних закликів грішного життя і йдуть сумним шляхом обов'язку так само спокійно, як і шляхом найяскравішого особистого щастя. Вони здаються холодними, як снігові верховини, і так само, як вони, величаві. Життєва пошліть стелеться біля їх ніг; навіть наклеп і плітки скочуються по їх білосніжній одежі, наче брудні бризки з крил лебедя...

Маленька знайома Петра мала в собі всі риси цього типу, який рідко коли виробляється життям і вихованням; він, як талант, як геній, дається на долю вибраним натурам і виявляється рано. Мати сліпого хлопця розуміла, яке щастя випадок послав її синові в цій дитячій дружбі. Розумів це і старий Максим, якому здавалося, що тепер у його вихованця є все, чого йому ще бракувало, що тепер душевний розвиток сліпого піде тихим і рівним, нічим не порушуваним ходом...

Та це була гірка помилка.

II

У перші роки життя дитини Максим думав, що він цілком оволодів душевним зростанням хлопчика, що це зростання проходить якщо не під безпосереднім його впливом, то, в усякому разі, ні один новий бік його, ні одне нове придбання в цій галузі не уникне його спостереження й контролю. Та коли настав у житті дитини період, що становить перехідну грань між дитинством і отроцтвом, Максим побачив, які безпідставні ці горді педа-

гогічні мрії. Мало не кожен тиждень приносив з собою щось нове, часом зовсім несподіване по відношенню до сліпого, і коли Максим намагався знайти джерела якоїсь нової ідеї або нового уявлення, що з'являлися в дитини, то йому доводилось розгублюватися. Якась невідома сила діяла в глибині дитячої душі, висуваючи з цієї глибини несподівані вияви самостійного душевного зростання, і Максимові доводилось зупинятися з почуттям побожності перед таємничими процесами життя, які втручалися таким чином у його педагогічну роботу. Ці поштовхи природи, її дарові відкриття немовби давали дитині такі уявлення, яких сліпий не міг набути з особистого досвіду, і Максим угадував тут нерозривний зв'язок життєвих явищ, який проходить, роздрібнюючись у тисячі процесів, через послідовний ряд окремих життів.

Спочатку це спостереження злякало Максима. Бачачи, що не він сам володіє розумовим складом дитини, що в цьому складі виявляється щось таке, що від нього не залежить і виходить з-під його впливу, він злякався за долю свого вихованця, злякався можливості таких запитів, які могли б стати для сліпого тільки причиною невгамовних страждань. І він намагався розшукати початки цих джерел, що звідкись пробиваються, щоб... назавжди закрити їх для блага сліпої дитини.

Не пройшли ці несподівані проблиски й поза увагою матері. Одного разу, вранці, Петрик прибіг до неї надзвичайно схвильований.

— Мамо, мамо! — закричав він.— Я *бачив* сон.

— Що ж ти *бачив,* мій хлопчику? — спитала вона з журним сумнівом у голосі.

— Я бачив у сні, що... я бачу тебе, і Максима, і ще... що я все бачу... Так гарно, так гарно, мамусю!

— Що ж іще ти бачив, мій хлопчику?

— Я не пам'ятаю.

— А мене пам'ятаєш?

— Ні,— сказав хлопець у роздумі.— Я забув усе... А все-таки я бачив, справді, бачив...— додав він після хвилинного мовчання, і його обличчя враз потьмарилось. На незрячих очах блиснула сльоза...

Це повторювалось іще кілька разів, і кожного разу хлопець ставав сумнішим і тривожнішим.

III

Якось, проходячи двором, Максим почув у вітальні, де звичайно відбувались уроки музики, якісь дивні музичні вправи. Вони складалися з двох нот. Спочатку від швидких, послідовних, що майже зливалися, ударів по клавіші тремтіла найвища яскрава нота верхнього регістру, потім вона різко змінялася низьким розкотом баса. Поцікавившись дізнатися, що могли значити ці дивні екзерциції, Максим зашкандибав двором і через хвилину увійшов до вітальні. В дверях він спинився, як укопаний, перед несподіваною картиною.

Хлопець, якому йшов уже десятий рік, сидів біля ніг матері на низенькому стільці. Поруч нього, витягши шию й поводячи на всі боки довгим дзьобом, стояв молодий приручений чорногуз, якого Йохим подарував паничеві. Хлопець щоранку годував його з своїх рук, і птах усюди супроводив свого нового друга-хазяїна. Тепер Петрусь придержував чорногуза однією рукою, а другою тихо проводив вздовж його шиї і далі по тулубу з виразом пильної уваги на обличчі. В цей самий час мати, з палаючим, збудженим обличчям і сумними очима, хутко вдаряла пальцем по клавіші, добуваючи з інструмента високу ноту, що безперервно дзвеніла. Разом з тим, злегка перегнувшись на своєму стільці, вона з болісною уважністю вдивлялася в обличчя дитини. А коли рука хлопця, пересуваючись по яскравобілому пір'ю, доходила до того місця, де це пір'я різко змінюється чорним на кінцях крил, Ганна Михайлівна враз переносила руку на другу клавішу, і низька басова нота глухо розкочувалась по кімнаті.

Обоє, і мати й син, так захопилися своїм заняттям, що не помітили приходу Максима, аж поки він сам, отямившись від подиву, перервав сеанс запитанням:

— Ганнусю! що це значить?

Молода жінка, зустрівши допитливий погляд брата, засоромилась, наче суворий учитель захопив її на місці злочину.

— Ось бачиш,— заговорила вона ніяково,— він каже, що розпізнає деяку різницю в окрасці чорногуза, тільки не може ясно збагнути, в чому ця різниця... Справді, він сам перший заговорив про це, і мені здається, що це правда...

— Ну, то й що?

— Нічого, я тільки хотіла йому... трошки... пояснити цю різницю різницею звуків... Не сердься, Макс, але, справді, я думаю, що це дуже схоже...

Ця несподівана ідея вразила Максима таким подивом, що він в першу хвилину не знав, що сказати сестрі. Він примусив її повторити свої спроби і, придивившись до напруженого виразу обличчя сліпого, похитав головою.

— Послухай мене, Ганно,— сказав він, залишившись на самоті з сестрою.— Не слід будити в хлопцеві запитань, на які ти ніколи, ніколи не будеш спроможна дати певну відповідь.

— Але ж це він сам заговорив перший, справді...— перебила Ганна Михайлівна.

— Все одно. Хлопцеві лишається тільки звикнути до своєї сліпоти, а нам треба прагнути того, щоб він забув про світло. Я дбаю, щоб ніякі зовнішні виклики не наводили його на марні питання, і коли б пощастило усунути ці виклики, то хлопець не усвідомлював би, що чогось бракує в його почуттях, як і ми, в кого є всі п'ять органів, не сумуємо за тим, що в нас немає шостого.

— Ми сумуємо,— тихо заперечила молода жінка.

— Ганю!

— Ми сумуємо,— відповіла вона уперто...— Ми часто сумуємо за неможливим...

А втім, сестра скорилася доводам брата, та на цей раз він помилявся: намагаючись усунути зовнішні виклики, Максим забув ті могутні спонукання, що були закладені в дитячу душу самою природою.

IV

«Очі,— сказав хтось,— дзеркало душі». Може, було б правильніше порівняти їх з вікнами, якими вливаються в душу враження яскравого, блискучого, барвистого світу. Хто може сказати, яка частина нашого душевного складу залежить од відчуттів світла?

Людина — одна ланка в нескінченному ланцюгу життів, який тягнеться через неї з глибини минулого до безмежного майбутнього. І от в одній із таких ланок, у сліпому хлопчику, фатальна випадковість зачинила ці вікна: життя повинно пройти все в темряві. Та чи значить це, що в його душі порвались навіки ті струни, якими душа

відгукується на світлові враження? Ні, і через це темне існування мусила протягтися й передатися дальшим поколінням внутрішня сприйнятливість до світла. Його душа була цільна людська душа, з усіма її здібностями, а що всяка здібність носить у самій собі потяг до задоволення, то і в темній душі хлопчика жив невгамовний потяг до світла.

Незайманими лежали десь в таємничій глибині одержані в спадщину сили, що дрімали в неясному існуванні «можливостей» і готові були з першим ясним променем піднятися йому назустріч. Але вікна лишаються зачиненими; доля хлопчика вирішена: йому не бачити ніколи цього променя, його життя все пройде в темряві!..

І темрява ця була повна примар.

Якби життя хлопчика проходило серед злиднів і горя — це, може, відтягло б його думку до зовнішніх причин страждання. Але близькі люди усунули від нього все, що могло б його засмучувати. Йому дали цілковитий спокій і мир, і тепер сама тиша, яка панувала в його душі, сприяла тому, що внутрішня незадоволеність почувалася ясніше. Серед тиші й мороку, що оточували його, вставала невиразна неугавна свідомість якоїсь потреби, що шукала задоволення, виникало прагнення оформити сили, які дрімали в душевній глибині й не знаходили виходу.

Звідси — якісь невиразні передчуття й пориви, як отой потяг до польоту, що його кожен зазнавав у дитинстві і що виявляється в цьому віці своїми чудовими снами.

Звідси, нарешті, випливали інстинктивні потуги дитячої думки, що відбивалися на обличчі болісним запитанням. Ці спадкові, але не використані в особистому житті «можливості» світлових уявлень вставали, наче примари, в дитячій голівці, безформні, неясні й темні, викликаючи болючі й невиразні зусилля.

Природа піднімалася несвідомим протестом проти індивідуального «випадку» за порушений загальний закон.

V

Отож, хоч би скільки силкувався Максим усувати всі зовнішні виклики, він ніколи не міг знищити внутрішнього тиску незадоволеної потреби. Найбільше, чого він міг

досягти своєю обережністю, це — не будити її передчасно, не посилювати страждань сліпого. В усьому іншому тяжка доля дитини мала йти своїм шляхом, з усіма її суворими наслідками.

І вона насувалась темною хмарою. Природна жвавість хлопчика з роками все більше зникала, немов спадаюча хвиля, тимчасом як сумний настрій, що невиразно, але безперервно звучав у його душі, посилювався, відбиваючись на його темпераменті. Сміх, який можна було чути в його дитинстві при кожному особливо яскравому новому враженні, тепер лунав усе рідше. Все, що сміється, все веселе, позначене печаттю гумору, було мало йому доступне; та зате усе неясне, невиразно-смутне й туманно-меланхолійне, що чується в південній природі й відбивається в народній пісні, він уловлював надзвичайно повно. Сльози бриніли в нього щоразу на очах, коли він слухав, як «у полі могила з вітром говорила», і він сам любив ходити в поле слухати цей говір. В ньому дедалі більше вироблявся нахил до самотності, і, коли в години, вільні від занять, він ішов один на свою самотню прогулянку, домашні старались не ходити в той бік, щоб не порушити його самоти. Сівши де-небудь на могилі в степу, або на пагорбку над річкою, або, нарешті, на добре знайомій скелі, він слухав лише шелест листя та шепіт трави або невиразні зітхання степового вітру. Усе це особливим чином гармоніювало з глибиною його душевного настрою. Наскільки він міг розуміти природу, тут він розумів її цілком і до краю. Тут вона не тривожила його ніякими певними і нерозв'язними запитаннями; тут цей вітер вливався йому просто в душу, а трава, здавалося, шепотіла йому тихі слова жалю, і, коли душа юнака, настроївшись у лад з навколишньою тихою гармонією, м'якшала від теплої ласки природи, він почував, як щось підіймається в грудях, прибуваючи й розливаючись по всій його істоті. Він припадав тоді до вогкуватої, холоднуватої трави і тихо плакав, але в цих сльозах не було гіркоти. Інколи ж він брав дудку і зовсім забувався, добираючи задумливі мелодії до свого настрою і в лад з тихою гармонією степу.

Зрозуміло, що всякий людський звук, який несподівано вдирався в цей настрій, впливав на нього болючим, різким дисонансом. Єднання в такі хвилини можливе тільки з дуже близькою, дружньою душею, а у хлопця

був лише один такий друг його віку, саме — білява дівчинка з посесорської садиби...

І ця дружба міцніла дедалі більше, бувши цілком взаємною. Якщо Евеліна вносила в їх взаємини свій спокій, свою тиху радість, розкривала перед сліпим нові відтінки навколишнього життя, то й він, у свою чергу, давав їй... своє горе. Здавалося, перше знайомство з ним заподіяло чуйному серцю маленької жінки криваву рану: вийміть із рани кинджал, який завдав удару, і вона спливе кров'ю. Вперше познайомившись на пагорбку в степу із сліпим хлопцем, маленька жінка відчула гостре страждання співчуття, і тепер його присутність ставала для неї чимраз потрібнішою. В розлуці з ним рана ніби розкривалася знову, біль оживав, і вона поривалась до свого маленького друга, щоб безнастанним піклуванням вгамувати своє власне страждання.

VI

Одного теплого осіннього вечора обидві сім'ї сиділи на майданчику перед домом, милуючись зоряним небом, що синіло глибокою блакиттю й горіло вогнями. Сліпий, як звичайно, сидів поруч своєї подруги біля матері.

Всі на хвилину замовкли. Коло садиби було зовсім тихо; тільки листя часом, чуйно стрепенувшись, бурмотіло щось невиразне і зараз же стихало.

В цю хвилину блискучий метеор, зірвавшись звідкись із глибини темної блакиті, промчав яскравою смугою по небу, лишивши за собою фосфоричний слід, який згас повільно й непомітно. Всі звели очі. Мати, що сиділа обруч з Петриком, відчула, як він стрепенувся й здригнувсь.

— Що це... було? — повернувся він до неї схвильованим обличчям.

— Це зірка впала, дитино моя.

— Еге, зірка,— додав він задумливо.— Я так і знав.

— Звідки ж ти міг знати, мій хлопчику? — перепитала мати з журним сумнівом у голосі.

— Ні, це він каже правду,— втрутилась Евеліна.— Він багато що знає... «так»...

Уже ця все зростаюча чуйність свідчила, що хлопець помітно наближається до критичного віку між отроцтвом

і юнацтвом. Але поки що його зростання проходило досить спокійно. Здавалося навіть, ніби він звик до своєї долі, і дивно-зрівноважений смуток без просвітку, але й без гострих поривань, який став звичайним тлом його життя, тепер трохи пом'якшав. Та це був лише період тимчасового затишшя. Ці перепочинки природа дає мовби навмисне; в них молодий організм устоюється й міцніє для нової бурі. Під час цих притишень непомітно нагромаджуються й визрівають нові питання. Один поштовх — і весь душевний спокій сколихнеться до глибини, як море під ударом раптового шквалу.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

I

Так минуло ще кілька років.

Ніщо не змінилося в тихій садибі. Так само шуміли буки в саду, тільки їх листя ніби потемніло, стало ще густішим; так само біліли привітні стіни, тільки вони трошечки покривилися й осіли; так само хмурились солом'яні стріхи, і навіть Йохимову сопілку було чути в ті самі години із стайні; тільки тепер уже й сам Йохим, що лишався нежонатим конюхом в садибі, волів слухати гру сліпого панича на дудку або на фортепіано — байдуже.

Максим посивів іще більше. У Попельських не було інших дітей, і тому сліпий первісток, як і раніше, залишився центром, біля якого групувалося все життя садиби. Для нього садиба замкнулася в своєму тісному колі, задовольняючись своїм власним тихим життям, до якого прилучалось не менш тихе життя посесорської хатки. Отож Петро, що став уже юнаком, зріс, як теплична квітка, захищений від різких сторонніх впливів далекого життя.

Він, як і раніше, стояв у центрі величезного темного світу. Над ним, навколо нього, всюди простяглась пітьма, без краю й меж; чуйна, тонка організація підіймалась, як пругко натягнута струна, назустріч всякому враженню, готова затремтіти відповідними звуками. В настрої сліпого помітно відбивалося це чуйне дожидання; йому здавалося, що ось-ось ця пітьма простягнеться до нього своїми

невидимими руками і торкне в ньому щось таке, що так томливо дрімає в душі та жде пробудження.

Але знайома добра й нудна пітьма садиби шуміла тільки ласкавим шепотом старого саду, навіваючи неясну, заколисуючу, заспокійливу думу. Про далекий світ сліпий знав лише з пісень, з історії, з книжок. Під задумливий шепіт саду, серед тихих буднів садиби, він тільки з оповідань довідувався про бурі й тривоги далекого життя. І все це малювалося йому крізь якийсь чарівний серпанок, як пісня, як билина, як казка.

Здавалося, так було добре. Мати бачила, що захищена, ніби муром, душа її сина дрімає в якомусь зачарованому півсні, штучному, але спокійному. І вона не хотіла порушувати цієї рівноваги, боялась її порушити.

Евеліна, що виросла й сформувалася якось зовсім непомітно, дивилась на цю зачаровану тишу своїми ясними очима, в яких можна було часом спостерегти щось подібне до нерозуміння, запитання про майбутнє, але ніколи не було й тіні нетерпеливості. Попельський-батько довів маєток до зразкового порядку, але до питань про майбутнє його сина доброму чоловікові, звичайно, не було й найменшого діла. Він звик, що все робиться само собою. Один тільки Максим з натури своєї ледве зносив цю тишу, і то як щось тимчасове, що входило мимоволі в його плани. Він вважав за конче потрібне дати душі юнака устоятися, зміцніти, щоб бути спроможною зустріти різкий дотик життя.

Тимчасом там, за межею цього зачарованого кола, життя кипіло, хвилювалось, вирувало. І от, нарешті, наділйшов час, коли старий наставник вирішив розірвати це коло, відчинити двері теплиці, щоб у неї міг ринути свіжий струмінь повітря ззовні.

II

Для першого разу він запросив до себе старого товариша, який жив верст за сімдесят від садиби Попельських. Максим іноді бував у нього й раніше, але тепер він знав, що у Ставрученка гостює приїжджа молодь, і написав йому листа, запрошуючи всю компанію. Запросини ці були радо прийняті. Старих зв'язувала давня дружба, а молодь пам'ятала досить гучне колись ім'я

Максима Яценка, з яким пов'язувались певні традиції. Один із синів Ставрученка був студентом Київського університету на модному тоді філологічному факультеті. Другий вивчав музику в петербурзькій консерваторії. З ними приїхав ще юний кадет, син одного з найближчих поміщиків.

Ставрученко був міцний старик, сивий, з довгими козацькими вусами і в широких козацьких шароварах. Він носив кисет з тютюном та люльку прив'язаними біля пояса, розмовляв не інакше, як по-малоросійському, і поруч з двома синами, вдягнутими у білі свитки й вишивані малоросійські сорочки, дуже нагадував гоголівського Бульбу з синами. Однак у нього не було й слідів романтизму, що відзначав гоголівського героя. Навпаки, він був прекрасний практик-поміщик, який ціле життя чудово ладнав з кріпосними відносинами, а тепер, коли ця «неволя» була скасована, зумів добре пристосуватися й до нових умов. Він знав народ, як знали його поміщики, тобто він знав кожного мужика свого села і в кожного мужика знав кожну корову та мало не кожний зайвий карбованець у мужицькій калитці.

Зате, коли він і не бився з своїми синами навкулачки, як Бульба, то все ж між ними відбувалися постійні й дуже люті сутички, що не обмежувалися ні часом, ні місцем. Скрізь, дома і в гостях, з самого незначного приводу між старим і молоддю спалахували нескінченні суперечки. Починалося звичайно з того, що старий, посміюючись, дражнив «ідеальних паничів»; ті гарячились, старий теж розпалювався, і тоді здіймався найнеймовірніший галас, у якому обом сторонам перепадало не в жарт.

Це був відгук відомого розладу «батьків і дітей»; тільки тут це явище мало значно пом'якшену форму. Молодь, з дитинства віддана в школи, село бачила лише в короткий канікулярний час, і тому в неї не було того конкретного знання народу, яким відзначалися батьки-поміщики. Коли знялася в суспільстві хвиля «народолюбства», яка застала юнаків у вищих класах гімназії, вони взялися до вивчення рідного народу, але почали це вивчення з книжок. Другий крок привів їх до безпосереднього вивчення виявів «народного духу» в його творчості. Ходіння в народ паничів у білих свитках та вишиваних сорочках було тоді дуже поширене в Південно-західному краї. На вивчення економічних умов не зверталося особливої уваги.

Молоді люди записували слова й музику народних думок і пісень, вивчали перекази, звіряли історичні факти з їх відбиттям у народній пам'яті, взагалі дивилися на мужика крізь поетичну призму національного романтизму. Не від того були, можливо, і старі, та все ж вони ніколи не могли договоритися з молоддю до якогось порозуміння.

— Ось, послухай ти його,— казав Ставрученко Максимові, лукаво підштовхуючи його ліктем, коли студент ораторствував з розчервонілим обличчям і виблискуючими очима.— От, собачий син, говорить, як пише!.. Подумаєш, і справді голова! А розкажи ти нам, учений чоловіче, як тебе мій Ничипір обдурив, га?

Старий поводив усами й реготав, розповідаючи з чисто хохлацьким гумором відповідну пригоду. Юнаки червоніли, але й самі не попускали старому. «Якщо вони не знають Ничипора та Хведька з такого-там села, зате вони вивчають весь народ в його загальних виявах; вони дивляться з вищої точки зору, при якій тільки й можливі висновки та широкі узагальнення. Вони охоплюють одним поглядом далекі перспективи, тоді як старі й зашкарублі в рутині практики за деревами не бачать усього лісу».

Старому не було неприємно слухати хитромудру мову синів.

— Таки видно, що недарма в школі вчилися,— казав він, самовдоволено позираючи на слухачів.— А все ж, я вам скажу, мій Хведько вас обох і введе, і виведе, як телят на мотузочку, ось що!.. Ну, а я й сам його, шельму, в свій кисет укладу і в кишеню сховаю. От і значить, що ви передо мною все одно, що щенята перед старим псом.

III

Саме в цю хвилину одна з таких суперечок щойно стихла. Старше покоління пішло в дім, і крізь відчинені вікна чути було часом, як Ставрученко, тріумфуючи, розповідав різні комічні епізоди і слухачі весело реготали.

Молоді люди залишалися в саду. Студент, підіславши під себе свитку і заломивши смушеву шапку, розлігся на траві з трохи тенденційною невимушеністю. Його старший брат сидів на призьбі поруч Евеліни. Кадет в акуратно

застебнутому мундирі вмостився поруч нього, а трохи осторонь, спершись на підвіконня, сидів, похиливши голову, сліпий; він обмірковував щойно стихлі суперечки, які глибоко схвилювали його.

— Що ви думаєте про все, що тут говорилося, панно Евеліно? — звернувся до своєї сусідки молодий Ставрученко.— Ви, здається, не промовили жодного слова.

— Все це дуже добре, тобто те, що ви казали батькові. Але...

— Але... що ж?

Дівчина відповіла не зразу. Вона поклала до себе на коліна свою роботу, розгладила її руками і, злегка нахиливши голову, стала роздивлятися її з задуманим виглядом. Важко було зрозуміти, чи то вона міркувала, що їй слід було взяти для вишивання рідшу канву, чи обдумувала свою відповідь.

Тимчасом молоді люди нетерпляче ждали цієї відповіді. Студент підвівся на лікті і повернув до дівчини обличчя, пожвавлене цікавістю. Її сусід втупився в неї спокійним, допитливим поглядом. Сліпий змінив свою невимушену позу, випростався і потім витяг голову, відвернувшись обличчям від інших співрозмовників.

— Але,— промовила вона тихо, все розгладжуючи рукою своє вишивання,— в кожної людини, панове, свій шлях у житті.

— Господи! — різко скрикнув студент.— Яка розсудливість! Та вам, моя панночко, скільки років, справді?

— Сімнадцять,— відповіла Евеліна просто, але зараз же додала з наївно-переможною цікавістю,— а ви гадали, багато більше, правда?

Молоді люди засміялись.

— Якби в мене спитали думку про ваш вік,— сказав її сусід,— я дуже вагався б між тринадцятьма і двадцятьма трьома. Правда, іноді ви здаєтесь зовсім-таки дитиною, а говорите часом, як досвідчена бабуся.

— В серйозних справах, Гаврило Петровичу, треба й говорити серйозно,— мовила маленька жінка докторальним тоном, знову беручись до роботи.

Всі на хвилину замовкли. Голка Евеліни знову розмірено заходила по вишиванню, а молоді люди оглядали з цікавістю мініатюрну постать розсудливої особи.

IV

Евеліна, звичайно, дуже виросла й розвинулась з часу першої зустрічі з Петром, але зауваження студента про її вигляд було цілком справедливе. При першому погляді на це невелике, худорляве створіннячко здавалося, що це ще дівчинка, але в її неквапливих, розмірених рухах виявлялася нерідко солідність жінки. Те ж саме враження справляло і її обличчя. Такі обличчя бувають, здається, тільки у слов'янок. Правильні, гарні риси накреслені плавними, холодними лініями; голубі очі дивляться рівно, спокійно; рум'янець рідко показується на цих блідих щоках, але це не та звичайна блідість, яка щохвилини готова спалахнути полум'ям палкої пристрасті; це швидше холодна білість снігу. Пряме біляве волосся Евеліни ледве-ледве відтінялось на мурмурових скронях і спадало важкою косою, що ніби відтягала назад її голову при ході.

Сліпий теж виріс і змужнів. Всякому, хто подивився б на нього в ту хвилину, коли він сидів віддалік описаної групи, блідий, схвильований і гарний, зразу впало б в очі це своєрідне обличчя, на якому так різко відбивався кожний душевний рух. Чорне волосся красивою хвилею спадало над опуклим лобом, по якому пройшли ранні зморшки. На щоках швидко спалахував густий рум'янець, і так само швидко розливалася матова блідість. Нижня губа, ледь-ледь відтягнута кутками вниз, часом якось напружено здригалася, брови чуйно насторожувались і ворушилися, а великі гарні очі, що дивились рівним і нерухомим поглядом, надавали обличчю юнака якогось не зовсім звичайного, похмурого відтінку.

— Отже,— глузливо заговорив студент після деякої мовчанки,— панна Евеліна гадає, що все, про що ми говорили, недоступне для жіночого розуму, що доля жінки — вузька сфера дитячої кімнати та кухні.

В голосі юнака чути було самовдоволення (тоді ці слівця були зовсім новенькі) і визивну іронію. На кілька секунд усі замовкли, і на обличчі дівчини проступив нервовий рум'янець.

— Ви занадто поспішаєте із своїми висновками,— сказала вона.— Я розумію все, про що тут говорилося,— значить, для жіночого розуму це доступне. Я говорила тільки про себе особисто.

Вона замовкла і нахилилась над шитвом з такою увагою до роботи, що в юнака невистачило рішучості провадити допит далі.

— Дивно,— пробурмотів він.— Можна подумати, що ви розпланували вже своє життя до самої могили.

— Що ж тут дивного, Гаврило Петровичу? — тихо відказала дівчина.— Я гадаю, навіть Ілля Іванович (ім'я кадета) намітив уже свій шлях, а він же молодший за мене.

— Це правда,— сказав кадет, вдоволений цим викликом.— Я недавно читав біографію N. N. Він теж робив усе за ясним планом: двадцяти років одружився, а в тридцять п'ять командував частиною.

Студент єхидно засміявся, дівчина злегка почервоніла.

— Ну, от бачите,— сказала вона через хвилину з якоюсь холодною різкістю в голосі,— у кожного свій шлях.

Ніхто не заперечував більше. Серед молодої компанії запала серйозна тиша, під якою почувається так ясно незрозумілий ляк: всі невиразно збагнули, що розмова перейшла на делікатний особистий грунт, що під звичайними словами забриніла десь чуйно натягнута струна...

І серед цього мовчання чути було тільки шелест темніючого і ніби чимсь невдоволеного старого саду.

V

Усі ці розмови, ці суперечки, ця хвиля кипучих молодих запитів, надій, сподівань і думок,— все це наринуло на сліпого зненацька й бурхливо. Спочатку він прислухався до них з виразом захопленого подиву, але незабаром він не міг не помітити, що ця жива хвиля котиться повз нього, що їй до нього немає діла. До нього не зверталися з запитаннями, у нього не питали думок, і скоро виявилося, що він стоїть осторонь, в якійсь сумній самотині, тим більш сумній, чим гомінкіше було тепер життя садиби.

Однак він і далі прислухався до всього, що для нього було таким новим, і його міцно зсунуті брови, зблідле обличчя виказували посилену увагу. Та ця увага була похмура, під нею крилася важка й гірка робота думки.

Мати дивилася на сина з сумом в очах. Очі Евеліни виявляли співчуття й турботу. Один Максим ніби не помічав, як впливає галасливе товариство на сліпого, і привітно запрошував гостей навідуватися частіше в садибу, обіцяючи молодим людям багатий етнографічний матеріал до їх ближчого приїзду.

Гості обіцяли вернутися і поїхали. Прощаючись, молоді люди привітно тисли руки Петрові. Він поривчасто відповідав на ці потиски і довго прислухався, як гуркотіли по шляху колеса їхньої брички. Потім він хутко повернувся і пішов у сад.

Після від'їзду гостей в садибі все стихло, але ця тиша здалася сліпому якоюсь особливою, незвичайною і дивною. В ній чути було ніби визнання, що тут сталося щось дуже важливе. У замовклих алеях, що озивалися тільки шепотом буків та бузку, сліпому вчувалися відгуки недавніх розмов. Він чув також у відчинене вікно, як мати й Евеліна про щось сперечалися з Максимом у вітальні. В голосі матері він помітив мольбу й страждання, голос Евеліни бринів обуренням, а Максим, здавалося, палко, але твердо відбивав напад жінок. З наближенням Петра ці розмови вмить стихали.

Максим свідомо, безпощадною рукою зробив першу проломину в мурі, який оточував досі світ сліпого. Гучна, неспокійна перша хвиля вже ринула в проломину, і душевна рівновага юнака захиталася під цим першим ударом.

Тепер йому здавалося вже тісно в його зачарованому колі. Йому важка була спокійна тиша садиби, лінивий шепіт і шелест старого саду, одноманітність юного душевного сну. Пітьма заговорила з ним своїми новими звабливими голосами, заколихалась новими неясними образами, тиснучись із тоскною метушнею принадного пожвавлення.

Вона кликала його, манила, будила запити, що дрімали в душі, і вже ці перші заклики позначилися на його обличчі блідістю, а в душі — тупим, хоч ще невиразним стражданням.

Від жінок не втаїлися ці тривожні ознаки. Ми, зрячі, бачимо відбиток душевних порухів на чужих обличчях і тому привчаємось приховувати свої власні. Сліпі тут зовсім беззахисні, і тому на зблідлому обличчі Петра можна було читати, як в інтимному щоденнику, залише-

ному розгорнутим у вітальні... На ньому була написана болюча тривога. Жінки бачили, що Максим теж помічає це все, але це входить в якісь плани старого. Обидві вони вважали це жорстокістю, і мати хотіла б своїми руками захистити сина. «Теплиця? — що ж такого, коли її дитині досі було добре в теплиці? Нехай буде так і далі, назавжди... Спокійно, тихо, безжурно...» Евеліна не висловлювала, як видно, всього, що було в неї на душі, але з якогось часу вона змінилася до Максима і стала заперечувати проти деяких, іноді зовсім незначних, його пропозицій з небувалою різкістю.

Старий дивився на неї з-під брів допитливими очима, які зустрічалися іноді з гнівним, виблискуючим поглядом молодої дівчини. Максим похитував головою, бурмотів щось і повивав себе особливо густими клубами диму, що було ознакою посиленої роботи думки; але він твердо стояв на своєму і часом, ні до кого не звертаючись, пускав зневажливі сентенції про нерозумну жіночу любов та короткий баб'ячий розум, що, як відомо, далеко коротший од волоса; тому жінка не може бачити далі хвилинного страждання й хвилинної радості. Він мріяв для Петра не про спокій, а про можливу повноту життя. Кажуть, всякий вихователь намагається зробити з вихованця свою подобу. Максим мріяв про те, що пережив сам і що так рано втратив: про кипучі кризи й про боротьбу. В якій формі,— він не знав і сам, але уперто намагався розширити для Петра коло живих зовнішніх вражень, доступних сліпому, рискуючи навіть тяжкими уразами й душевними переворотами. Він почував, що обидві жінки хочуть зовсім іншого.

— Квочка! — казав він іноді сестрі, сердито грюкаючи по кімнаті своїми милицями... Але він сердився рідко; здебільшого ж проти доводів сестри він заперечував лагідно і з вибачливим жалем, тим більше що вона кожного разу поступалася в суперечці, коли залишалась на самоті з братом; це не заважало їй, проте, незабаром знову відновлювати розмову. Але коли при цьому була Евеліна, справа ставала серйознішою; тоді старий волів одмовчуватися. Здавалось, між ним і молодою дівчиною починалася якась боротьба, і обоє вони ще тільки вивчали супротивника, старанно приховуючи свої карти.

VI

Коли через два тижні молоді люди знов вернулися разом з батьком, Евеліна зустріла їх з холодною стриманістю. Однак їй важко було встояти проти принадного молодого пожвавлення. Цілі дні молодь вешталася по селу, полювала, записувала в полях пісні жниць і женців, а ввечері вся компанія збиралася на призьбі садиби, в саду.

Одного такого вечора Евеліна не стямилась, як розмова знов перейшла на дражливі теми. Як це трапилося, хто почав перший,— ні вона, та й ніхто не міг би сказати. Це вийшло так само непомітно, як непомітно погасла вечірня заграва і по саду розповзлись вечірні тіні, як непомітно завів соловей у кущах свою вечірню пісню.

Студент говорив палко, з тією особливою юнацькою пристрастю, яка кидається назустріч невідомому майбутньому нерозважно й нерозсудно. Була в цій вірі в майбутнє з його чудесами якась особлива чарівна сила, майже непереможна сила звички...

Молода дівчина спалахнула, зрозумівши, що цей виклик, може, без свідомого наміру, звернений був тепер просто до неї.

Вона слухала, низько схилившись над роботою. Її очі заяскріли, щоки зашарілись рум'янцем, серце стукало... Потім блиск очей згас, губи стислись, а серце застукало ще дужче, і на зблідлому обличчі ліг вираз ляку.

Вона злякалася того, що перед її очима ніби розсунулась темна стіна, і в цей просвіт блиснули далекі перспективи широкого, кипучого й діяльного світу.

Так, він вабить її вже давно. Вона не усвідомлювала цього раніше, але в тіні старого саду, на одинокій лавочці, вона частенько просиджувала цілі години, віддаючись небувалим мріям. Уява малювала їй яскраві далекі картини, і в них не було місця сліпому...

Тепер цей світ наблизився до неї; він не тільки вабить її, він заявляє на неї якесь право.

Вона кинула швидкий погляд у бік Петра, і щось кольнуло їй серце. Він сидів нерухомий, задуманий; вся його постать здавалась обважнілою і залишилась в її пам'яті похмурою плямою. «Він розуміє... все»,— майнула в неї думка, бистра, як блискавка, і дівчина відчула якийсь холод. Кров одлила до серця, а на обличчі вона сама

відчула раптову блідість. Їй уявилося на мить, що вона вже там, в цьому далекому світі, а він сидить ось тут сам один, з похиленою головою, або ні... Він там, на пагорбку, над річкою, цей сліпий хлопчик, над яким вона плакала того вечора...

І їй стало страшно. Їй здалося, що хтось наміряється вийняти ніж з її давнішньої рани.

Вона згадала довгі погляди Максима. Так ось що значили ці мовчазні погляди! Він краще за неї саму знав її настрій, він угадав, що в її серці можлива ще боротьба і вибір, що вона в собі не певна... Але ні,— він помиляється! Вона знає свій перший крок, а там вона подивиться, що можна буде взяти у життя ще...

Вона зітхнула трудно й тяжко, мовби переводячи дух після важкої роботи, і оглянулась навкруги. Вона не могла б сказати, чи довго тривало мовчання, чи давно замовк студент, чи говорив він ще що-небудь... Вона подивилася туди, де хвилину тому сидів Петро...

Його не було на тому місці.

VII

Тоді, спокійно склавши роботу, вона теж підвелась.

— Вибачте, панове,— сказала вона, звертаючись до гостей.— Я вас на час лишу самих.

І вона пішла вздовж темної алеї.

Цей вечір був повний тривоги не для самої Евеліни. На повороті алеї, де стояла лавочка, дівчина почула схвильовані голоси. Максим розмовляв з сестрою.

— Авжеж, про неї я думав в цьому разі не менше, ніж про нього,—говорив старий суворо.—Подумай, вона ж іще дитина, яка не знає життя! Я не хочу вірити, що ти бажала б скористатися з невідання дитини.

В голосі Ганни Михайлівни, коли вона відповіла, чути було сльози.

— А що ж, Макс, коли... коли вона... Що ж буде тоді з моїм хлопчиком?..

— Нехай буде, що буде! — твердо й похмуро відповів старий солдат.—Тоді подивимось; в усякому разі, на ньому не повинна тяжіти свідомість чужого зіпсованого життя... Та й на нашій совісті теж... Подумай про це, Ганю,— додав він лагідніше.

Старий узяв руку сестри й ніжно поцілував її. Ганна Михайлівна схилила голову.

— Мій бідний хлопчик, бідний... Краще б йому ніколи не стрічатися з нею...

Дівчина швидше вгадала ці слова, ніж розчула: так тихо вирвався цей стогін з уст матері.

Краска залила обличчя Евеліни. Вона мимохіть зупинилася на повороті алеї... Тепер, коли вона вийде, обоє вони побачать, що вона підслухала їх таємні думки...

Але через якусь мить вона гордо підняла голову. Вона не хотіла підслухувати, і, в усякому разі, не фальшивий сором може зупинити її на її шляху. До того ж цей старий бере на себе занадто багато. Вона сама зуміє розпорядитися своїм життям.

Вона вийшла з-за повороту доріжки і пройшла повз обох співрозмовників спокійно і з високо піднятою головою. Максим з мимовільною квапливістю прийняв свою милицю, щоб дати їй дорогу, а Ганна Михайлівна подивилася на неї з якимсь подавленим виразом любові, майже обожування і страху.

Мати ніби почувала, що ця горда й білява дівчина, яка щойно пройшла з таким гнівно-визивним виглядом, пронесла з собою щастя або нещастя всього життя її дитини.

VIII

В далекому кінці саду стояв старий покинутий млин. Колеса давно вже не крутилися, вали поопростали мохом, і крізь старі заставки просочувалася вода кількома тонкими струмочками, що безугавно дзвеніли. Це було улюблене місце сліпого. Тут він просиджував цілі години на парапеті греблі, прислухаючись до гомону води, що сочилася внизу, і вмів чудово віддавати на фортепіано цей гомін. Але тепер йому було не до того... Тепер він швидко ходив по доріжці з переповненим гіркотою сердцем, з перекривленим від внутрішнього болю обличчям.

Зачувши легкі кроки дівчини, він зупинився; Евеліна поклала йому на плече руку і спитала серйозно:

— Скажи мені, Петре, що це з тобою? Чого ти такий сумний?

Рвучко повернувшись, він знову заходив по доріжці. Дівчина пішла з ним поруч.

Вона зрозуміла його різкий рух і його мовчання і на хвилину похилила голову. Від садиби чути було пісню:

З-за крутої гори
Вилітали орли,
Вилітали, гуркотали,
Г'озкоші шукали...

Пом'якшений віддаллю, молодий, дужий голос співав про кохання, про щастя, про обшир, і ці звуки линули в тиші ночі, пригашаючи лінивий шепіт саду...

Там були щасливі люди, які говорили про яскраве й повне життя; вона ще кілька хвилин тому була з ними, сп'яніла від мрій про це життя, де *йому* не було місця. Вона навіть не помітила, коли він пішов геть, а хто знає, якими довгими здалися йому ці хвилини самотнього горя...

Ці думки промайнули в голові молодої дівчини, поки вона ходила поруч з Петром по алеї. Ніколи ще не було так трудно заговорити з ним, оволодіти його настроєм. Проте вона почувала, що її присутність потроху зм'якшує його похмурий роздум.

Справді, його хода стала повільнішою, обличчя спокійнішим. Він чув поруч її кроки, і потроху гострий душевний біль стихав, поступаючись місцем іншому почуттю. Він не усвідомлював цього почуття, але воно було йому знайоме, і він легко скорявся його благодійному впливу.

— Що з тобою? — повторила вона своє запитання.

— Нічого особливого,— відповів він гірко.— Мені тільки здається, що я зовсім зайвий на світі.

Пісня біля дому на час стихла, і через хвилину почулася інша. Вона долинала ледве чутно; тепер студент співав стару думу, наслідуючи тихий спів бандуристів. Іноді голос, здавалося, зовсім замовкав, уяву опановувала невиразна мрія, і потім тиха мелодія знову пробивалася крізь шелест листя...

Петро мимоволі зупинився, прислухаючись.

— Знаєш,— заговорив він сумно,— мені здається іноді, що старі люди мають рацію, коли кажуть, що на світі стає з часом усе гірше. Колись було краще навіть сліпим. Замість фортепіано тоді б я вивчився грати на бан-

дуру і ходив би по містах та селах... До мене збиралися б юрби людей, і я співав би їм про діла їх батьків, про подвиги й славу. Тоді й я був би чимсь у житті. А тепер? Навіть цей кадетик з таким різким голосом, і той — ти чула? — каже: одружитися й командувати частиною. З нього сміялись, а я... а мені навіть і це недоступне.

Голубі очі дівчини широко відкрилися від ляку, і в них блиснула сльоза.

— Це ти наслухався розмов молодого Ставрученка,— сказала вона ніяково, намагаючись надати голосові тону безтурботного жарту.

— Так,— задумливо відповів Петро і додав: — у нього дуже приємний голос. Вродливий він?

— Так, він хороший,— задумано підтвердила Евеліна, але раптом, якось гнівно спохватившись, додала різко: — Ні, він мені зовсім не подобається! Він занадто самовпевнений, і голос у нього неприємний і різкий.

Петро здивовано вислухав цей гнівний вибух. Дівчина тупнула ногою і сказала знову:

— І все це дурниці! Це все, я знаю, підстроює Максим. О, як я ненавиджу тепер цього Максима!

— Що це ти, Велю? — спитав здивовано сліпий.— Що підстроює?

— Ненавиджу, ненавиджу Максима! — вперто повторювала дівчина.— Він із своїми розрахунками знищив у собі всякі ознаки серця... Не кажи, не кажи мені про них... І звідки вони привласнили собі право розпоряджатися чужою долею?

Вона раптом порівчасто зупинилась, стиснула свої тонкі руки так, що на них хруснули пальці, і якось по-дитячому заплакала.

Сліпий узяв її за руки з подивом і співчуттям. Цей вибух з боку його спокійної і завжди витриманої подруги був такий несподіваний і непоясним! Він прислухався одночасно до її плачу і до того дивного відгуку, яким озивався цей плач у його власному серці. Йому згадались давні роки. Він сидів на пагорбі з таким самим смутком, а вона плакала над ним так само, як і тепер...

Аж раптом вона визволила руку, і сліпий знов здивувався: дівчина сміялась.

— Яка я, однак, дурна! І чого це я плачу?

Вона витерла очі і потім заговорила зворушеним і добрим голосом:

— Ні, будемо справедливі: обидва вони хороші!.. І те, що він говорив зараз,— гарно. Але це ж не для всіх.

— Для всіх, хто може,— сказав сліпий.

— Які дурниці! — відповіла вона ясно, хоч в її голосі разом з усмішкою чути було ще недавні сльози.— Адже ось і Максим воював, поки міг, а тепер живе, як може. Ну, й ми...

— Не кажи: *ми!* Ти — зовсім інша річ...

— Ні, не інша.

— Чому?

— Тому, що... Ну та тому, що ти ж зо мною одружишся, і, значить, наше життя буде однакове.

Петро спинився вражений.

— Я?.. З тобою?.. Значить, ти за мене... заміж?

— Авжеж, авжеж, звичайно! — відповіла вона з квапливим хвилюванням — Який ти дурненький! Невже тобі ніколи не спадало це на думку? Це ж так просто! З ким же тобі й одружуватися, як не зі мною?

— Звичайно,— погодився він з якимсь дивним егоїзмом, але зараз-таки схаменувся.— Слухай, Велю,— заговорив він, узявши її за руку.— Там оце говорили: по великих містах дівчата вчаться всього, перед тобою теж міг би відкритися широкий шлях... А я...

— Що ж ти?

— А я... сліпий! — закінчив він зовсім нелогічно.

І знов йому згадалося дитинство, тихий плескіт річки, перше знайомство з Евеліною та її гірки сльози при слові «сліпий»... Інстинктивно відчув він, що тепер знову завдає їй такої ж рани, і зупинився. Кілька секунд стояла тиша, тільки вода тихо й ласкаво дзвеніла в заставках. Евеліни зовсім не було чути, мовби вона зникла. По її обличчю справді пробігла судорога, але дівчина оволоділа собою, і, коли вона заговорила, голос її звучав безжурно й жартівливо:

— То що ж, що сліпий? — сказала вона,— адже ж коли дівчина покохає сліпого, то й виходити треба за сліпого... Це вже так завжди буває, що ж нам робити?

— Покохає...— зосереджено повторив він, і брови його зсунулись: він вслухався в нові для нього звуки знайомого слова...— Покохає? — перепитав він з ростучим хвилюванням...

— Авжеж! Ти і я, ми обоє кохаємо одне одного... Який ти дурненький! Ну, подумай сам: чи ж міг би ти залишитися тут один, без мене?..

Обличчя його враз зблідло, і незрячі очі зупинилися, великі й нерухомі.

Було тихо; тільки вода все дзюркотіла й дзвеніла, гомонячи про щось. Часом здавалося, що цей гомін слабне і от-от стихне; але зараз же він знову підвищувався і знову дзвенів без кінця й без упину. Густа черемха шепотіла темним листям; пісня біля дому замовкла, але зате над ставком соловей заспівував своєї...

— Я б умер,— сказав він глухо.

Її губи затремтіли, як у той день їх першого знайомства, і вона сказала через силу, слабим, дитячим голосом:

— І я теж... Без тебе, сама... в далекому світі...

Він стис її маленьку руку у своїй. Йому здавалося дивним, що її тихий потиск-відповідь такий несхожий на попередні: легкий рух її маленьких пальців відбивався тепер у глибині його серця. Взагалі, крім колишньої Евеліни, друга його дитинства, тепер він почував у ній ще якусь іншу, нову дівчину. Сам він здався собі могутнім і дужим, а вона уявилась плачучою і слабкою. Тоді, під впливом глибокої ніжності, він пригорнув її однією рукою, а другою став гладити її шовковисте волосся.

І йому здавалось, що все горе стихло в глибині серця і що в нього немає ніяких поривів, ні бажань, а є тільки теперішня хвилина.

Соловей, що якийсь час пробував свій голос, затьохкав і розсипався по мовчазному саду несамовитою трелю. Дівчина стрепенулась і соромливо відвела Петрову руку.

Він не противився і, пустивши її, зітхнув на повні груди. Він чув, як вона поправляє своє волосся. Його серце билося сильно, але рівно й приємно; він почував, як гаряча кров розносить по всьому тілу якусь нову зосереджену силу. Коли через хвилину вона сказала йому звичайним тоном: «Ну, тепер вернімося до гостей», він з подивом вслухався в цей милий голос, у якому звучали зовсім нові ноти.

IX

Гості й господарі зібралися в маленькій вітальні; бракувало тільки Петра та Евеліни. Максим розмовляв із своїм старим товаришем, молоді люди сиділи мовчки біля відчинених вікон; у невеличкому товаристві панував той особливий тихий настрій, що в його глибині відчувається якась не всім ясна, але всіма усвідомлювана драма. Відсутність Евеліни й Петра була якось особливо помітна. Максим серед розмови кидав короткі очікувальні погляди в напрямі дверей. Ганна Михайлівна з сумним і мовби винуватим обличчям явно силкувалася бути уважною й люб'язною господинею, і тільки один пан Попельський, значно округлілий і, як завжди, благодушний, дрімав на своєму стільці, дожидаючи вечері.

Коли на терасі, що вела з саду до вітальні, почулися кроки, всі очі повернулися туди. В темному чотирикутнику широких дверей показалась постать Евеліни, а за нею тихо піднімався сходами сліпий.

Молода дівчина відчула на собі ці зосереджені, уважні погляди, однак це її не збентежило. Вона пройшла через кімнату своєю звичайною рівною ходою, і тільки на одну мить, зустрівши короткий з-під брів погляд Максима, вона ледь-ледь усміхнулась, і очі її блиснули викликом і посмішкою. Пані Попельська вдивлялася в свого сина.

Юнак, здавалось, ішов слідом за дівчиною, не усвідомлюючи добре, куди вона веде його. Коли в дверях показалось його бліде обличчя й тонка постать, він раптом зупинився на порозі цієї освітленої кімнати. Але потім він переступив через поріг і швидко, хоч з тим самим напівнеуважним, напівзосередженим виглядом, підійшов до фортепіано.

Хоч музика була звичайним елементом в житті тихої садиби, та разом з тим це був елемент інтимний, так би мовити, суто домашній. У ті дні, коли садиба сповнювалась гомоном і співом приїжджої молоді, Петро ні разу не підходив до фортепіано, на якому грав лише старший із синів Ставрученка, музикант з професії. Ця стриманість робила сліпого ще більш непомітним серед жвавого товариства, і мати з сердечним болем стежила за темною постаттю сина, який губився серед загального блиску й жвавості. Тепер, уперше ще, Петро сміливо і

мовби навіть не зовсім свідомо підходив до свого звичайного місця... Здавалося, він забув, що тут є чужі. А втім, коли входили молоді люди, у вітальні стояла така тиша, що сліпий міг вважати кімнату порожньою...

Відкривши кришку, він злегка торкнув клавіші і пробіг по них кількома швидкими, легкими акордами. Здавалося, він про щось питався чи то в інструмента, чи то у власного настрою.

Потім, витягши на клавішах руки, він глибоко задумався, і тиша в маленькій вітальні стала ще глибшою.

Ніч дивилася в чорні отвори вікон; подекуди з саду зазирали з цікавістю зелені групи листя, освітленого світлом лампи. Гості, підготовані щойно стихлим неясним рокотом піаніно, почасти охоплені повівом дивного натхнення, що витало над блідим обличчям сліпого, сиділи в мовчазному дожиданні.

А Петро все мовчав, підвівши вгору сліпі очі, і все ніби прислухався до чогось. В його душі здіймались, як розбурхані хвилі, найрізноманітніші відчуття. Приплив невідомого життя підхоплював його, як підхоплює хвиля на морському березі човен, що довго й мирно стояв на піску... На обличчі видно було подив, запитання, і ще якесь особливе збудження проходило по ньому швидкими тінями. Сліпі очі здавалися глибокими й темними.

Одну хвилину можна було подумати, що він не знаходить у своїй душі того, до чого прислухається з такою жадібною увагою. Але потім, хоч все з тим же здивованим виглядом і все начебто не діждавшись чогось, він здригнувся, торкнув клавіші і, підхоплений новою хвилею почуття, що наринуло на нього, віддався весь плавним, дзвінким і співучим акордам...

X

Користуватися нотами сліпому взагалі трудно. Їх витискують, як і літери, рельєфом, причому тони позначають окремими знаками і ставлять в один ряд, як рядки в книжці. Щоб позначити тони, з'єднані в акорд, між ними ставлять знаки оклику. Зрозуміло, що сліпому доводиться заучувати їх напам'ять, до того ж окремо для кожної руки. Таким чином, це — дуже складна й трудна робота; однак Петрові й тут допомагала любов до окре-

мих складових частин цієї роботи. Завчивши напам'ять по кілька акордів для кожної руки, він сідав до фортепіано, і коли із сполучення цих опуклих ієрогліфів раптом несподівано для нього самого складалися гармонійні співзвуччя, це давало йому таку насолоду і мало стільки живого інтересу, що через це суха робота ставала приємною і навіть захоплювала.

Все-таки між зображеною на папері п'єсою і виконанням її лягало тут надто багато проміжних процесів. Доки знак втілювався в мелодію, він мусив пройти через руки, закріпитися в пам'яті і потім зробити зворотну путь до кінця граючих пальців. При цьому дуже розвинена музична уява сліпого втручалася в складну роботу заучування і накладала на чужу п'єсу помітний особистий відбиток. Форми, в які встигло вилитися музичне почуття Петра, були саме ті, в яких йому вперше з'явилася мелодія, в які виливалася потім гра його матері. Це були форми народної музики, що звучали постійно в його душі, що ними промовляла до цієї душі рідна природа.

І тепер, коли він грав якусь італійську п'єсу з тремтливим серцем і переповненою душею, в його грі з перших же акордів відбилося щось до такої міри своєрідне, що на обличчях сторонніх слухачів з'явився подив. Однак через кілька хвилин зачарування опанувало всіх неподільно, і тільки старший із синів Ставрученка, музикант з професії, довго ще вслухався в гру, намагаючись уловити знайому п'єсу й аналізуючи своєрідну манеру піаніста.

Струни дзвеніли й рокотали, сповнюючи вітальню й лунаючи по стихлому саду... Очі молоді блищали жвавістю й цікавістю. Ставрученко-батько сидів, звісивши голову, і мовчки слухав, але потім став запалюватися все більше, підштовхував Максима ліктем і шепотів:

— От цей грає, так уже грає. Що? Не правду я кажу?

В міру того, як звуки росли, старий суперечник почав згадувати щось, мабуть, свою молодість, бо очі його заяскріли, обличчя почервоніло, весь він випростався і, звівши руку, хотів навіть грюкнути кулаком по столу, та стримався й опустив кулак без ніякого звуку. Оглянувши своїх молодців бистрим поглядом, він погладив вуса і, нахилившись до Максима, прошепотів:

— Хочуть старих в архів... Брешуть!.. Свого часу і ми з тобою, братіку, теж... Та й тепер ще... Правду я кажу чи ні?

Максим, досить байдужий до музики, цим разом почував щось нове в грі свого вихованця і, оповивши себе клубами диму, слухав, хитав головою й переводив очі з Петра на Евеліну. Ще раз якийсь порив безпосередньої життєвої сили вдирався в його систему зовсім не так, як він думав... Ганна Михайлівна теж кидала на дівчину запитливі погляди, питаючи себе: що це — щастя чи горе звучить у грі її сина... Евеліна сиділа в тіні від абажура, і тільки її очі, великі й потемнілі, вирізнялися в сутінку. Вона одна розуміла ці звуки по-своєму: їй вчувалося в них дзюрчання води в старих заставках і шепіт черемхи в потемнілій алеї.

XI

Мотив давно вже змінився. Облишивши італійську п'єсу, Петро віддався своїй уяві. Тут було все, що тіснилося в його спогаді, коли він, хвилину перед тим, мовчки й похиливши голову, прислухався до вражень з пережитого минулого. Тут були голоси природи, шум вітру, шепіт лісу, плескіт річки і неясний гомін, що стихає десь у безвісній далині. Все це спліталося й двеніло на тлі того особливого глибокого, що розширює серце, відчуття, яке викликається в душі таємничим гомоном природи і якому так трудно підшукати справжнє визначення... Туга?.. Але чого ж вона така приємна?.. Радість?.. Але навіщо ж вона так глибоко, так безмежно сумна?

Часом звуки підсилювались, зростали, міцніли. Обличчя музиканта робилося дивно суворим. Він ніби сам дивувався новій і для нього силі цих несподіваних мелодій і ждав ще чогось... Здавалося, ось-ось кількома ударами все це зіллється в стройний потік могутньої й прекрасної гармонії, і в такі хвилини слухачі завмирали від дожидання. Але, не встигши піднятися, мелодія раптом падала з якимсь жалібним ремством, наче хвиля, що розсипалась на піну й бризки, і ще довго звучали, завмираючи, ноти гіркого нерозуміння й запитання.

Сліпий замовкав на хвилину, і знов у вітальні стояла тиша, яку порушував тільки шепіт листя в саду. Зачарування, що опановувало слухачів і запосило їх геть да-

леко за ці скромні стіни, розвіювалось, і маленька кімната зсувалась навколо них, і ніч дивилася до них у темні вікна, поки, зібравши сили, музикант ударяв знову по клавішах.

І знову звуки міцніли й шукали чогось, здіймаючись у своїй повноті вище, дужче. В невиразний передзвін і гомін акордів впліталися мелодії народної пісні, що звучала то коханням і смутком, то спогадом про минулі страждання й славу, то молодою відвагою розгулу й надії. Це сліпий пробував вилити своє почуття в готові й добре знайомі форми.

Але й пісня замовкала, тремтячи в тиші маленької вітальні тією ж жалібною нотою нерозв'язаного запитання.

XII

Коли останні ноти забриніли невиразним невдоволенням і скаргою, Ганна Михайлівна, глянувши в обличчя сина, побачила на ньому вираз, який здався їй знайомим; в її пам'яті постав сонячний день давньої весни, коли її дитина лежала на березі річки, приголомшена надто яскравим враженням від збудливої весняної природи.

Та цей вираз помітила тільки вона. У вітальні знявся гучний гомін. Ставрученко-батько щось голосно кричав Максимові, молоді люди, ще схвильовані й збуджені, тисли руки музикантові, пророкували йому широку славу артиста.

— Так, це правда! — підтвердив старший брат.— Вам пощастило навдивовижу засвоїти самий характер народної мелодії. Ви зжилися з нею й оволоділи нею досконало. Але, скажіть, будь ласка, яку це п'єсу грали ви спочатку?

Петро назвав італійську п'єсу.

— Я так і думав,— відповів юнак.— Мені вона трохи знайома... У вас на диво своєрідна манера... Багато хто грає краще за вас, але так, як ви, її не виконував ще ніхто. Це... начебто переклад з італійської музичної мови на малоруську. Вам потрібна серйозна школа, і тоді...

Сліпий слухав уважно. Вперше ще він став центром жвавих розмов, і в його душі зароджувалась горда сві-

домість своєї сили. Невже ці звуки, що завдали йому цим разом стільки незадоволеності й страждання, як ще ніколи в житті, можуть справляти на інших такий вплив? Значить, він може теж що-небудь зробити в житті. Він сидів на своєму стільці, з рукою, ще витягнутою на клавіатурі, і під гомін розмов раптом відчув на цій руці чийсь гарячий дотик. Це Евеліна підійшла до нього і, непомітно стискаючи його пальці, прошепотіла з радісним збудженням:

— Ти чув? У тебе теж буде своя робота. Якби ти бачив, якби ти знав, що ти можеш зробити з усіма нами...

Сліпий здригнувся й випростався.

Ніхто не помітив цієї короткої сцени, крім матері. Її обличчя спалахнуло, мовби це їй було дано перший поцілунок молодого кохання.

Сліпий усе сидів на тому самому місці. Він боровся з враженнями нового щастя, що наринули на нього, а може, відчував також наближення грози, яка вставала вже безформною й важкою хмарою звідкись із глибини мозку.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

I

Другого дня Петро прокинувся рано. В кімнаті було тихо, в домі теж не починався ще рух дня. У вікно, що залишалося відчиненим на ніч, вливався з саду холодок раннього ранку. Незважаючи на свою сліпоту, Петро чудово відчував природу. Він знав, що ще рано, що його вікно відчинене — шелест віття був чутний виразно й близько, нічим не віддалений і не прикритий. Сьогодні Петро почував усе це особливо ясно: він знав навіть, що в кімнату дивиться сонце і що коли він простягне руку у вікно, то з кущів посиплеться роса. Крім того, він почував іще, що вся його істота переповнена якимсь новим, незвіданим відчуттям.

Кілька хвилин він лежав у постелі, прислухаючись до тихого щебетання якоїсь пташки в садку і до дивного почуття, що наростало в його серці.

«Що це було зо мною?» — подумав він, і ту ж мить в його пам'яті прозвучали слова, які вона сказала вчора,

смерком, біля старого млина: «Невже ти ніколи не думав про це?.. Який ти дурненький!..»

Так, він ніколи про це не думав. Її близькість давала йому насолоду, але до вчорашнього дня він не усвідомлював цього, як ми не відчуваємо повітря, яким дихаємо. Ці прості слова упали вчора в його душу, як падає з висоти камінь на дзеркальну поверхню води: ще хвилину тому вона була рівна й спокійно відбивала світло сонця та синє небо... один удар — і вона сколихнулась до самого дна.

Тепер він прокинувся з оновленою душею, і вона, його давня подруга, з'являлась перед ним у новому світлі. Згадуючи все, що сталося вчора, до найменших дрібниць, він з подивом прислухався до тону її «нового» голосу, який відтворила в його пам'яті уява. «Покохала...» «Який ти дурненький!..»

Він хутко схопився, одягся і по росяних доріжках саду побіг до старого млина. Вода дзюрчала, як учора, і так само шепотілися кущі черемхи, тільки вчора було темно, а тепер стояв яскравий сонячний ранок. І ніколи ще він не «почував» світла так ясно. Здавалося, разом з запашною вогкістю, з відчуттям ранкової прохолоди в нього пройшло це проміння веселого дня, що, сміючись, лоскотало його нерви.

II

В усій садибі стало якось світліше й радісніше. Ганна Михайлівна наче помолоділа сама, Максим частіше жартував, хоча все ж інколи із хмар диму, мов гуркіт грози, яка проходить десь стороною, чути було його бурчання. Він говорив про те, що багато хто, мабуть, вважає життя чимсь на зразок поганого романа, який кінчається весіллям, і що є на світі чимало такого, про що деяким людям не вадило б подумати. Пан Попельський, який став дуже інтересним круглим чоловіком, з рівно й гарно сивіючим волоссям та рум'яним обличчям, завжди в таких випадках погоджувався з Максимом, мабуть, беручи ці слова на свою адресу, і зараз же рушав по господарству, яке в нього, зрештою, йшло чудово. Молоді люди посміхались і складали якісь плани. Петрові належало докінчувати серйозно свою музичну освіту.

Одного разу восени, коли жнива вже скінчились і над полями, виблискуючи золотими нитками проти сонця, лініво й томно носилося «бабине літо», Попельські всією сім'єю вирушили до Ставрученків. Маєток Ставрукове лежав верст за сімдесят від Попельських, але місцевість на цій віддалі дуже мінялася: останні відроги Карпат, які ще видно на Волині та в Побужжі, зникли, і місцевість переходила в степову Україну. На цих рівнинах, перетятих подекуди ярами, лежали, утопаючи в садах та левадах, села, і де-не-де по обрію, давно заорані й охоплені жовтими стернями, вимальовувались високі могили.

Такі далекі подорожі були взагалі не в звичаї сім'ї. За межами знайомого села та ближчих ланів, які він вивчив досконало, Петро губився, більше почував свою сліпоту і ставав дразливим і неспокійним. Тепер, правда, він охоче прийняв запрошення. Після пам'ятного вечора, коли він усвідомив одразу своє почуття й силу таланту, що прокидалася в ньому, він якось сміливіше ставився до темної й невиразної далини, якою охоплював його зовнішній світ. Вона починала вабити його, все розширюючись в його уяві.

Кілька днів промайнули дуже живо. Петро почував себе тепер далеко вільніше серед молодого товариства. Він з жадібною увагою слухав умілу гру старшого Ставрученка та розповіді про консерваторію, про столичні концерти. Його обличчя спалахувало щоразу, коли молодий господар переходив до захоплених похвал його власному, необробленому, але сильному музичному почуттю. Тепер він уже не ховався по далеких кутках, а, як рівний, хоч і трохи стримано, втручався в загальні розмови. Недавня ще холодна стриманість і ніби настороженість Евеліни теж зникла. Вона поводилася весело й невимушено, захоплюючи всіх небувалими раніше вибухами несподіваної і яскравої веселості.

Верст за десять від маєтку стояв старий N-ський монастир, дуже відомий в тому краї. Колись він відігравав значну роль в місцевій історії; не раз його облягали, як сарана, ватаги татар, які посилали через мури тисячі своїх стріл, часом барвисті загони поляків одчайдушно лізли на мури, або, навпаки, козаки бурхливо кидалися на приступ, щоб відбити твердиню в королівських жовнірів, що заволоділи нею... Тепер старі башти пообсипались,

мури подекуди замінилися простим частоколом, який захищав лише монастирські городи від нашестя заповзятливої мужицької худоби, а в глибині широких ровів росло просо.

Одного разу, в ясний день ласкавої й пізньої осені, господарі й гості вирушили в цей монастир. Максим та жінки їхали в широкій старовинній колясці, що гойдалася, наче великий човен, на своїх високих ресорах. Молоді люди і Петро між ними рушили верхи.

Сліпий їздив добре й вільно, звикши прислухатися до тупоту інших коней та до шарудіння коліс екіпажа, що їхав попереду. Дивлячись на його вільну, сміливу посадку, трудно було б угадати, що цей вершник не бачить дороги і лише звик так сміливо здаватися на інстинкт коня. Ганна Михайлівна спочатку з острахом оглядалась, боячись чужого коня й незнайомих доріг. Максим позирав скоса з гордістю ментора і з насмішкою мужчини над бабськими страхами.

— Знаєте...— сказав, під'їжджаючи до коляски, студент.— Мені ось зараз згадалась дуже інтересна могила, історію якої ми узнали, риючись у монастирському архіві. Коли хочете, ми звернемо туди. Це недалеко, край села.

— Чого ж це вам приходять у нашому товаристві такі сумні згадки? — весело засміялась Евеліна.

— На це запитання відповім потім! Звертай до Колодні, до Остапової левади; тут біля перелазу станеш!— гукнув він кучерові і, повернувши коня, помчав до своїх товаришів, що відстали.

Через хвилину, коли ридван, шарудячи колесами в м'якому поросі й колихаючись, їхав вузьким путівцем, молоді люди промчали повз нього і позлазили з коней спереду, прив'язавши їх біля тину. Двоє з них пішли назустріч, щоб допомогти дамам, а Петро стояв, спершись на луку сідла, і, як звичайно схиливши голову, прислухався, намагаючись по змозі визначити своє положення в незнайомому місці.

Для нього цей ясний осінній день був темною ніччю, тільки оживленою яскравими звуками дня. Він чув на дорозі все ближче шарудіння коляски і веселі жарти молоді, що зустрічала її. Біля нього коні, брязкаючи стальними наборами вуздечок, тяглися головами за тин, до високого городнього бур'яну... Десь недалеко, мабуть над

грядками, чути було тиху пісню, що ліниво й задумливо віяла за легким вітром. Шелестіло листя саду, десь скрипів чорногуз, чулося лопотіння крил і крик півня, що начебто несподівано про щось згадав, легкий виск журавля над колодязем,— у всьому цьому виявлялася близькість сільського робочого дня.

І справді, вони зупинилися біля тину крайнього саду... З більш далеких звуків панівним був розмірений монастирський дзвін, високий і тонкий. Чи з звуку цього дзвона, чи з того, як линув вітер, чи ще з якихось, може і йому самому невідомих, ознак, Петро почував, що десь у тій стороні, за монастирем, місцевість раптом уривається, може над берегом річки, за якою далеко розкинулась рівнина з невиразними, трудно вловимими звуками тихого життя. Звуки ці долітали до нього уривчасто й слабко, даючи йому слухове відчуття далини, в якій мигтить щось затягнуте, неясне, як для нас мигтять обриси далини у вечірньому тумані...

Вітер ворушив пасмо волосся, що звисло з-під його капелюха, і линув повз його вухо, як протяжний дзвін еолової арфи. Якісь невиразні спогади снувалися в його пам'яті; хвилини з далекого дитинства, що їх уява вихоплювала з забуття минулого, оживали повівами, дотиками й звуками... Йому здавалося, що цей вітер, змішаний з далеким дзвоном та уривками пісні, каже йому якусь сумну стару казку про минуле цієї землі, або про його власне минуле, або про його майбутнє, невиразне й темне.

Через хвилину під'їхала коляска, всі вийшли і, переступивши через перелаз у тину, пішли в леваду. Тут, у кутку, заросла травою й бур'яном, лежала широка, майже вросла в землю, кам'яна плита. Зелене листя реп'яха з полум'янорожевими головками квітів, широкий лопух, високий кукіль на тонких стеблах вибивалися з трави і тихо гойдались од вітру, і Петрові чути було їх неясний шепіт над зарослою могилою.

— Ми тільки недавно довідались про існування цього пам'ятника,— сказав молодий Ставрученко,— а тимчасом знаєте, хто лежить під ним? — Славетний колись «лицар», старий ватажок Гнат Карий...

— Так ось ти де заспокоївся, старий розбійнику? — сказав Максим задумано.— Як він потрапив сюди, в Колодню?

— В 17... році козаки з татарами облягали цей монастир, який захопило польське військо... Ви знаєте, татари були завжди небезпечними союзниками... Мабуть, обложеним пощастило якось підкупити мірзу, і вночі татари кинулись на козаків одночасно з поляками. Тут, біля Колодні, відбулася в темряві люта січа. Здається, що татар було розбито і монастир все-таки взято, але козаки втратили в нічному бою свого отамана.

— В цій історії,— казав далі юнак задумано,— є ще друга особа, хоч ми марно шукали тут другої плити. Судячи з старого запису, який ми знайшли в монастирі, поруч з Карим похований був молодий бандурист... сліпий, що супроводив отамана в походах...

— Сліпий? в походах? — злякано промовила Ганна Михайлівна, якій зараз же уявився її хлопчик у страшній нічній січі.

— Так, сліпий. Видимо, це був славетний на Запорожжі співець... так принаймні говорить про нього запис, що розповідає своєрідною польсько-малорусько-церковною мовою всю цю історію. Дозвольте, я, здається, пам'ятаю її напам'ять: «А з ним славетний поета козацький Юрко, нігди не оставлявший Карого і од щирого серця оним любимий. Котрого убивши сила поганьская і того Юрка посікла нечесно, обичаєм своєї поганьської віри не маючи зваги на каліцтво і великий талент до складу пісенного і до гри струнної, од якої даже і волци на степу розм'ягчиться могли б, но поганьці не пошановали в ночном нападі. І ту положені рядом півець і рицар, коїм по чесним конці незаводная і вічная слава вовіки амінь...»

— Плита досить широка,— сказав хтось.— Може, вони лежать тут обидва...

— Так, справді, але написи з'їдені мохом... Дивіться, ось угорі булава й бунчук. А далі все зелене від лишаїв.

— Стривайте,— сказав Петро, який слухав усе оповідання надзвичайно схвильований.

Він підійшов до плити, нагнувся над нею, і його тонкі пальці вп'ялися в зелений шар лишайників на поверхні плити. Крізь нього він промацував тверді виступи каменя.

Так він сидів з хвилину, із зведеним обличчям і зсунутими бровами. Потім він почав читати:

— «... Ігнатій прозванієм Карій... року божого... пострілен із сайдака стрілою татарською...»

— Це й ми могли ще розібрати,— сказав студент.

Пальці сліпого, нервово напружені й зігнуті в суглобах, спускалися все нижче.

— «Которого убивши...»

— «Сила поганьськая...» — жваво підхопив студент,— ці слова стояли в описі смерті Юрка... значить, правда: і він тут-таки, під одною плитою...

— Так,— «сила поганьськая»,— прочитав Петро,— далі все зникло... Стривайте, ось іще: «порубан шаблями татарськими»... здається, ще якесь слово... але ні, більше нічого не збереглося.

Справді, далі всяка пам'ять про бандуриста губилася в широкій виразці півторасталітньої плити...

Кілька секунд стояла глибока мовчанка, порушувана тільки шелестом листя. Її урвало протяжне побожне зітхання. Це Остап, хазяїн левади і власник, правом давності, останнього житла старого отамана, підійшов до панів і зачудовано дивився, як юнак з нерухомими очима, зведеними вгору, розбирав помацки слова, сховані від зрячих сотнями років, дощами й негодами.

— Сила господняя,— сказав він, дивлячись на Петра з побожністю.— Сила божая одкриває сліпенькому, чого зрячії не бачать очима.

— Чи розумієте тепер, панночко, чому мені згадався цей Юрко-бандурист? — спитав студент, коли стара коляска знову тихо посувалася курною дорогою, прямуючи до монастиря.— Ми з братом дивувались, як міг сліпий супроводити Карого з його летючими загонами. Припустімо, що в той час він був уже не кошовий, а звичайний ватажок. Відомо, проте, що він завжди отаманував над загоном кінних козаків-охотників, а не над простими гайдамаками. Звичайно бандуристи були старці, що ходили від села до села з торбою й піснею... Тільки сьогодні, коли я глянув на вашого Петра, в моїй уяві якось зразу стала постать сліпого Юрка, з бандурою, замість рушниці, за спиною і верхи на коні...

— І, може, він брав участь у боях... В походах у всякому разі і в небезпеках теж...— говорив далі юнак задумано.— Які бували часи на нашій Україні!

— Як це жахливо,— зітхнула Ганна Михайлівна.

— Як це було гарно,— заперечив юнак.

— Тепер нічого такого не буває,— різко сказав Петро, під'їхавши теж до екіпажа. Піднявши брови й насторожившись на тупіт сусідніх коней, він примусив свого коня йти поруч з коляскою... Його обличчя було блідіше, ніж звичайно, виявляючи глибоке внутрішнє хвилювання...— Тепер усе це зникло,— повторив він.

— Що мусило зникнути — зникло,— сказав Максим якось холодно.— Вони жили по-своєму, ви шукайте свого...

— Вам добре говорити,— відповів студент,— ви взяли своє у життя...

— Ну, й життя взяло в мене моє, — посміхнувся старий гарібальдієць, дивлячись на свої милиці.

Потім, помовчавши, він додав:

— Зітхав і я колись за січчю, за її бурхливою поезією й волею... Був навіть у Садика в Туреччині [1].

— І що ж? — спитали молоді люди жваво.

— Вилікувався, як побачив ваше «вільне козацтво» на службі в турецького деспотизму... Історичний маскарад і шахрайство!.. Я зрозумів, що історія викинула вже все це дрантя на задвірки і що головне не в цих гарних формах, а в меті... Отоді я й вирушив в Італію. Навіть не знаючи мови цих людей, я був готовий умерти за їх прагнення.

Максим говорив серйозно і з якоюсь щирою важністю. В бурхливих суперечках, що бували в батька Ставрученка з синами, він звичайно не брав участі і тільки посміювався, благодушно усміхаючись на апеляції до нього молоді, яка вважала його за свого спільника. Тепер, сам зачеплений відгомоном цієї зворушливої драми, що так несподівано ожила для всіх над старим, поросли мохом каменем, він почував, крім того, що цей епізод з минулого дивним чином торкнувся в особі Петра близького їм усім теперішнього.

На цей раз молоді люди не заперечували — може, під впливом живого відчуття, пережитого за кілька хвилин в Остаповій леваді,— могильна плита так ясно говорила

---

[1] Чайковський, українець-романтик, відомий під ім'ям Садика-паші, мріяв організувати козацтво як самостійну політичну силу в Туреччині. *(Прим. автора.)*

про смерть минулого,— а може, під впливом імпонуючої щирості старого ветерана...

— Що ж лишається нам? — спитав студент, помовчавши хвилину.

— Та ж сама вічна боротьба.

— Де? В яких формах?

— Шукайте,— відповів Максим коротко.

Раз покинувши свій звичайний, трохи глузливий тон, Максим, очевидно, хотів говорити серйозно. А для серйозної розмови на цю тему тепер уже не залишалося часу... Коляска під'їхала до брами монастиря, і студент, нахилившись, придержав за повід Петрового коня; на обличчі в Петра, як у розгорнутій книзі, видно було глибоке хвилювання.

III

У монастирі звичайно оглядали старовинну церкву та вилазили на дзвіницю, звідки відкривався далекий краєвид. В ясну погоду намагалися побачити білі цятки губернського міста та закрути Дніпра на обрії.

Сонце вже схилялось, коли маленьке товариство підійшло до замкнених дверей дзвіниці, покинувши Максима на ганку однієї з чернечих келій. Молодий, тонкий послушник, у рясі й гостроверхій шапці, стояв під склепінням, держачись однією рукою за замок замкнених дверей... Недалеко, наче розполохана зграя птахів, стояла купка дітей; було видно, що між молодим послушником і цією зграйкою жвавих хлопчаків відбувалася недавно якась сутичка. З його трохи войовничої пози та з того, як він держався за замок, можна було здогадатися, що діти хотіли пробратися на дзвіницю слідом за панами, а послушник відганяв їх. Його обличчя було сердите й бліде, тільки на щоках плямами виступав рум'янець.

Очі молодого послушника були якісь дивно нерухомі... Ганна Михайлівна перша помітила вираз цього обличчя й очей і нервово схопила за руку Евеліну.

— Сліпий,— прошепотіла дівчина трохи злякано.

— Тихше,— відповіла мати,— і ще... Ти помічаєш?

— Так...

Важко було не помітити в обличчі послушника дивної схожості з Петром. Та сама нервова блідість, ті самі

чисті, але нерухомі зіниці, той самий неспокійний рух брів, що насторожувалися при кожному новому звуку та бігали над очима, наче щупальця в зляканої комахи... Його риси були грубіші, вся постать незграбніша,— але тим виразніше виступала схожість. Коли він глухо закашлявся, схопившись руками за запалі груди,— Ганна Михайлівна дивилася на нього широко розкритими очима, наче перед нею раптом з'явився привид...

Переставши кашляти, він одімкнув двері і, спинившись на порозі, спитав трохи надтріснутим голосом:

— Хлопців нема? Киш, кляті! — метнувся він в їхній бік усім тілом і потім, пропускаючи вперед молодих людей, сказав голосом, що в ньому чути було якусь вкрадливість і жадність:

— Дзвонареві пожертвуєте скільки-небудь? Ідіть помалу,— темно...

Все товариство стало підніматися сходами. Ганна Михайлівна, яка раніше вагалася перед незручним і крутим сходом нагору, тепер з якоюсь покірливістю пішла за іншими.

Сліпий дзвонар замкнув двері... Світло зникло, і тільки через деякий час Ганна Михайлівна, що боязко стояла внизу, поки молодь, штовхаючись, піднімалася по закрутах сходів,— могла розглядіти тьмяну струминку присмеркового світла, що лилася з якогось скісного просвіту в товстому мурі. Проти цього променя ледве світилося кілька запорошених, неправильної форми каменів.

— Дядьку, дядечку, пустіть,— залунали з-за дверей тонкі дитячі голоси.— Пустіть, дядечку, хороший!

Дзвонар сердито кинувся до дверей і несамовито загрюкав кулаками по залізній обшивці.

— Геть, геть, кляті... Щоб вас грім побив! — кричав він, хриплячи і якось захлинаючись від злості...

— Сліпий чорт,— відповіло раптом кілька дзвінких голосів, і за дверима почувся прудкий тупіт десятка босих ніг...

Дзвонар прислухався й перевів дух.

— Погибелі на вас нема... на клятих... бодай би вас усіх передушила хвороба... Ой, господи! Господи ти боже мій! Вскую мя оставил єси...— сказав він раптом зовсім іншим голосом, у якому чути було розпач стражденної й глибоко змученої людини.

— Хто тут?.. Чого зостався? — різко спитав він, наткнувшись на Ганну Михайлівну, що застигла біля перших східців.

— Ідіть, ідіть. Нічого,— додав він лагідніше.— Стривайте, держіться за мене... Пожертвування з вашого боку дзвонареві буде? — знову спитав він тим самим неприємно вкрадливим тоном.

Ганна Михайлівна вийняла з гаманця і в темряві подала йому бумажку. Сліпий швидко вихопив її з простягнутої до нього руки, і під тьмяним променем, до якого вони вже встигли піднятися, вона бачила, як він приклав папірець до щоки і почав водити по ньому пальцем. Химерно освітлене й бліде обличчя, таке схоже на обличчя її сина, перекривилося раптом виразом наївної й жадібної радості.

— От за це спасибі, от спасибі. Столбівка [1] справжня... Я думав — ви на глум... посміятися з сліпенького... Інші, буває, сміються...

Все обличчя сердешної жінки було залите слізьми. Вона хутко витерла їх і пішла вгору, де, наче падіння води за стіною, чути було лункі кроки й змішані голоси компанії, що випередила її.

На одному з поворотів молоді люди зупинились. Вони зійшли вже досить високо, і в вузьке вікно, разом з свіжішим повітрям, прохопилася більш чиста, хоч і розсіяна струминка світла. Під нею, на стіні, досить гладенькій у цьому місці, роїлись якісь написи. Це були здебільшого імена відвідувачів.

Обмінюючись веселими зауваженнями, молоді люди знаходили прізвища своїх знайомих.

— А ось і сентенція,— сказав студент і прочитав з деяким зусиллям: «Мнозі суть начинающії, кончающії же вмалі...» — Очевидно, говориться про оцей підйом,— додав він жартівливо.

— Розумій, як хочеш,— грубо відповів дзвонар, повертаючись до нього вухом, і його брови заходили швидко й тривожно.— Тут ще вірш є, трохи нижче. От би тобі прочитати...

— Де вірш? Нема ніякого вірша.

— Ти от знаєш, що нема, а я тобі кажу, що є. Від вас, зрячих, теж сокрито багато чого...

---

[1] 25 карбованців.

Він зійшов на два східці вниз і, понишпоривши рукою в темряві, де вже губилися останні слабкі відблиски денного променя, сказав:

— Ось тут. Хороший вірш, та без ліхтаря не прочитаєте...

Петро зійшов до нього і, провівши рукою по стіні, легко розшукав суворий афоризм, врізаний у стіну якоюсь, може понад століття вже тому померлою, людиною:

Пам'ятай смертний час,
Пам'ятай трубний глас,
Пам'ятай з життям розлуку,
Пам'ятай і вічну муку...

— Теж сентенція,— спробував пожартувати студент Ставрученко, але жарт якось не вийшов.

— Не подобається,— єхидно сказав дзвонар.— Звісно, ти ще чоловік молодий, а теж... хто знає. Смертний час приходить, яко тать в нощі...— Хороший вірш,— додав він знов, якось по-іншому...— «Пам'ятай смертний час, пам'ятай трубний глас...» Еге, що то воно там буде,— закінчив він знову досить злобно.

Ще кілька східців, і вони всі вийшли на першу площадку дзвіниці. Тут було вже досить високо, але отвір у стіні вів ще більш незручним проходом вище. З останньої площадки краєвид відкрився широкий і чарівний. Сонце схилилося на захід до обрію, по низині лягла довга тінь, на сході лежала важка хмара, далина губилась у вечірньому мареві, і тільки де-не-де скісні промені вихоплювали з синіх тіней то білу стіну мазаної хатки, то спалахнуле рубіном віконце, то живу іскорку на хресті далекої дзвіниці.

Усі принишкли. Високий вітер, чистий і вільний від випарів землі, линув у просвіти, ворушачи мотуззя, і, заходячи в самі дзвони, викликав іноді протяжний відголос. Вони тихо гули глибоким металевим гудінням, за яким вухо ловило щось іще, наче далеку нерозбірну музику чи глибокі зітхання міді. Від усієї картини, що стелилася внизу, віяло тихим спокоєм і глибоким миром.

Але тиша, що запала серед невеличкого товариства, мала ще й іншу причину. З якогось спільного пориву, що випливав, певно, з відчуття висоти й своєї безпорадності, обидва сліпі підійшли до кутів просвітів і поставали,

спершись на них обома руками, повернувши обличчя назустріч тихому вечірньому вітру.

Тепер ні від кого вже не потаїлася дивна схожість. Дзвонар був трохи старший; широка ряса висіла складками на худому тілі, риси обличчя були грубіші й різкіші. При уважному погляді на них проступали й відміни: дзвонар був блондин, ніс у нього був трохи горбатий, губи тонші, ніж у Петра. Над губами пробивалися вуса, і кучерява борідка облямовувала підборіддя. Але в жестах, в нервових складках губ, у постійному русі брів була та дивна, мовби родинна схожість, через яку багато горбанів теж нагадують один одного обличчям, як брати.

Петрове обличчя було трохи спокійніше. В ньому видно було звичний смуток, який у дзвонаря підсилювався гострою жовчністю і часом озлобленням. А втім, тепер і він, як видно, заспокоювався. Рівний повів вітру ніби розгладжував на його обличчі всі зморшки, розливаючи по ньому тихий спокій, що лежав на всій схованій від незрячих очей картині... Брови ворушилися все тихше.

Аж ось вони знову здригнулись одночасно в обох, наче обидва зачули внизу якийсь звук з долини, якого не чув ніхто інший.

— Дзвонять,— сказав Петро.

— Це у Єгорія, за п'ятнадцять верст,— пояснив дзвонар.— У них завжди на півгодини раніше від нашої вечерня... А ти чуєш? Я теж чую,— інші не чують...

— Добре тут,— говорив він далі мрійно.— Особливо у свято. Чули ви, як я дзвоню?

В запитанні звучала наївна пиха.

— Приїздіть послухати. Отець Памфілій... Ви не знаєте отця Памфілія? Він для мене нарочито ці два підголоски виписав.

Він відійшов від стіни і любовно погладив рукою два невеликі дзвони, що не встигли ще потемніти, як інші.

— Славні підголоски... Так тобі й співають, так і співають... Особливо під Великдень.

Він взяв у руку мотузи і швидкими рухами пальців примусив затремтіти обидва дзвони мелодійним дробом; дотики язиків були такі легкі і разом такі чіткі, що передзвін чути було всім, але звук напевне не йшов далі від площадки дзвіниці.

— А тут тобі ось цей — бо-ом, бо-ом, бо-ом!..

Тепер його обличчя освітилося дитячою радістю, в якій, однак, було щось жалісне й хворе.

— Дзвони от виписав,— сказав він, зітхаючи,— а кожуха нового не пошиє. Скупий! Простудився я на дзвіниці... Восени найгірше... Холодно.

Він зупинився і, прислухавшись, сказав:

— Кривий вас кличе знизу. Ідіть, пора вам.

— Ходім,— перша підвелась Евеліна, що до того часу нерухомо дивилася на дзвонаря, наче заворожена.

Молоді люди рушили до виходу, дзвонар лишився нагорі. Петро, що був ступив слідом за матір'ю, круто зупинився.

— Ідіть,— сказав він їй владно.— Я зараз.

Кроки стихли, тільки Евеліна, пропустивши вперед Ганну Михайлівну, залишилася, притулившись до стіни й затамувавши подих.

Сліпі вважали себе на вишці на самоті. Кілька секунд вони стояли зніяковілі й нерухомі, до чогось прислухаючись.

— Хто тут? — спитав потім дзвонар.

— Я...

— Ти теж сліпий?

— Сліпий. А ти давно осліп? — спитав Петро.

— Родився таким,— відповів дзвонар.— От другий є в нас, Роман, — той семи літ осліп... А ти ніч від дня одрізнити можеш?

— Можу.

— І я можу. Почуваю — світає. Роман не може, а йому все-таки легше.

— Чому легше? — живо спитав Петро.

— Чому? Не знаєш чому? Він світ бачив, свою матку пам'ятає. Зрозумів ти: засне вночі, вона до нього у сні й приходить... Тільки вона стара тепер, а сниться йому все молода... А тобі сниться?

— Ні,— глухо відповів Петро.

— То ж бо ні. Це діло буває, коли хто осліп. А хто вже так родився!..

Петро стояв похмурий і потемнілий, наче на обличчя йому насунулась хмара. Брови дзвонаря теж раптом звелися високо над очима, в яких видно було такий знайомий Евеліні вираз сліпого страждання...

— І то согрішаєш не раз... Господи, создателю, божа матір, пречиста!.. Дайте ви мені хоч у сні один раз світ-радість побачити...

Обличчя його пересмикнулося судорогою, і він сказав з попереднім жовчним виразом:

— Так ні, не дають... Присниться щось, замріє, а встанеш — не пам'ятаєш...

Він раптом спинився й прислухався. Обличчя його зблідло, і якийсь судорожний вираз скривив усі риси.

— Чортенят впустили,— сказав він із злістю в голосі.

Справді, знизу, з вузького проходу, наче шум поводі, линули кроки й вигуки дітей. На одну мить усе стихло, мабуть, юрба вибігла на середню площадку, і галас виливався надвір. Але потім темний прохід загув, як труба, і повз Евеліну, випереджаючи один одного, промчала весела юрба дітей. Біля верхнього східця вони зупинились на мить, але потім один по одному почали шмигати повз сліпого дзвонаря, який із викривленим від злоби обличчям тикав навмання стиснутими кулаками, намагаючись влучити в кого-небудь з тих, що бігли.

У проході виринула раптом з темряви нова особа. Це був, очевидно, Роман. Обличчя його було широке, подзьобане віспою і надзвичайно добродушне. Заплющені повіки ховали ямки очей, на губах грала добродушна усмішка. Пройшовши повз дівчину, що притислася до стіни, він зійшов на площадку. Розмахнута рука його товариша влучила йому збоку в шию.

— Брате! — гукнув він приємним, грудним голосом.— Єгорію,— знову воюєш?

Вони стикнулися й обмацали один одного.

— Нащо бісенят впустив? — спитав Єгорій по-малоруськи, все ще із злістю в голосі.

— Нехай собі,— благодушно відповів Роман...— Пташки божії. Ось як ти їх налякав. Де ви тут, бісенята...

Діти сиділи по кутках біля грат, причаївшись, і їх очі блискали лукавством, а почасти страхом.

Евеліна, нечутно ступаючи в темряві, зійшла вже до половини першого проходу, коли за нею почулись упевнені кроки обох сліпих, а зверху долетів радісний вереск і крики хлопців, що кинулися цілою зграєю на Романа, який залишився з ними.

Компанія тихо виїжджала з монастирської брами, коли з дзвіниці пролунав перший удар. Це Роман задзвонив до вечерні.

Сонце сіло, коляска котилася потемнілими полями, і її проводили рівні меланхолійні удари, завмираючи в синьому присмерку вечора.

Усі мовчали всю дорогу до самого дому. Увечері довго не було видно Петра. Він сидів десь у темному кутку саду, не відгукуючись, коли його кликала навіть Евеліна, і прийшов помацки в кімнату, коли всі полягали...

IV

Попельські прожили ще кілька днів у Ставрученків. До Петра часом вертався його недавній настрій; він бував жвавим і по-своєму веселим, пробував грати на нових для нього інструментах, колекція яких у старшого з синів Ставрученка була досить велика і які дуже цікавили Петра,— кожен із своїм особливим голосом, здатним віддавати особливі відтінки почуття. Та все ж в ньому помітна була якась похмурість, і хвилини звичайного душевного стану здавалися спалахами на загальному фоні, що все більше темнів.

Наче з безмовної згоди, ніхто не вертався до епізоду в монастирі, і вся ця подорож ніби випала у всіх з пам'яті й забулась. Однак було помітно, що вона запала глибоко в серце сліпого. Кожного разу, зоставшись на самоті, або в хвилини загального мовчання, коли його не розважали розмови людей навколо, Петро глибоко задумувався, і на обличчі його лягав вираз якоїсь гіркоти. Це був знайомий усім вираз, але тепер він здавався більш різким і... дуже нагадував сліпого дзвонаря.

За фортепіано, в хвилини найбільшої безпосередності, в його гру часто вплітався тепер дрібний передзвін і протяжні зітхання міді на високій дзвіниці... І те, про що ніхто не зважувався заговорити, ясно вставало у всіх в уяві: похмурі переходи, тонка постать дзвонаря з сухотним рум'янцем, його злі окрики й жовчне нарікання на долю... А потім — обидва сліпці в однакових позах на вишці, з однаковим виразом облич, з однаковим рухом чуйних брів... Те, що близькі досі вважали персональною особливістю Петра, тепер було загальною печаттю тем-

ної стихії, яка поширювала свою таємничу владу однаково на всі свої жертви.

— Слухай, Ганю,— спитав Максим у сестри, коли вернулися додому.— Чи не знаєш ти, що сталося під час нашої подорожі? Я бачу, що хлопчик змінився саме з того дня.

— Ах, це все через зустріч із сліпим,— відповіла Ганна Михайлівна, зітхаючи.

Вона недавно ще відіслала в монастир два теплі баранячі кожухи й гроші з листом до отця Памфілія, прохаючи його полегшити скільки можна долю обох сліпців. У неї взагалі було добре серце, але спочатку вона забула про Романа, і тільки Евеліна нагадала їй, що слід було подбати про обох. «Ах, так, так, звичайно»,— відповіла Ганна Михайлівна, але було видно, що в думках у неї був один. До її пекучої жалості домішувалось почасти забобонне почуття: їй здавалося, що цією жертвою вона вмилостивить якусь темну силу, що вже насувається похмурою тінню над головою її дитини.

— З яким сліпим? — перепитав Максим здивовано.

— Та з цим... на дзвіниці...

Максим сердито стукнув милицею.

— Яке прокляття — бути безногою колодою! Ти забуваєш, що я не лажу по дзвіницях, а від баб, видно, не доб'єшся пуття. Евеліна, спробуй хоч ти сказати розумно, що ж таке було на дзвіниці?

— Там,— тихо відповіла теж зблідла за ці дні дівчина,— є сліпий дзвонар... І він...

Вона зупинилась. Ганна Михайлівна затулила долонями палаюче обличчя, по якому текли сльози.

— І він дуже схожий на Петра.

— І ви мені нічого не сказали! Ну, що ж далі? Це ще недостатня причина для трагедій,— додав він з м'яким докором.

— Ах, це так жахливо,— відповіла Ганна Михайлівна тихо.

— Що ж жахливо? Що він схожий на твого сина?

Евеліна багатозначно подивилася на старого, і він замовк. Через кілька хвилин Ганна Михайлівна вийшла, а Евеліна залишилася із своєю постійною роботою в руках.

— Ти сказала не все? — спитав Максим після хвилинного мовчання.

— Так. Коли всі зійшли вниз, Петро лишився. Він звелів тьоті Ґані (вона так називала Попельську з дитинства) йти за всіма, а сам лишився з сліпим. І я... теж лишилась.

— Підслухувати? — сказав старий педагог майже машинально.

— Я не могла... піти...— відповіла Евеліна тихо.— Вони розмовляли один з одним, як...

— Як товариші по нещастю?

— Еге, як сліпі... Потім Єгор спитав у Петра, чи бачить він у сні матір? Петро каже: «не бачу». І той теж не бачить. А другий сліпець, Роман, бачить у сні свою матір молодою, хоч вона вже стара...

— Так! Що ж далі?

Евеліна задумалась і потім, підводячи на старого свої сині очі, в яких тепер видно було боротьбу й страждання, сказала:

— Той, Роман, добрий і спокійний. Обличчя в нього сумне, але не зле... Він народився зрячим... А другий... Він дуже страждає,— враз звернула вона.

— Кажи, будь ласка, прямо,— нетерпляче перебив Максим,— другий озлоблений?

— Так. Він хотів бити дітей і кляв їх. А Романа діти люблять.

— Злий і схожий на Петра... розумію,— задумано сказав Максим.

Евеліна ще помовчала і потім, наче ці слова коштували їй важкої внутрішньої боротьби, промовила зовсім тихо:

— Обличчям обидва не схожі... риси інші. Але у виразі... Мені здавалось, що раніше у Петра бував вираз трошки як у Романа, а тепер все частіше видно того, другого... і ще... Я боюсь, я думаю...

— Чого ти боїшся? Іди сюди, моя розумна крихітко,— сказав Максим з незвичайною ніжністю. І коли вона, слабнучи від цієї ласки, підійшла до нього з слізьми на очах, він погладив її шовковисте волосся своєю великою рукою і сказав:

— Що ж ти думаєш? Скажи. Ти, я бачу, вмієш думати.

— Я думаю, що... він вважає тепер, що... всі сліпонароджені злі... І він упевнив себе, що він теж... неодмінно.

— Ага, ось що...— промовив Максим, раптом прийма-

ючи руку...— Дай мені мою люльку, голубонько... Он вона там, на вікні.

Через кілька хвилин над його головою знялася синя хмара диму.

— Гм... так... погано,— бурчав він про себе.— Я помилився... Ганя мала рацію: можна сумувати й страхдати за тим, чого не зазнав ні разу. А тепер до інстинкту долучилася свідомість, і обоє підуть в одному напрямі. Прокляний випадок... А втім, шила, як то кажуть, у мішку не сховаєш... Все ж де-небудь виткнеться...

Він зовсім потонув у сизих хмарах... В квадратній голові старого кипіли якісь думки й нові рішення.

V

Прийшла зима. Випав глибокий сніг і вкрив дороги, поля, села. Садиба стояла вся біла, на деревах лежали пухнасті пластівці, наче сад знову розпустився білим листям... У великому каміні потріскував вогонь; кожен, хто входив знадвору, вносив із собою свіжість і запах м'якого снігу...

Поезія першого зимового дня була по-своєму доступна сліпому. Прокидаючись вранці, він відчував завжди особливу бадьорість і розпізнавав прихід зими з тупання людей, які входили в кухню, з рипіння дверей, з гострих, ледве вловимих струминок, що розбігалися по всьому дому, із рипу кроків надворі, з особливої «холодності» всіх надвірних звуків. І коли він виїздив з Йохимом по першому снігу в поле, то слухав з насолодою дзвінкий скрип саней і якийсь лункий лускіт, яким ліс з-за річки обмінювався з дорогою й полем.

Цим разом перший білий день повіяв на нього тільки більшим смутком. Взувши зранку високі чоботи, він пішов, прокладаючи пухкий слід по нетоптаних ще доріжках, до млина.

В саду було зовсім тихо. Мерзла земля, вкрита пухнастим м'яким шаром, зовсім замовкла, не відбиваючи звуків: зате повітря стало якесь особливо чуйне, чітко й повно переносячи на далекі віддалі і крик ворони, і удар сокири, і легкий тріск зламаної гілки... Часом чути було дивний дзенькіт, наче від скла, який переходив на найвищі ноти і завмирав ніби на величезній віддалі. Це хлоп-

чаки кидали каміння на сільському ставку, що взявся на ранок тонкою плівкою першого льоду.

В садибі ставок теж замерз, але річка біля млина, обважніла й темна, все ще сочилася в своїх пухнастих берегах і шуміла на заставках.

Петро підійшов до греблі і зупинився, прислухаючись. Дзвеніння води було інше — важче і без мелодії. В ньому ніби почувався холод помертвілих околиць...

В душі у Петра теж було холодно й похмуро. Темне почуття, яке ще того щасливого вечора піднімалося з глибини душі якимсь побоюванням, незадоволеністю й запитанням, тепер розрослось і посіло в душі місце, що належало відчуттям радості й щастя.

Евеліни в садибі не було. Яскульські зібралися з осені до «благодійниці», старої графині Потоцької, яка неодмінно вимагала, щоб старі привезли також і дочку. Евеліна спочатку опиралась, але потім поступилася перед наполяганнями батька, до яких дуже енергійно приєднався й Максим.

Тепер Петро, стоячи біля млина, згадував свої колишні відчуття, намагався відновити їх колишню повноту й цільність і питав себе, чи почуває він її відсутність. Він її почував, але усвідомлював також, що й присутність її не дає йому щастя, а завдає особливого страждання, яке без неї трохи втишилося.

Ще так недавно в його вухах звучали її слова, вставали всі подробиці першого признання, він почував під руками її шовковисте волосся, чув біля своїх грудей удари її серця. І з усього цього складався якийсь образ, що сповнював його радістю. Тепер щось безформне, як ті примари, що населяли його темну уяву, вдарило в цей образ мертвущим подувом, і він розлетівся. Він уже не міг з'єднати своїх спогадів у ту гармонійну цільність почуття, яка переповнювала його перший час. Вже від самого початку на дні цього почуття лежало зернятко чогось іншого, і тепер це «інше» стелилося над ним, як стелеться грозова хмара по обрію.

Звуки її голосу згасли, і на місці яскравих вражень щасливого вечора зяяла порожнеча. А назустріч цій порожнечі з самої глибини душі сліпого піднімалося щось з важким зусиллям, щоб її заповнити.

Він хотів її бачити!

Раніше він тільки почував тупе душевне страждання,

але воно відкладалося в душі неясно, тривожило невиразно, як ниючий зубний біль, на який ми ще не звертаємо уваги.

Зустріч із сліпим дзвонарем надала цьому болю гостроти усвідомленого страждання.

Він її покохав і хотів її бачити!

Так минали дні за днями в притихлій і занесеній снігом садибі.

Часом, коли хвилини щастя вставали перед ним, живі й яскраві, Петро трохи пожвавлювався, і обличчя його прояснювалось. Але це бувало ненадовго, а згодом навіть ці ясні хвилини набрали якогось неспокійного характеру: здавалося, сліпий боявся, що вони відлетять і ніколи вже не вернуться. Це робило його поводження нерівним: хвилини поривчастої ніжності й сильного нервового збудження змінювалися днями пригніченого, безпросвітного суму. В темній вітальні вечорами рояль плакала і надривалась глибоким і болісним смутком, і кожен її звук озивався болем в серці Ганни Михайлівни. Нарешті найгірші її побоювання справдились: до юнака вернулися тривожні сни його дитинства.

Одного ранку Ганна Михайлівна ввійшла до кімнати сина. Він ще спав, але його сон був якийсь дивно тривожний: очі напіврозплющились і тьмяно дивилися з-під трохи піднятих повік, обличчя було бліде, і на ньому видно було вираз неспокою.

Мати зупинилась, озираючи сина уважним поглядом, силкуючись виявити причину дивної тривоги. Та вона бачила тільки, що ця тривога все зростає, і на обличчі сплячого позначається все ясніше вираз напруженого зусилля.

Враз їй причувся над постіллю якийсь ледве помітний рух. Яскравий промінь сліпучого зимового сонця, що вдаряв у стіну над самим узголов'ям, ніби здригнувся і злегка ковзнув униз. Ще й ще... ясна смужка тихо прокрадалася до напіврозплющених очей, і в міру її наближення неспокій сплячого все зростав.

Ганна Михайлівна стояла нерухомо, в стані, близькому до кошмару, і не могла відірвати зляканого погляду від вогненної смуги, що, здавалося їй, легкими, але все ж помітними поштовхами все ближче насувається до обличчя її сина. І це обличчя все більше блідло, витягалося, застигало у виразі важкого зусилля. Ось жовтуватий від-

світ заграв у волоссі, засвітився на лобі юнака. Мати вся подалася вперед в інстинктивному пориванні захистити його, але ноги її не рухались, наче в справжньому кошмарі. Тимчасом повіки його зовсім підвелись, в нерухомих зіницях заяскріло проміння, і голова помітно відділилась від подушки назустріч світлу. Щось ніби усмішка чи плач пробігло судорожним спалахом по губах, і все обличчя знову застигло в нерухомому пориві.

Нарешті мати перемогла нерухомість, що скувала її члени, і, підійшовши до постелі, поклала руку на голову сина. Він здригнувся й прокинувсь.

— Ти, мамо? — спитав він.

— Так, це я.

Він підвівся. Здавалося, важкий туман повивав його свідомість. Але через хвилину він сказав:

— Я знову бачив сон... Я тепер часто бачу сни, але... нічого не пам'ятаю...

VI

Безпросвітний смуток змінювався в настрої юнака дразливою нервовістю, і разом з тим зростала дивовижна тонкість його відчуттів. Слух його надзвичайно загострився; світло він відчував усім своїм організмом, і це було помітно навіть уночі: він міг відрізнити місячні ночі від темних і нерідко довго ходив по двору, коли всі в домі спали, мовчазний і сумний, віддаючись дивному впливу мрійного й фантастичного місячного світла. При цьому його бліде обличчя завжди поверталося за вогненною кулею, що пливла по синьому небу, і очі відбивали іскристий відсвіт холодного проміння.

А коли ця куля, що все зростала в міру наближення до землі, затягувалася важким червоним туманом і тихо зникала за сніговим обрієм, обличчя сліпого ставало спокійнішим і лагіднішим, і він ішов до своєї кімнати.

Про що він думав у ці довгі ночі, трудно сказати. В певному віці кожен, хто тільки зазнав радощів і мук цілком свідомого існування, переживає більшою чи меншою мірою стан душевної кризи. Зупиняючись на межі діяльного життя, людина намагається визначити своє місце в природі, своє значення, своє ставлення до навколишнього світу. Це свого роду «мертва точка», і добре тому, кого розмах життєвої сили проведе через неї без велико-

го зламу. У Петра ця душевна криза ще ускладнювалася; до питання: «нащо жити на світі» — він додавав: «нащо жити саме сліпому?» Нарешті в саму цю роботу нерадісної думки втручалося ще щось сторонне, якийсь майже фізичний тиск невтолимої потреби, і це відбивалося на складі його характеру.

Перед різдвом Яскульські вернулися, і Евеліна, жвава й радісна, з снігом у волоссі і вся обвіяна свіжістю й холодом, прибігла з посесорського хутора в садибу й кинулась обнімати Ганну Михайлівну, Петра та Максима. В перші хвилини обличчя Петрове освітилося несподіваною радістю, але потім на ньому з'явився знову вираз якогось упертого смутку.

— Ти думаєш, я люблю тебе? — різко спитав він тоготаки дня, залишившись на самоті з Евеліною.

— Я в цьому певна,— відповіла вона.

— Ну, а я не знаю,— похмуро заперечив сліпий.— Так, я не знаю. Раніше й я був певен, що люблю тебе над усе в світі, але тепер не знаю. Покинь мене, послухайся тих, хто кличе тебе до життя, поки не пізно.

— Нащо ти мучиш мене? — вирвалась у неї тиха скарга.

— Мучу? — перепитав юнак, і знову на його обличчі з'явився вираз упертого егоїзму.— Авжеж, мучу. І буду мучити таким чином усе життя, і не можу не мучити. Я сам не знав цього, а тепер знаю. І я не винен. Та сама рука, яка позбавила мене зору, коли я ще не родився, вклала в мене цю злобу... Ми всі такі, народжені сліпими. Покинь мене... киньте мене всі, бо я можу дати саме страждання замість любові... Я хочу бачити — розумієш? Хочу бачити і не можу звільнитися від цього бажання. Якби я міг побачити таким чином матір, батька, тебе й Максима, я був би вдоволений... Я запам'ятав би, поніс би цей спогад в темряву всього дальшого життя...

І він з дивовижною впертістю вертався до цієї ідеї. Зостаючись на самоті, він брав у руки різні речі, обмацував їх з небувалою уважністю і потім, відклавши їх убік, намагався вдумуватись у вивчені форми. Так само вдумувався він у ті відміни яскравих кольорових поверхень, які, при напруженій чутливості нервової системи, він неясно вловлював через дотик. Та все це проходило в його свідомість саме тільки як відміни, в своїх взаємних від-

носинах, але без певного почуттєвого змісту. Тепер навіть сонячний день він одрізняє від нічної темряви лише тому, що вплив яскравого світла, яке проходило до мозку недоступними свідомості шляхами, тільки більше роздратовував його болючі пориви.

VII

Якось, увійшовши до вітальні, Максим застав там Евеліну й Петра. Дівчина здавалася збентеженою. Обличчя юнака було похмуре. Здавалось, розшукувати нові причини страждання та мучити ними себе й інших стало для нього ніби потребою.

— Ось він питає,— сказала Евеліна Максимові,— що може означати вислів «красний дзвін»? Я не можу йому пояснити.

— В чім річ? — спитав Максим коротко, звертаючись до Петра.

Той знизав плечима:

— Нічого особливого. Але якщо у звуків є кольори, і я їх не бачу, то, значить, навіть звуки не доступні мені в усій повноті.

— Дурниці й дитинність,— відповів Максим різко.— І ти сам добре знаєш, що це неправда. Звуки доступні тобі повніше, ніж нам.

— Але що ж значить цей вислів?.. Адже ж мусить він означати щось?

Максим задумався.

— Це просто порівняння,— сказав він.— Тим що і звук, і світло, по суті, зводяться до руху, то в них має бути багато спільних властивостей.

— Які ж тут розуміються властивості? — уперто допитувався сліпий.— «Красний» дзвін... який він саме?

Максим задумався.

Йому спало на думку пояснення, яке зводиться до відносних цифр коливань, але він знав, що юнакові потрібне не це. Та й той, хто перший застосував світловий епітет до звуку, напевне не знав фізики, а тимчасом уловив якусь схожість. В чому ж вона?

В умі старого зародилось деяке уявлення.

— Стривай,— сказав він.— Не знаю, правда, чи вдасться мені пояснити тобі як слід... Що таке красний дзвін, ти можеш знати не згірш за мене: ти чув його не раз по

містах, у великі свята, тільки в нашому краї нема цього вислову...

— Так, так, стривай,— сказав Петро, хутко відкриваючи піаніно.

Він ударив своєю вмілою рукою по клавішах, наслідуючи святковий благовіст в усі дзвони. Ілюзія була повна. Акорд з кількох невисоких тонів становив ніби глибше тло, а на ньому вирізнялись, стрибаючи й коливаючись, вищі ноти, більш рухливі й яскраві. Загалом це було саме те високе й збуджено-радісне гудіння, яке заповнює собою святкове повітря.

— Ага,— сказав Максим,— це дуже схоже, і ми, з відкритими очима, не зуміли б засвоїти цього краще, ніж ти. От, бачиш... коли я дивлюся на велику червону поверхню, вона справляє на моє око таке саме неспокійне враження чогось пругко-хвилюючого. Здається, ніби ця червоність змінюється: лишаючи під собою більш глибоке, темне тло, вона подекуди вирізняється більш яскравими змахами, які швидко спливають угору і так само швидко спадають хвилями, що дуже діють на око,— принаймні на моє око.

— Це правда, правда! — живо сказала Евеліна.— Я почуваю те ж саме і не можу довго дивитися на червону сукняну скатертину...

— Так само, як дехто не зносить святкового дзвону. Мабуть, що моє порівняння й правильне, і мені навіть спадає на думку дальше зіставлення: є ще «малиновий» дзвін, як і малиновий колір. Обидва вони дуже близькі до червоного, але тільки глибші, рівніші й м'якші. Коли дзвінок довго був у вжитку, то він, як кажуть любителі, видзвонюється. В його звуку зникають нерівності, які ріжуть вухо, і от тоді дзвін цей звуть малиновим. Того ж таки ефекту досягають умілим добором кількох підголосків.

Під руками Петра піаніно задзвеніло змахами поштових дзвінків.

— Ні,— сказав Максим.— Я б сказав, що це надто червоно...

— А, пам'ятаю!

І інструмент задзвенів рівніше. Почавшись високо, жваво й яскраво, звуки ставали все глибшими й м'якшими. Так дзвонить набір дзвінків під дугою руської тройки, яка зникає по курному шляху у вечірню безвісну да-

лину, тихо, рівно, без гучних змахів, усе тишхе й тихше, доки останні ноти не замруть у мовчанні спокійних полів.

— От-от! — сказав Максим.— Ти зрозумів різницю. Колись — ти був ще дитиною — мати пробувала пояснити тобі звуками кольори.

— Так, я пам'ятаю... Навіщо ти заборонив нам тоді продовжувати? Може, мені пощастило б зрозуміти.

— Ні,— задумано відповів старий,— нічого б не вийшло. А втім, я думаю, що взагалі на певній душевній глибині враження від кольорів і від звуків відкладаються вже, як однорідні. Ми кажемо: він бачить усе в рожевому світлі. Це значить, що людина настроєна радісно. Той же самий настрій можна викликати певним сполученням звуків. Взагалі, звуки й кольори є символи однакових душевних рухів.

Старий закурив свою люльку і уважно подивився на Петра. Сліпий сидів нерухомо і, очевидно, жадібно ловив Максимові слова. «Чи говорити далі?» — подумав старий, але через хвилину почав якось задумано, ніби мимохіть віддаючись дивному напрямові своїх думок:

— Так, так! Чудні думки приходять мені в голову... Випадковість це чи ні, що кров у нас червона. Бачиш... коли в голові твоїй народжується думка, коли ти бачиш свої сни, від яких, прокинувшись, тремтиш і плачеш, коли людина вся спалахкує від пристрасті,— це значить, що кров б'є з серця дужче і приливає червоними струменями до мозку. Ну, і вона в нас червона...

— Червона... гаряча...— сказав юнак вдумливо.

— Так, так,— червона й гаряча. І от червоний колір, як і «червоні» звуки, залишають в нашій душі світло, збудження й уявлення про пристрасть, яку так і називають «гарячою», кипучою, жаркою. Знаменно, що й художники вважають червонуваті тони «гарячими».

Затягшись та оповивши себе клубами диму, Максим казав далі:

— Якщо ти змахнеш рукою над своєю головою, ти окреслиш над нею півколо. Тепер уяви собі, що рука в тебе безконечно довга. Якби ти міг тоді змахнути нею, то окреслив би півколо в безконечному віддаленні. Так само далеко бачимо ми над собою півкулевий звід неба; воно рівне, безконечне й синє... Коли ми бачимо його таким, в душі з'являється відчуття спокою й ясності. А коли небо закриють хмари схвильованими й мутними обрисами,

тоді й наша душевна ясність збаламучується невиразним хвилюванням. Ти ж почуваєш, коли наближається грозова хмара...

— Так, я почуваю, мовби щось бентежить душу...

— Це правда. Ми ждемо, коли з-за хмар прогляне знову ця глибока синява. Гроза минеться, а небо над нею залишиться все те саме; ми це знаємо і тому спокійно переживаємо грозу. Так от, небо синє... Море теж синє, коли спокійне. У твоєї матері сині очі, у Евеліни теж.

— Як небо...— сказав сліпий з ніжністю, що раптом пробудилася в ньому.

— Так. Блакитні очі вважаються ознакою ясної душі. Тепер я скажу тобі про зелений колір. Земля сама по собі чорна, чорні або сірі стовбури дерев навесні; але як тільки тепле і ясне проміння розігріє темні поверхні, з них лізуть угору зелена трава, зелене листя. Для зелені потрібні світло й тепло, та тільки не занадто багато тепла й світла. Тому зелень така приємна для ока. Зелень — це ніби тепло в суміші з вогкою прохолодою: вона будить уявлення про спокійну задоволеність, здоров'я, але не про пристрасть і не про те, що люди називають щастям... Зрозумів ти?

— Н-ні... не ясно... та все ж, будь ласка, кажи далі.

— Ну, що ж робити!.. Слухай далі. Коли літо розгоряється все жаркіше, зелень мовби знемагає від надміру життєвої сили, листя в знемозі опускається вниз, і, якщо сонячна спека не зменшується вогкою прохолодою дощу, зелень може зовсім зблякнути. Зате на осінь, серед втомленого листя наливається й червоніє плід. Плід червоніший на тому боці, де більше світла; в ньому ніби зосереджена вся сила життя, вся пристрасть рослинної природи. Ти бачиш, що червоний колір і тут — колір пристрасті, і він є її символ. Це колір захвату, гріха, люті, гніву й помсти. Народні маси під час заколотів шукають виразу загального почуття в червоному прапорі, що має над ними, як полум'я... Але ж ти знов не розумієш?

— Все одно, говори!

— Настає пізня осінь. Плід обважнів; він зривається й падає на землю... Він умирає, але в ньому живе насіння, а в цьому насінні живе в «можливості» і вся майбутня рослина, з її майбутнім розкішним листям і з її новим плодом. Насіння падає на землю; а над землею низько підіймається вже холодне сонце, біжить холодний вітер,

мчать холодні хмари... Не тільки пристрасть, а й саме життя завмирає тихо, непомітно... Земля все більше проступає з-під зелені своєю чорнотою, в небі панують холодні тони... І ось настає день, коли на цю присмирнілу й притихлу, ніби овдовілу землю падають мільйони сніжинок, і вся вона стає рівною, одноколірною й білою... Білий колір — це колір холодного снігу, колір найвищих хмар, які пливуть в недосяжному холоді піднебесних висот,— колір величавих і безплідних гірських верховин... Це — емблема безстрастності й холодної, високої святості, емблема майбутнього безплотного життя. Щождо чорного кольору...

— Знаю,— перебив сліпий.— Це — немає звуків, немає рухів... ніч...

— Так, і тому це — емблема суму й смерті...

Петро здригнувся і сказав глухо:

— Ти сам сказав: смерті. А для мене ж усе чорне... завжди і скрізь чорне!

— Неправда,— різко відповів Максим,— для тебе існують звуки, тепло, рух... тебе оточує любов... Багато хто віддав би світло очей за те, чим ти нехтуєш, як безумець... Але ти надто егоїстично носишся з своїм горем...

— Авжеж! — вигукнув Петро палко,— я ношуся з ним мимоволі: куди ж мені піти від нього, коли воно всюди зо мною?

— Якби ти міг зрозуміти, що на світі є горе в сто разів більше, ніж твоє, таке горе, проти якого твоє життя, забезпечене й оточене співчуттям, можна назвати блаженством,— тоді...

— Неправда, неправда! — гнівно перебив сліпий тим же тоном палкого збудження.— Я помінявся б з останнім жебраком, бо він щасливіший за мене. Та й сліпих зовсім не треба оточувати піклуванням: це велика помилка... Сліпих треба виводити на дорогу й кидати там,— нехай просять милостиню. Якби я був просто жебраком, я був би менш нещасним. Зранку я думав би про те, щоб добути обід, лічив би жертвувані копійки і боявся б, що їх мало. Потім радів би доброму зборові, потім старався б зібрати на нічліг. А коли б це не вдалося, я страждав би від голоду й холоду... і все це не залишало б мені й хвилини і... і... від злиднів я страждав би менше, ніж страждаю тепер...

— Ти думаєш? — спитав Максим холодно і подивився в бік Евеліни. У погляді старого майнув жаль і співчуття. Дівчина сиділа серйозна й бліда.

— Певен,— відповів Петро вперто й жорстко.— Я тепер часто заздрю Єгорові, тому, що на дзвіниці. Часто, прокидаючись перед світом, особливо коли надворі метелиця й хуртовина, я згадую Єгора: ось він сходить на свою вишку...

— Йому холодно,— підказав Максим.

— Еге, йому холодно, він дрижить і кашляє. І він проклинає Памфілія, який не заведе йому кожуха. Потім він бере змерзлими руками мотузи і дзвонить до утрені. І забуває, що він сліпий... Бо тут було б холодно й не сліпому... А я не забуваю, і мені...

— І тобі нема за що проклинати!..

— Так! мені нема за що проклинати! Моє життя наповнене самою сліпотою. Ніхто не винен, але я нещасніший за всякого жебрака.

— Не буду сперечатися,— холодно сказав старий.— Може, це й правда. У всякому разі, якщо тобі й було б гірше, то, може, сам ти був би кращий.

Він ще раз кинув погляд жалю в бік дівчини і вийшов з кімнати, грюкаючи милицями.

Душевний стан Петра після цієї розмови ще загострився, і він ще більше поринув у свою болючу роботу.

Іноді йому щастило: він знаходив на мить ті відчуття, про які говорив Максим, і вони долучалися до його просторових уявлень. Темна й сумна земля відходила кудись удалину: він міряв її і не знаходив їй кінця. А над нею було щось інше... У спогаді прокочувався гучний грім, вставало уявлення про шир і небесний простір. Потім грім стихав, але щось там, угорі, лишалося — щось таке, що породжувало в душі відчуття величі й ясності. Часом це відчуття ставало виразнішим: до нього долучався голос Евеліни й матері, «у яких очі, як небо»; тоді виникаючий образ, що виплив з далекої глибини уяви і став надто виразним, раптом зникав, переходячи в іншу область.

Усі ці темні уявлення мучили й не задовольняли. Вони коштували великих зусиль і були такі неясні, що загалом він почував лише незадоволеність і тупий душевний біль, який супроводив усі силкування хворої душі, що даремно намагалася відновити повноту своїх відчувань.

VIII

Надійшла весна.

Верст за шістдесят від садиби Попельських у бік, протилежний від Ставрученків, у невеликому містечку була чудотворна католицька ікона. Знавці справи визначили цілком точно її чудодійну силу: кожен, хто приходив до ікони в день її свята пішки, діставав «двадцять днів відпущення», тобто всі його беззаконства, вчинені протягом двадцяти днів, мали йти на тому світі на скасування. Тому щороку, ранньою весною, в певний день невелике містечко оживлялося і ставало невпізнанним. Стара церквиця уквітчувалася до свого свята першою зеленню й першими весняними квітами, над містечком стояв радісний дзвін, гуркотіли брички панів, і прочани розташовувались густими юрбами по вулицях, на майданах і навіть далеко в полі. Тут були не самі католики. Слава N-ської ікони гриміла далеко, і до неї приходили також недужні й засмучені православні, переважно з міського класу.

В самий день свята обабіч каплиці народ витягся по дорозі незліченною строкатою низкою. Тому, хто подивився б на це видовище з вершка одного із пагорбів, що обступали містечко, могло б здатися, що це велетенський звір простягся по дорозі біля каплиці і лежить тут нерухомо, часом тільки ворушачи матовою лускою різних кольорів. По обидва боки забитої народом дороги двома рядами витяглося ціле юрмище жебраків, що простягали руки по милостиню.

Максим на своїх милицях і поруч нього Петро під руку з Йохимом тихо посувалися вздовж вулиці, що вела до виходу в поле.

Гомін багатоголосої юрби, викрикування євреїв-факторів, стук екіпажів,— весь цей гуркіт, що котився якоюсь велетенською хвилею, лишився позаду, зливаючись в одне безперервне рокотання, яке колихалося, мов хвиля. Але й тут, хоч юрба була рідша, все ж раз у раз чути було тупіт піших, шарудіння коліс, людську мову. Ціла валка чумаків виїздила з боку поля і, риплячи, важко звертала в ближчий провулок.

Петро неуважно прислухався до цього жвавого гамору, слухняно йдучи за Максимом; він раз у раз загортав пальто, бо було холодно, і на ходу все перевертав у голові свої важкі думки.

Аж раптом, серед цієї егоїстичної зосередженості, щось вразило його увагу так сильно, що він здригнувся і враз став.

Останні ряди міських будинків скінчилися тут, і широкий трактовий шлях входив у місто серед парканів та пустирів. При самому виході в поле побожні руки поставили колись кам'яний стовп з іконою й ліхтарем, який, проте, скрипів лише вгорі од вітру, але ніколи не засвічувався. Біля самого підніжжя цього стовпа розташувались купкою сліпі жебраки, відтиснуті своїми зрячими конкурентами з більш вигідних місць. Вони сиділи з дерев'яними мисками в руках, і часом хто-небудь заводив жалібну пісню:

— Под-дайте сліпеньким... ра-а-ди Христа...

День був холодний, жебраки сиділи тут від ранку під холодним вітром, що налітав з поля. Вони не могли рухатися серед цієї юрби, щоб зігрітися, і в їх голосах, що тягли по черзі сумну пісню, чулася несвідома скарга фізичного страждання й цілковитої безпорадності. Перші ноти чути було ще досить виразно, але потім із здушених грудей виривалось тільки жалібне ремство, завмираючи тихим дрожем ознобу. Проте навіть останні, найтихші звуки пісні, що майже губилися серед вуличного гамору, досягаючи людського слуху, вражали кожного величністю безпосереднього страждання, що було в них.

Петро зупинився, і його обличчя перекривилось, наче якась слухова примара з'явилася перед ним у вигляді цього страдницького зойку.

— Чого ж ти злякався? — спитав Максим.— Це ті самі щасливці, яким ти недавно заздрив,— сліпі жебраки, що просять тут милостиню... Їм трохи холодно, звичайно. Але ж від цього, по-твоєму, їм тільки краще.

— Ходімо геть! — сказав Петро, хапаючи його за руку.

— А, ти хочеш втекти! У тебе в душі не знайдеться іншого потягу, коли ти бачиш чужі страждання! Стривай, я хочу поговорити з тобою серйозно і радий, що це буде саме тут. Ти от сердишся, що часи змінилися, що тепер сліпих не рубають у нічних січах, як Юрка-бандуриста; ти досадуєш, що тобі нема кого проклинати, як Єгорові, а сам проклинаєш у душі своїх близьких за те, що вони відібрали в тебе щасливу долю оцих сліпих. Клянусь честю, ти, може, й маєш рацію! Так, клянусь честю ста-

рого солдата, всяка людина має право розпоряджатися своєю долею, а ти вже людина. Слухай же тепер, що я скажу тобі: якщо ти захочеш виправити нашу помилку, якщо ти жбурнеш долі межи очі всі переваги, якими життя оточило тебе з колиски, і захочеш зазнати долі ось цих нещасних... я, Максим Яценко, обіцяю тобі свою повагу, поміч і сприяння... Чуєш ти мене, Петре Яценку? Я був не набагато старшим від тебе, коли поніс свою голову в огонь і січу... За мною теж плакала мати, як буде плакати за тобою. Але, чорт забери! Я гадаю, що я мав право на це, як і ти тепер маєш! Раз у житті до кожної людини приходить доля й каже: вибирай! Отже, тобі варт тільки захотіти... Хведоре Кандиба, ти тут? — крикнув він у напрямі до сліпих.

Один голос вирізнився із скрипучого хору й відповів:

— Тут я... Це ви кличете, Максиме Михайловичу?

— Я! Приходь через тиждень, куди я сказав.

— Прийду, паночку! — І голос співця знову прилучився до хору.

— Ось ти побачиш чоловіка,— сказав, блискаючи очима, Максим,— який має право нарікати на долю й на людей. Повчись у нього терпіти свою долю... А ти...

— Ходімо, паничу,— сказав Йохим, кидаючи на старого сердитий погляд.

— Ні, стривай! — гнівно крикнув Максим.— Ніхто ще не пройшов повз сліпих, не кинувши їм хоч п'ятака. Невже ти втечеш, не зробивши навіть цього? Ти вмієш тільки блюзнити із своєю ситою заздрістю до чужого голоду!..

Петро підвів голову, наче від удару батогом. Вийнявши з кишені свій гаманець, він пішов у напрямі до сліпих. Намацавши палицею переднього, він розшукав рукою дерев'яну мисочку з міддю і бережно поклав туди свої гроші. Кілька прохожих зупинились і дивилися з подивом на багато вдягненого й вродливого панича, що помацки подавав милостиню сліпому, який приймав її теж помацки.

Тимчасом Максим круто повернувся і закульгав по вулиці. Його обличчя було червоне, очі горіли... У нього був, очевидно, один із тих вибухів, які добре були відомі всім, хто знав його замолоду. І тепер це був уже не педагог, що зважує кожне слово, а палка людина, яка дала волю гнівному почуттю. Тільки зирнувши скоса на Петра,

старий мовби полагіднішав. Петро був блідий, як папір, але брови його були зсунуті, а обличчя глибоко схвильоване.

Холодний вітер здіймав за ними куряву на вулицях містечка. Позаду, серед сліпих, знявся гомін і сварки за дані Петром гроші...

IX

Чи було це наслідком простуди, чи розв'язанням довгої душевної кризи, чи, нарешті, те й друге сполучилося разом, тільки другого дня Петро лежав у своїй кімнаті в нервовій гарячці. Він метався в постелі з перекривленим обличчям, часом до чогось прислухаючись, і кудись поривався бігти. Старий лікар із містечка пробував пульс і говорив про холодний весняний вітер; Максим хмурив брови і не дивився на сестру.

Хвороба була вперта. Коли настала криза, хворий лежав кілька днів майже без руху. Нарешті молодий організм переміг.

Раз, ясного весняного ранку, яскравий промінь прорвався у вікно і впав до узголов'я хворого. Помітивши це, Ганна Михайлівна звернулась до Евеліни:

— Засунь завіску... Я так боюся цього світла...

Дівчина підвелася, щоб виконати наказ, але несподівано пролунав, уперше, голос хворого й зупинив її:

— Ні, нічого. Будь ласка... лишіть так...

Обидві жінки радісно схилилися над ним.

— Ти чуєш?.. Я тут!..— сказала мати.

— Так! — відповів він і потім замовк, ніби силкуючись щось пригадати.

— Ах, ось що! — заговорив він тихо і раптом спробував підвестися.— Той... Федір приходив уже? — спитав він.

Евеліна перезирнулася з Ганною Михайлівною, і та затулила йому рота рукою.

— Цить, цить! Не говори: тобі шкодить.

Він притис руку матері до губ і вкрив її поцілунками. На його очах стояли сльози. Він довго плакав, і від цього йому стало легше.

Кілька днів він був якось лагідно задумливий, і на обличчі його з'являвся вираз тривоги кожного разу, коли повз кімнату проходив Максим. Жінки помітили це і по-

просили Максима бути десь далі. Але раз Петро сам попросив покликати його і залишити їх удвох.

Увійшовши до кімнати, Максим взяв його за руку і ласкаво погладив її.

— Ну-ну, мій хлопчику,— сказав він.— Я, здається, мушу просити в тебе пробачення...

— Я розумію,— тихо сказав Петро, відповідаючи на потиск.— Ти дав мені науку, і я тобі за неї вдячний.

— К бісу науки! — відповів Максим з гримасою нетерпіння.— Занадто довго лишатися педагогом — це страшенно задурює. Ні, цим разом я не думав ні про які науки, а просто дуже розсердився на тебе й на себе...

— Значить, ти справді хотів, щоб?..

— Хотів, хотів!.. Хто знає, чого хоче людина, коли сказиться... Я хотів, щоб ти почув чуже горе і перестав так носитися з своїм...

Обидва замовкли...

— Ця пісня,— через хвилину сказав Петро,— я пам'ятав її навіть, коли марив... А хто цей Федір, якого ти кликав?

— Федір Кандиба, мій давній знайомий.

— Він теж... народився сліпим?

— Гірше: йому випалило очі на війні.

— І він ходить по світу й співає цю пісню?

— Еге, і годує нею цілий виводок сиріт-племінників. І ще знаходить для кожного веселе слово й жарт...

— Так? — задумливо перепитав Петро.— Як хочеш, в цьому є якась таємниця. І я хотів би...

— Що ти хотів би, мій хлопчику?

Через кілька хвилин почулися кроки, і Ганна Михайлівна ввійшла до кімнати, тривожно вдивляючись в їх обличчя, видимо, схвильовані розмовою, яка урвалася з її приходом.

Молодий організм, раз перемігши хворобу, швидко справлявся з її залишками. Тижнів через два Петро був уже на ногах.

Він дуже змінився, змінилися навіть риси обличчя,— в них не було помітно колишніх припадків гострого внутрішнього страждання. Різке моральне зворушення перейшло тепер у тиху задумливість і спокійний смуток.

Максим боявся, що це тільки тимчасова зміна, викликана тим, що нервова напруженість ослаблена хворобою. Якось смерком, підійшовши перший раз після хвороби до

фортепіано, Петро став, як звичайно, фантазувати. Мелодії звучали сумні й рівні, як його настрій. Аж ось, несподівано, серед звуків, повних тихого суму, прорвались перші ноти пісні сліпих. Мелодія зразу розпалась... Петро хутко підвівся, його обличчя було перекривлене, і на очах стояли сльози. Як видно, він не міг іще справитися з сильним враженням життєвого дисонанса, що став перед ним у формі цієї скрипучої й тяжкої скарги.

Цього вечора Максим знову довго розмовляв з Петром на самоті. Після цього минали тижні, і настрій сліпого залишався все тим самим. Здавалося, надто гостра й егоїстична свідомість особистого горя, що вносила в душу пасивність і пригнічувала природжену енергію, тепер похитнулася і поступилася місцем чомусь іншому. Він знову ставив собі цілі, складав плани; життя зароджувалося в ньому, надломлена душа давала паростки, як захиріле деревце, на яке весна війнула живущим подихом... Було, між іншим, вирішено, що ще цього літа Петро поїде в Київ, щоб з осені почати уроки у відомого піаніста. При цьому обидва вони з Максимом настояли, що вони поїдуть тільки вдвох.

X

Теплої липневої ночі бричка, запряжена парою коней, зупинилась на ночівлю в полі, на узліссі. Вранці, на світанку, двоє сліпих пройшли шляхом. Один вертів ручку примітивного інструмента: дерев'яний валок крутився в отворі порожнього ящика і терся об туго натягнуті струни, що однотонно й сумно гули. Трохи гугнявий, але приємний старечий голос співав вранішню молитву.

Хохли, що проїздили шляхом із таранею, бачили, як сліпців підкликали до брички, біля якої на розісланому килимі сиділи пани, що ночували в степу. Коли через деякий час хурщики спинилися на водопій біля криниці, то повз них знову пройшли сліпці, але цим разом їх уже було троє. Спереду, постукуючи перед собою довгою палицею, ішов дід з сивим волоссям, що маяло від руху, і довгими білими вусами. Лоб його вкривали старі виразки, мовби від опіку; замість очей були тільки ямки. Через плече в нього була надіта широка тасьма, прив'язана до пояса дальшого. Другий був високий на зріст хлопчина,

з жовчним обличчям, дуже подзьобаним віспою. Обидва вони йшли звичною ходою, підвівши незрячі обличчя вгору, ніби розшукуючи там свій шлях. Третій був зовсім юнак, у новій селянській одежі, з блідим і мовби трохи зляканим обличчям; його хода була невпевнена, і часом він зупинявся, ніби прислухаючись до чогось позаду і заважаючи рухові товаришів.

Години до десятої вони відійшли далеко. Ліс лишився синім пругом на обрії. Кругом був степ, і попереду чути було гудіння розігрітого сонцем дроту на шосе, що перетинало курний шлях. Сліпці вийшли на нього і повернули праворуч, коли ззаду почувся тупіт коней і сухий гуркіт кованих коліс по щебеню. Сліпці стали край дороги. Знову загуло дерев'яне колесо по струнах, і старечий голос затяг:

— Под-дайте слі-пеньким...— До гудіння колеса долучився тихий перебір струн під пальцями юнака.

Монета брязнула біля самих ніг старого Кандиби. Гуркіт коліс стих, видно, проїжджі зупинилися, щоб подивитись, чи знайдуть сліпі монету. Кандиба зразу знайшов її, і на обличчі з'явився вдоволений вираз.

— Бог спасеть,— сказав він у напрямі до брички, на сидінні якої виднілась квадратна постать сивого пана, і дві милиці стирчали збоку.

Старий уважно дивився на юнака-сліпця... Той стояв блідий, але вже заспокоєний. При перших же звуках пісні його руки нервово забігали по струнах, ніби покриваючи їх дзвоном її різкі ноти... Бричка знову рушила, але старий довго оглядався назад.

Незабаром гуркіт коліс затих вдалині. Сліпці знов витяглися в лінію і пішли по шосе...

— У тебе, Юрію, легка рука,— сказав дід.— І граєш славно...

Через кілька хвилин середній сліпець спитав:

— По обітниці йдеш у Почаїв?.. Для бога?

— Еге,— тихо відповів юнак.

— Думаєш, прозриш?...— спитав той знову з гіркою усмішкою...

— Буває,— лагідно сказав дід.

— Давно ходжу, а не стрічав,— понуро заперечив рябий, і вони знову пішли мовчки. Сонце підбивалося все вище, видно було тільки білу лінію шосе, прямого, як стріла, темні постаті сліпих і спереду чорну цятку дале-

кого вже екіпажа. Потім дорога розділилась. Бричка покотила на Київ, сліпці знову звернули степовими дорогами на Почаїв.

Незабаром із Києва прийшов у садибу лист від Максима. Він писав, що обидва вони здорові і що все влаштовується добре.

В цей час троє сліпих посувалися все далі. Тепер усі йшли вже влад. Спереду, все так само постукуючи палицею, ішов Кандиба, який чудово знав дороги і встигав у великі села на свята й базари. Народ збирався на гармонійні звуки маленького оркестру, і в шапці Кандиби раз у раз брязкали монети.

Хвилювання та ляк на обличчі юнака давно зникли, поступившись місцем іншому виразу. З кожним новим кроком назустріч йому лилися нові звуки невідомого, широкого, безмежного світу, що замінив тепер лінивий і заколисуючий шурхіт тихої садиби... Незрячі очі розширялися, ширилися груди, слух іще загострювався; він пізнавав своїх супутників, добродушного Кандибу й жовчного Кузьму, довго брів за скрипучими возами чумаків, ночував у степу біля вогнів, слухав гомін ярмарків і базарів, узнавав горе, сліпе й зряче, від якого не раз боляче стискалось його серце... І дивна річ — тепер він знаходив у своїй душі місце для всіх цих відчуттів. Він цілком опанував пісню сліпих, і день по дню під гудіння цього великого моря все більше вщухали на дні душі особисті поривання до неможливого... Чуйна пам'ять ловила всяку нову пісню й мелодію, а коли дорогою він починав перебирати свої струни, то навіть на обличчі жовчного Кузьми з'являлась спокійна зворушеність. В міру наближення до Почаєва гурт сліпих усе зростав.

Пізньої осені, по дорозі, занесеній снігами, на великий подив усіх в садибі, панич несподівано вернувся з двома сліпцями в жебрацькій одежі. Кругом говорили, що він ходив до Почаєва по обітниці, щоб вимолити в почаївської богоматері зцілення.

А втім, очі його лишалися, як і раніше, чистими і, як і раніше, незрячими. Проте душа, безперечно, зцілилася. Немовби страшний кошмар навіки зник із садиби... Коли Максим, що все писав з Києва, нарешті, вернувся теж, Ганна Михайлівна зустріла його фразою: «Я ніколи,

ніколи не прощу тобі цього». Але обличчя її суперечило суворим словам...

Довгими вечорами Петро розповідав про свої мандрування, і в присмерку фортепіано звучало новими мелодіями, яких ніхто не чув у нього раніше... Подорож до Києва було відкладено на рік, уся сім'я жила надіями й планами Петра...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

І

Тієї ж осені Евеліна заявила старим Яскульським про своє незмінне рішення вийти за сліпого «з садиби». Старенька мати заплакала, а батько, помолившись перед іконами, об'явив, що, на його думку, саме така є воля божа для даного випадку.

Справили весілля. Для Петра почалося молоде тихе щастя, але крізь це щастя все ж пробивалась якась тривога: в найясніші хвилини він усміхався так, що крізь цю усмішку видно було журний сумнів, ніби він не вважав це щастя законним і міцним. А коли йому сказали, що, може, він стане батьком, він зустрів це повідомлення з виразом ляку.

Однак теперішнє його життя, що проходило в серйозній роботі над собою, в тривожних думах про дружину та майбутню дитину, не давало йому зосереджуватися на колишніх марних потугах. Часом також, серед цих турбот, в його душі виринали спогади про жалібний зойк сліпих. Тоді він ішов у село, де на краю стояла тепер нова хата Федора Кандиби та його рябого племінника. Федір брав свою кобзу, або вони довго розмовляли, і думки Петрові набирали спокійного напряму, а його плани знов міцніли.

Тепер він став менш чутливим до зовнішніх світлових збуджень, а колишня внутрішня робота втишилася. Тривожні органічні сили заснули: він не будив їх свідомим прагненням волі — злити в одне ціле різнорідні відчуття. На місці цих марних силкувань стояли живі спогади й надії. Але, хто знає,— може, душевне притишення тільки сприяло позасвідомій органічній роботі, і ці невиразні, розрізнені відчуття тим успішніше прокладали в його

мозку шляхи в напрямі один до одного. Так у сні мозок часто вільно творить ідеї й образи, яких він ніколи б не створив з участю волі.

II

У тій самій кімнаті, де колись народився Петро, стояла тиша, серед якої чути було тільки схлипуючий плач дитини. Від часу її народження минуло вже кілька днів, і Евеліна швидко одужувала. Та зате Петро всі ці дні здавався пригніченим свідомістю якогось близького нещастя.

Приїхав лікар. Узявши дитину на руки, він переніс і поклав її ближче до вікна. Швидко відсмикнувши завіску, він пропустив у кімнату промінь яскравого світла і нахилився над хлопчиком із своїми інструментами. Петро сидів тут же з похиленою головою, все такий самий пригнічений і байдужий. Здавалося, він не надавав діям лікаря зовсім ніякого значення, передбачаючи наперед результати.

— Він, напевно, сліпий,— повторював він.— Йому не слід би було родитися.

Молодий лікар не відповідав і мовчки провадив свої спостереження. Нарешті він поклав офтальмоскоп, і в кімнаті пролунав його упевнений, спокійний голос:

— Зіниця скорочується. Дитина бачить безперечно.

Петро здригнувся і хутко звівся на ноги. Цей рух доводив, що він чув слова лікаря, але, судячи з виразу його обличчя, він начебто не зрозумів їх значення. Спершись тремтячою рукою на підвіконня, він застиг на місці з блідим, підведеним догори обличчям і нерухомими рисами.

До цієї хвилини він перебував у стані дивного збудження. Він ніби не почував себе, але, разом з тим, усі фібри в ньому жили й тремтіли від дожидання.

Він усвідомлював темряву, що його оточувала. Він її вилучив, почував її поза собою, в усій її безмежності. Вона насувалася на нього, він охоплював її уявою, ніби міряючись з нею. Він уставав їй назустріч, бажаючи захистити свою дитину від цього неосяжного, хиткого океану непроглядної пітьми.

І поки лікар мовчки робив свої готування, він все перебував у цьому стані. Він боявся й раніше, але раніше в його душі жили ще ознаки надії. Тепер страх, нестерп-

ний і жахливий, дійшов найвищого напруження, оволодівши збудженними до останньої міри нервами, а надія завмерла, сховавшись десь у глибоких тайниках його серця. І раптом ці два слова — «дитина бачить!» — перевернули його настрій. Страх миттю зник, надія так само миттю перетворилась на певність, освітивши чуйно піднесений душевний стан сліпого. Це був раптовий переворот, справжній удар, що увірвався в темну душу разючим, яскравим, як блискавка, променем. Два лікаревих слова ніби пропекли в його мозку вогненну дорогу... Наче іскра спалахнула десь усередині й освітила останні тайники його організму... Усе в ньому здригнулось, і сам він затремтів, як тремтить туго натягнута струна під раптовим ударом.

І слідом за цією блискавкою перед його згаслими ще до народження очима враз засвітилися дивні примари. Чи були це промені, чи звуки, він не усвідомлював. Це були звуки, які оживали, набирали форм і рухалися променями. Вони сяяли, як купол небозводу, вони котилися, як яскраве сонце по небу, вони хвилювалися, як хвилюється шепіт і шелест зеленого степу, вони гойдалися, як віття задумливих буків.

Це було тільки першу мить, і тільки мішані відчуття цієї миті лишилися у нього в пам'яті. Все інше він потім забув. Він тільки уперто твердив, що якусь мить він бачив.

Що саме він бачив, і як бачив, і чи бачив справді,— лишилося зовсім невідомим. Багато хто говорив йому, що це неможливо, але він наполягав на своєму, запевняючи, що бачив небо й землю, матір, дружину і Максима.

Кілька секунд він стояв з підведеним догори й проясненим обличчям. Він був такий незвичайний, що всі мимохіть повернулися до нього, і навкруги все стихло. Усім здавалося, що чоловік, який стояв серед кімнати, був не той, якого вони так добре знали, а якийсь інший, незнайомий. А той, колишній, зник, повитий таємницею, що раптом спустилася на нього.

І він був з цією таємницею на самоті якусь коротку мить... Пізніше від неї залишилося тільки почуття якогось задоволення та дивна впевненість, що тоді він бачив.

Чи могло це бути насправді?

Чи могло бути, щоб невиразні й неясні світлові відчуття, які пробивалися до темного мозку невідомими

шляхами в ті хвилини, коли сліпий весь тремтів і напружувався назустріч сонячному дню,— тепер, у хвилину раптового екстазу, спливли в мозку, як проявлюваний туманний негатив?..

І перед незрячими очима встало синє небо і яскраве сонце, і прозора річка з пагорбком, на якому він пережив так багато і так часто плакав ще дитиною... А потім і млин, і зоряні ночі, в які він так мучився, і мовчазний, сумний місяць... І курний шлях, і лінія шосе, і валки з виблискуючими шинами коліс, і строката юрба, серед якої він сам співав пісню сліпих...

Чи в його мозку зароїлися фантастичними примарами невідомі гори, і лягли вдалину невідомі рівнини, і дивні примарні дерева хиталися над гладінню невідомих рік, і прозоре сонце заливало цю картину яскравим світлом,— сонце, на яке дивилися незчисленні покоління його предків?

Чи все це роїлося безформними відчуттями в тій глибині темного мозку, про яку говорив Максим, і де промені й звуки відкладаються однаково веселістю або смутком, радістю або тугою?

І він лише згадував пізніше гармонійний акорд, що прозвучав на мить в його душі,— акорд, у якому сплелись в одно ціле всі враження його життя, відчуття природи й жива любов.

Хто знає?

Він пам'ятав тільки, як на нього спустилась ця таємниця і як вона його покинула. В цю останню мить образи-звуки сплелись і змішалися, дзвенячи й колихаючись, тремтячи і змовкаючи, як тремтить і змовкає пругка струна: спочатку вище й гучніше, потім все тихше, ледве чутно... здавалося, щось скочується по велетенському радіусу в безпросвітну пітьму...

Ось воно скотилося й замовкло.

Пітьма й мовчання... Якісь невиразні примари силкуються ще відродитися з глибокого мороку, але вони не мають уже ні форми, ні тону, ні кольору. Тільки десь далеко внизу забриніли переливи гами, строкатими рядами прорізали пітьму і теж скотилися в простір.

Тоді раптом зовнішні звуки дійшли до його слуху в своїй звичайній формі. Він ніби прокинувся, але все ще стояв, осяяний і радісний, стискаючи руки матері й Максимові.

— Що це з тобою? — спитала мати стурбованим голосом.

— Нічого... мені здається, що я... бачив вас усіх. Адже я... не сплю?

— А тепер? — схвильовано спитала вона.— Пам'ятаєш ти, будеш пам'ятати?

Сліпий глибоко зітхнув.

— Ні,— відповів він з зусиллям.— Але це нічого, бо... Я віддав усе це... їй... дитині... і... і всім...

Він похитнувся й знепритомнів. Його обличчя зблідло, але на ньому все ще блукав відблиск радісного задоволення.

ЕПІЛОГ

Минуло три роки.

Численна публіка зібралася в Києві, під час «Контрактів» *, слухати оригінального музиканта. Він був сліпий, але чутка розповідала чудеса про його музичний талант та про його особисту долю. Говорили, нібито в дитинстві його викрала з заможної сім'ї банда сліпців, з якими він бродив, поки відомий професор звернув увагу на його надзвичайний музичний талант. Інші переказували, що він сам утік з сім'ї до жебраків з якихось романтичних мотивів. Як би там не було, контрактова зала була повна-повнісінька, і збір (який мав невідоме для публіки благодійне призначення) був повний.

В залі запала глибока тиша, коли на естраді появився молодий чоловік з гарними великими очима й блідим обличчям. Ніхто не сказав би, що він сліпий, якби ці очі не були такі нерухомі та якби його не вела молода білява дама, як говорили, дружина музиканта.

— Не диво, що він справляє таке потрясаюче враження,— казав у юрбі якийсь зоїл своєму сусідові.— У нього надзвичайно драматична зовнішність.

Справді, і це бліде обличчя з виразом вдумливої уваги, і нерухомі очі, і вся його постать схиляли наперед до чогось особливого, незвичного.

---

* Нагадаємо, що «Контрактами» називають київський ярмарок. *(Прим. автора.)*

Південно-російська публіка взагалі любить і цінить свої рідні мелодії, але тут навіть різношерста «контрактова» юрба була зразу захоплена глибокою щирістю віддавання їх. Живе почуття рідної природи, чуйний оригінальний зв'язок з безпосередніми джерелами народної мелодії відбивалися в імпровізації, яка лилась з-під рук сліпого музиканта. Багата барвами, гнучка й співуча, вона бігла дзвінким струмком, то підносячись урочистим гімном, то розливаючись задушевним журним мотивом. Здавалося часом: то буря гучно гримить в небесах, розкочуючись в безмежному просторі, то лиш степовий вітер дзвенить у траві, на могилі, навіваючи неясні мрії про минуле.

Коли він замовк, грім оплесків захопленої юрби наповнив величезну залу. Сліпий сидів з похиленою головою, здивовано прислухаючись до цього гуркоту. Та ось він знову підняв руки і вдарив по клавішах. Багатолюдна зала вмить принишкла.

В цю хвилину увійшов Максим. Він уважно оглянув цю охоплену одним почуттям юрбу, яка звернула на сліпого жадібні, палаючі погляди.

Старий слухав і чекав. Він більше, ніж хто інший в цій юрбі, розумів живу драму цих звуків. Йому здавалося, що ця могутня імпровізація, яка так вільно лилася з душі музиканта, раптом урветься, як раніше, тривожним, болісним запитанням, що відкриє нову рану в душі його сліпого вихованця. Але звуки росли, міцніли, повнішали, ставали все владнішими, захоплювали серце об'єднаної й завмираючої юрби.

І що більше прислухався Максим, то ясніше звучав для нього в грі сліпого знайомий мотив.

Так, це вона, гамірна вулиця. Ясна, гримуча, повна життя хвиля котиться, роздрібнюючись, виблискуючи й розсипаючись тисячею звуків. Вона то підноситься, зростає, то спадає знову до далекого, але безугавного рокоту, залишаючись весь час спокійною, красиво-безстрасною, холодною й байдужою.

І враз серце Максимове впало. З-під рук музиканта знову, як і колись, вирвався стогін.

Вирвався, продзвенів і завмер. І знову живий рокіт, все яскравіший і сильніший, виблискуючий і рухливий, щасливий і ясний.

Це вже не самий стогін особистого горя, не саме

сліпе страждання. На очах старого забриніли сльози. Сльози були й на очах його сусідів.

«Він прозрів, так, це правда,— він прозрів»,— думав Максим.

Серед яскравої й живої мелодії, щасливої й вільної, як степовий вітер, і, як він, безжурної серед строкатого й широкого гулу життя, серед то сумного, то величавого мотиву народної пісні, все частіше, все наполегливіше й дужче прорівалась якась нота, що брала за душу.

«Так, так, мій хлопчику,— в думці підбадьорював Максим,— настигай їх серед веселощів і щастя...»

Через хвилину над зачарованою юрбою у величезній залі, владна й захватна, стояла вже сама тільки пісня сліпих...

— Подайте сліпеньким... р-ради Христа.

Але це вже було не прохання милостині й не жалісний зойк, заглушуваний гамором вулиці. В ній було все те, що було й раніше, коли, під її впливом, обличчя Петра перекривлялось і він тікав від фортепіано, неспроможний боротися з її роз'їдаючим болем. Тепер він подолав її в своїй душі і скоряв дýші цієї юрби глибиною й жахом життєвої правди... Це була пітьма на тлі яскравого світла, нагадування про горе серед повноти щасливого життя...

Здавалося, ніби удар розітнувся над юрбою, і кожне серце тремтіло, наче він торкався його своїми руками, що швидко бігали по клавішах. Він давно вже замовк, але юрба зберігала гробову тишу.

Максим похилив голову і думав:

«Так, він прозрів... Замість сліпої і невтолимої егоїстичної муки, він носить у душі відчування життя, він почуває і людське горе, і людську радість, він прозрів і зуміє нагадати щасливим про нещасних...»

І старий солдат все нижче схиляв голову. От і він зробив своє діло, і він не марно прожив на світі, йому говорили про це повні сили владні звуки, що стояли в залі, панували над юрбою. . . . . .

. . . . . .

Так дебютував сліпий музикант.

1886—1898 р.

ПАРАДОКС

Нарис

I

Для чого власне створена людина, про це ми з братом дістали деяке поняття досить рано. Мені, якщо не помиляюсь, було років десять, братові близько восьми. Знання це було подане нам у вигляді короткого афоризму, або, по обставинах, його супроводжуючих, швидше парадокса. Отже, крім призначення життя, ми водночас збагатили свій лексикон цими двома грецькими словами.

Було це приблизно коло полудня палючого й тихого червневого дня. У глибокому мовчанні сиділи ми з братом на паркані в затінку густої сріблястої тополі і тримали в руках вудочки, гачки яких були опущені у величезну баддю з загнилою водою. Про призначення життя, в той час, ми не мали ще навіть віддаленого поняття, і, мабуть, з цієї причини, ось уже близько тижня улюбленим нашим заняттям було — сидіти на паркані, над баддею, з опущеними в неї гачками з простих мідних булавок і ждати, що от-от, з особливої до нас милості долі, в цій бадді і на ці вудочки клюне у нас «справжня», жива риба.

Правда, куток двору, де містилася ця чарівна баддя, і сам по собі, навіть і без живої риби, мав багато привабливого і принадного. Серед садів, городів, сараїв, дворів, будинків і флігелів, що становили сукупність добре

відомого нам місця, цей куток вирізався якось так зручно, що нікому й ні на що не був потрібний; тому ми почували себе цілковитими його володарями, і ніхто не порушував тут нашої самотності.

Середину цього простору, оточеного з двох боків палісадником і деревами саду, а з двох інших пустими стінами сараїв, що залишали вузький прохід, займала велика купа сміття. Стоптаний личак, кимось перекинутий через дах сарая, зламане топорище, побілілий шкіряний черевик з відігнутим догори каблуком і безлика маса якихось зотлілих речей, що втратили вже будь-яку індивідуальність,— знайшли в тихому кутку вічний спокій після більш або менш бурхливого життя за його межами... На вершині сміттєвої купи валявся старезний кузов якогось фантастичного екіпажа, яких давно вже не було в дійсності, тобто в каретниках, на дворах і на вулицях. Це був якийсь примарний уламок минулих часів, що потрапив сюди, можливо, ще до побудови навколишніх будівель і тепер лежав на боці з трохи піднятою догори віссю, ніби рука без кисті, яку каліка показує на паперті, щоб розчулити добрих людей. На єдиній половинці єдиних дверцят збереглися ще залишки фарб якогось герба, і єдина рука, закована в сталеві нарамники, що тримала меч, висовувалась незрозуміло яким чином з тьмяної плями, в якій ледь окреслювалась подоба корони. Все інше розпалось, розтріскалось, облупилось і облізло в такій мірі, що вже не ставило уяві ніяких міцних перепон; мабуть, тому старий скелет легко набирав у наших очах усіх форм, всієї розкоші і всієї пишноти справжньої золотої карети.

Коли нам набридали враження реального життя на великих дворах і в провулку, то ми з братом йшли собі у цей відлюдний куток, сідали в кузов,— і тоді починались тут найчудесніші пригоди, які тільки можуть трапитися з людьми, що безрозсудно вирушають у невідому дорогу, далеку й небезпечну, в такій чудесній і такій фантастичній кареті. Мій брат, здебільшого, віддавав перевагу більш діяльній ролі кучера. Він брав у руки батіг з ремінного обрізка, знайденого в купі сміття, потім серйозно й мовчки виймав з кузова два дерев'яних пістолети, перекидав через плече дерев'яну рушницю і втикав за пояс величезну шаблю, виготовлену моїми руками з покрівельного тесу. Вигляд його, озброєного таким чи-

ном з голови до ніг, настроював зараз же й мене на відповідний лад, і потім, сівши кожен на своє місце, ми віддавались течії нашої долі, не обмінюючись жодним словом. Це не заважало нам з тієї ж хвилини переживати спільні небезпеки, пригоди й перемоги. Дуже можливо, звичайно, що події не завжди збігалися з точки зору кузова і козел, і я віддавався захвату перемоги в той самий час, як кучер почував себе на краю загибелі... Але це нічому, по суті, не заважало. Хіба коли-не-коли я починав шалено палити з вікон, коли кучер раптово натягував віжки, прив'язані до уламка дишла,— і тоді брат говорив з досадою:

— Що це ти, їй-богу!.. Адже це гостиниця...

Тоді я припиняв пальбу, виходив з кузова і вибачався перед гостинним трактирником, що потурбував його, тимчасом як кучер і розпрягав коней, напував їх з бадді, і ми віддавались мирному, хоч і короткому відпочинку у самотній гостиниці. Проте випадки подібних розбіжностей траплялися тим рідше, що я швидко віддавався польоту чистої фантазії, яка не вимагала від мене зовнішніх проявів. Мабуть, у щілинах старого кузова засіли з незапам'ятних часів, — висловлюючись по-теперішньому, — якісь флюїди старовинних пригод, які й захоплювали нас одразу в такій мірі, що ми могли мовчки, майже не рухаючись і зберігаючи споглядальний вигляд, просидіти на своїх місцях від ранкового чаю аж до обіду. І в цей проміжок від сніданку і до обіду вміщалися для нас цілі тижні подорожувань, із зупинками в самотніх гостиницях, з ночівлями в полі, з довгими просіками у чорному лісі, з далекими вогниками, із згасаючим заходом, з нічними грозами в горах, з ранковою зорею у відкритому степу, з нападами лютих бандитів і, нарешті, з туманними жіночими постатями, які ще ні разу не відкривали обличчя з-під густого покривала, яких ми, з неясним завмиранням душі, рятували з рук мучителів на радість або на горе в майбутньому...

І все це вміщалось у тихому куточку, між садом і сараями, де, крім бадді, кузова і купи сміття, не було нічого... А втім, були ще промені сонця, які пригрівали зелень саду і розцвічували палісадник яскравими, золотистими плямами; було ще дві дошки біля бадді і широка калюжа під ними. Потім чуйна тиша, невиразний шепіт листя, сонне цвіріньканння якоїсь пташки в кущах і...

дивні фантазії, які, мабуть, росли тут самі по собі, як гриби в тіністому місці,— тому що ніде більше ми не знаходили їх з такою легкістю, в такій повноті й кількості... Коли, через вузький провулок і через дахи сараїв, долітав до нас прикрий заклик на обід або на вечірній чай,— ми залишали тут, разом з пістолетами й шаблями, наш фантастичний настрій, ніби скинутий з плечей верхній одяг, в який вбиралися знов одразу ж після повернення.

Однак з того часу, як братові спала оригінальна думка вирізати криві й вузлуваті гілки тополі, нав'язати на них білі нитки, почепити мідні гачки й спробувати запустити вудочки у таємну глибінь величезної бадді, що стояла в кутку дворика, для нас на цілий тиждень померкли всі принади золотої карети. По-перше, ми сідали обидва в найдивовижніших позах, на верхній перекладині палісадника, який кутом охоплював баддю і на якому ми спочатку обламали верхівки балясин. По-друге, над нами гойдалося сріблясто-зелене шатро тополі, яке переповнювало навколишнє повітря зеленуватими тінями і блукаючими сонячними плямами. По-третє, від бадді йшов якийсь особливий запах, властивий загнилій воді, в якій уже завелось своє особливе життя, у вигляді безлічі якихось дивних істот, схожих на пуголовки, тільки значно менших... Як це не дивно, але запах цей здавався нам, по суті, приємним і додавав, з свого боку, чогось до принад цього кутка над баддею...

У той час, як ми сиділи цілими годинами на паркані, вдивляючись у зеленувату воду, з глибини бадді раз у раз підіймалися зграйками ці дивні істоти, що нагадували собою гнучкі мідні булавки, голівки яких так тихо ворушили поверхню води, в той час як хвостики звивалися під ними, наче крихітні змійки. Це був цілий особливий маленький світ, у цьому зеленому затінку, і, якщо сказати правду, у нас не було цілковитої упевненості в тому, що в одну прекрасну мить поплавець нашої вудочки не здригнеться, не піде на дно, і що після цього хто-небудь з нас не витягне на гачку сріблясту, тріпотливу живу рибку. Розуміється, міркуючи тверезо, ми не могли б не прийти до висновку, що подія ця виходить за межі можливого. Але ми зовсім не міркували тверезо в ті хвилини, а просто сиділи на паркані, над баддею, під зеленим шатром, що колихалося й шепотіло, у сусідстві

з чудесною каретою, серед зеленуватих тіней, в атмосфері напівсну і напівказки...

До того ж ми не мали тоді ані найменшого поняття про призначення життя...

II

Одного разу, коли ми сиділи отак, поринувши в споглядання нерухомих поплавців, з очима, прикутими до зеленої глибини бадді,— з дійсного світу, тобто з боку нашого будинку, проник у наш фантастичний куточок неприємний і різкий голос лакея Павла. Він, очевидно, наближався до нас і гукав:

— Паничі, паничі, ге-ей! Ідіть-бо до покою!

«Іти до покою»,— означало йти до кімнат, що нас цього разу трохи спантеличило. По-перше, чому це просто «до покою», а не на обід, який цього дня, дійсно, мав відбутися раніше звичайного, тому що батько не їхав на службу. По-друге, чому кличе саме Павло, якого посилав лише батько в екстрених випадках,— тоді як звичайно від імені матері кликала нас служниця Килимка. По-третє, все це було нам дуже неприємне, немовби саме цей несвоєчасний заклик повинен сполохати чарівну рибу, яка саме в цю хвилину, здавалося, вже пливе в невидимій глибині до наших вудочок. Нарешті Павло взагалі був людиною занадто тверезою, почасти навіть насмішкуватою, і його надміру серйозні зауваження зруйнували не одну нашу ілюзію.

Через півхвилини цей Павло стояв, трохи навіть здивований, на нашому дворику і дивився на нас, дуже сконфужених, своїми серйозно-витріщеними і трохи дурнуватими очима. Ми лишалися в тих самих позах, але це тільки тому, що нам було надто соромно, та й ніколи вже приховувати від нього свій спосіб дій. Власне кажучи, з першої хвилини появи цієї постаті в нашому світі,— ми обидва відчули з особливою ясністю, що наше заняття здається Павлові дуже безглуздим, що рибу в баддях ніхто не ловить, що в руках у нас навіть і не вудочки, а звичайні гілки тополі, з мідними булавками, і що перед нами тільки стара баддя з гнилою водою.

— Е? — протягнув Павло, отямлюючись від першого здивування.— А що се ви робите?

— Так...— відповів брат похмуро.

Павло взяв з моїх рук вудочку, оглянув її і сказав:

— Хіба ж це вудлище? Вудлища треба робити з лі-щини.

Потім помацав нитку і сказав, що тут потрібен кінський волос, та його ще треба сплести вміючи; потім звернув увагу на булавочні гачки й пояснив, що з такого гачка, без зазублини, навіть і в ставку риба тільки сміється. Стягне черв'яка і втече. Нарешті, підійшовши до бадді, він труснув її злегка своєю сильною рукою. Незмірна глибина нашої зеленої безодні колихнулась, покаламутніла, фантастичні істоти жалібно заметались і зникли, немовби усвідомлюючи, що їхній світ хитається в самих підвалинах. Показалася частина дна,— прості дошки, на яких налипла якась зелена твань,— а знизу піднялись бульбашки і сильний запах, який на цей раз і нам здався вже не дуже приємним.

— Смердить,— сказав Павло презирливо.— От, ідіть до покою, пан кличе.

— Чого?

— Ідіть, то й побачите.

Я й досі дуже ясно пам'ятаю цю хвилину зіткнення наших ілюзій з тверезою дійсністю в особі Павла. Ми почували себе цілковитими дурнями, і нам було соромно лишатися наверху паркана, в позах рибалок, але соромно також і злазити під серйозним поглядом Павла. Проте робити було нічого. Ми злізли з паркана, кинувши вудочки абияк, і тихо пішли додому. Павло ще раз оглянув вудочки, помацав пальцями розмоклі нитки, повів носом коло бадді, в якій вода все ще продовжувала бродити й пускати бульбашки, і, на довершення всього, штовхнув ногою старий кузов. Кузов якось жалібно й безпомічно крякнув, ворухнувся, і ще одна дошка вивалилась з нього в купу сміття...

Такі були обставини, що передували тій хвилині, коли нашій юній увазі запропоновано було афоризм про призначення життя і про те, для чого, власне, створена людина...

III

Біля ганку нашої квартири, на вимощеному дворі, юрмився гурт людей. На нашому дворі було аж три будинки, один великий і два флігелі. У кожному жила

окрема сім'я, з відповідною кількістю челяді та слуг, не рахуючи ще одиноких пожильців, подібних до старого холостяка пана Уляницького, який наймав дві кімнати у підвальному приміщенні великого будинку. Тепер майже все це населення висипало на подвір'я і стояло просто на осонні, біля нашого ганку. Ми злякано перезирнулися з братом, розшукуючи в своєму минулому якийсь проступок, що підлягав би такому гучному і прилюдному розгляду. Проте батько, що сидів на верхніх східцях, серед привілейованої публіки, як видно, був у найблагодушнішому настрої. Поряд з батьком звивався струмок синього диму, що означало, що тут же був і полковник Дударєв, військовий лікар. Немолодий, схильний до повноти, дуже мовчазний, він користувався серед мешканців репутацією людини надзвичайно вченої, а його мовчазність і безкорисливість здобули йому загальну повагу, до якої приєднувалась частка страху, як до явища, для середнього обивателя не зовсім зрозумілого... Іноді, серед інших фантазій, ми любили уявляти себе лікарем Дударєвим, і якщо я помічав, що брат сидить на ганку або на лавці, з вишневою паличкою в зубах, повільно роздуває щоки і тихо випускає уявлюваний дим,— я знав, що його не слід тривожити. Крім вишневої палички, треба було ще якось особливо наморщити лоба, від чого очі самі собою трохи тьмяніли, ставали задумливі й ніби сумні. А потім уже можна було сидіти проти сонця, затягуватись уявлюваним димом з вишневої гілки й думати щось таке особливе, що, мабуть, думав про себе добрий і розумний лікар, який мовчки подавав допомогу хворим і мовчки сидів з люлькою у вільний час. Які це, власне, були думки, сказати важко; перш за все вони були важливі й печальні, а потім, мабуть, все-таки досить приємні, судячи з того, що їм можна було віддаватись подовгу...

Крім батька й лікаря, серед інших облич мені впало в очі красиве й виразне обличчя моєї матері. Вона стояла у білому фартусі, з засуканими рукавами, очевидно, тільки що відірвавшись від вічних турбот по господарству. Нас у неї було шестеро, і на її обличчі ясно відбивався сумнів: чи варто було виходити сюди в самий розпал клопітливого дня. Проте скептична усмішка видимо, спливала з її красивого обличчя, в синіх очах

вже миготіло якесь злякане співчуття, звернене до предмета, що стояв серед натовпу біля ганку...

Це був невеликий, майже іграшковий візок, в котрому якось дивно,— дивно майже до болісного відчуття од цього видовища,— поміщалась людина. Голова її була велика, обличчя бліде, з рухливими, гострими рисами і великими, проникливими бігаючими очима. Тулуб був зовсім маленький, плечі вузькі, грудей і живота не видно було з-під широкої, з сильною просіддю бороди, а руки я даремно розшукував зляканими очима, що, мабуть, були відкриті так само широко, як і в мого брата. Ноги дивної істоти, довгі й тонкі, наче не вміщувались у візку і стояли на землі, немов довгі лапки павука. Здавалось, вони належали однаково цій людині, як і візку, і все разом якоюсь неспокійною, дратуючою плямою малювалося під яскравим сонцем, ніби справді якесь павукоподібне чудовисько, готове раптом кинутись на оточуючий його натовп.

— Ідіть, ідіть, молоді люди, швидше... Ви маєте нагоду побачити цікаву гру природи,— фальшиво-пестливим голосом сказав нам пан Уляницький, проштовхуючись за нами крізь натовп.

Пан Уляницький був старий холостяк, що з'явився на нашому дворі бог знає звідки. Кожного ранку, в певний час і навіть у певну хвилину, його вікно розчинялось, і в ньому з'являлася спочатку червона ярмулка з китичкою, потім вся постать у халаті... Кинувши неспокійний погляд на сусідні вікна (чи немає де панночок),— він швидко виходив з вікна, прикриваючи щось полою халата, і зникав за рогом. У цей час ми стрімголов кидалися до вікна, щоб зазирнути в його таємничу квартирку. Але це майже ніколи не вдавалось, тому що Уляницький швидко, якось крадучись, появлявся з-за рогу, ми кидалися врозтіч, а він шпурляв у нас каменем, палкою, що потрапляло під руку. Опівдні він з'являвся одягнений в новісіньке вбрання і дуже люб'язно, наче й не було нічого, заговорював з нами, намагаючись навести розмову на відданиць, які мешкали у дворі. У цей час в його голосі бриніла фальшива ласкавість, яка завжди якось різала нам вуха...

— Шановні панове, обиватслі й добрі люди! — заговорив раптом якимсь носовим голосом високий суб'єкт з довгими вусами і неспокійними, запалими очима, що

стояв поряд з візком.— Оскільки, очевидно, з прибуттям цих двох молодих людей, дай їм бог здоров'я на радість шановним батькам... всі тепер зібралися, то я можу пояснити шановній публіці, що перед нею знаходиться феномен, або, інакше кажучи, чудо натури, шляхтич із Заславського повіту, Ян Криштоф Залуський. Як бачите, у нього зовсім немає рук і не було від народження.

Він скинув з феномена курточку, в яку легко було б одягнути дитину, потім розстебнув комір сорочки. Я зажмурився,— так різко й болюче вдарила мені в очі оголена потворність цих вузьких плечей, зовсім позбавлених навіть ознак рук.

— Бачили? — повернувся довговусий до натовпу, відступаючи од візка, з курткою в руках.

— Без обману...— додав він,— без ніякого ошуканства...— І його неспокійні очі оббігли публіку з таким виглядом, немовби він не дуже звик до довір'я з боку своїх ближніх.

— І, проте, шановні панове, названий феномен, родич мій, Ян Залуський — людина дуже освічена. Голова у нього краща, ніж у багатьох людей з руками. Крім того, він може виконувати все, що звичайні люди роблять за допомогою рук. Ян, прошу тебе ласкаво: вклонися шановним панам.

Ноги феномена заворушились, причому натовп шарахнувся від несподіванки. Не минуло й кількох секунд, як з правої ноги, при допомозі лівої, було знято чобіт. Потім нога піднялась, зняла з голови феномена великий поруділий картуз, і він з насмішкуватою галантністю трохи підняв картуз над головою. Двоє чорних уважних очей гостро й насмішкувато впилися в шановну публіку.

— Господи боже!.. Ісус-Марія... Хай славиться ім'я господнє,— пронеслося на різних мовах у натовпі, охопленому гидливим переляком, і тільки один лакей Павло зареготав у задньому ряду так безглуздо й голосно, що хтось із челяді визнав за потрібне штовхнути його ліктем у бік. Після цього все стихло. Чорні очі знов уважно й повільно пройшли по наших обличчях, і феномен промовив серед тиші ясним, хоч злегка деренчливим голосом:

— Обійди!

Довговусий суб'єкт якось зам'явся, немовби вважав

наказ передчасним. Він кинув на феномена нерішучий погляд, але той, вже роздратовано, повторив:

— Ти дурний... обійди!..

Полковник Дударєв пустив клуб диму і сказав:

— Однак, шановний феномене, ви, здається, починаєте з того, чим треба кінчати.

Феномен швидко глянув на нього, немовби дивуючись, і потім ще настійливіше повторив довговусому:

— Обійди, обійди!

Мені здавалось, що феномен посилає довговусого на якісь ворожі дії. Але той тільки зняв з себе капелюха і підійшов до сходів, низько вклоняючись і дивлячись якось запитливо, ніби сумніваючись. На сходах найбільше подавали жінки; на обличчі матері я побачив при цьому такий вираз, ніби вона все ще відчуває нервове тремтіння; лікар теж кинув монету. Уляницький зміряв довговусого обуреним поглядом і потім став безтурботно дивитися на всі боки. Серед челяді й прислуги не подав майже ніхто. Феномен уважно стежив за збиранням, потім старанно перелічив ногами монети і підняв одну з них догори, іронічно вклонившись Дударєву.

— Пане лікарю... Дуже добре... дякую вам.

Дударєв байдуже випустив дуже довгий струмочок диму, який розпустився султаном на деякій відстані, але мені чомусь здалося, що йому прикро або він чогось трохи засоромився.

— А! то є дивна річ,— сказав своїм фальшивим голосом пан Уляницький, — дивно, як він узнав, що ви — лікар (Дударєв був у цивільному піджаку й білому жилеті з мідними гудзиками).

— О! Він знає минуле, теперішнє й майбутнє, а людину бачить наскрізь,— сказав з переконанням довговусий, який почерпнув, очевидно, значну частку цієї впевненості у вдалому першому зборі.

— Так, я знаю минуле, теперішнє і майбутнє,— сказав феномен, поглянувши на Уляницького, і потім сказав довговусому: — Підійди до цього пана... Він хоче покласти монету бідному феноменові, який знає минуле кожної людини краще, ніж п'ять пальців своєї правої руки...

І всі ми з здивуванням побачили, як пан Уляницький, зніяковівши, почав шарити у себе в боковій

кишені. Він витяг мідну монету, подержав її в тонких, злегка тремтячих пальцях з величезними нігтями і... все-таки опустив її в капелюх.

— Тепер продовжуй,— сказав феномен своєму поводирeві. Довговусий зайняв своє місце й продовжував:

— Я вожу мого бідного родича у візку тому, що ходити йому дуже важко. Бідний Ян, дай я тебе підійму...

Він допоміг феноменові підвестися. Каліка ледве стояв,— величезна голова придавлювала це тіло карлика. На обличчі відбивалось страждання, тонкі ноги тремтіли. Він швидко опустився знову в свій візок.

— Однак він може пересуватися й сам.

Колеса візка раптом зрушили з місця, челядь з криком розступилась; дивна істота, перебираючи по землі ногами і ще більше скидаючись на павука, зробила велике коло і знову зупинилась проти ганку. Феномен зблід від натуги, і я бачив тепер тільки двоє величезних очей, що дивилися на мене з візка...

— Ногами він чухає собі спину і навіть робить свій туалет.

Він подав феноменові гребінку. Той узяв її ногою, спритно розчесав широку бороду і, знову пошукавши очима в натовпі, послав ногою поцілунок економці домовласниці, яка сиділа біля вікна великого будинку з кількома «кімнатними панами». З вікна почувся вереск, Павло фиркнув і знову одержав стусана.

— Нарешті, панове, ногою він хреститься.

Він сам скинув з феномена картуз. Натовп затих. Каліка звів очі до неба, на мить обличчя його застигло в дивному виразі. Напружена тиша ще посилилась, поки феномен з очевидними труднощами підіймав ногу до лоба, потім до плечей і грудей. В задніх рядах почувся майже істеричний жіночий плач. Тимчасом феномен скінчив, очі його ще зліше, ніж раніш, перебігли по обличчях публіки, і в тиші різко пролунав стомлений голос:

— Обійди!

На цей раз довговусий звернувся прямо до рядів простої публіки. Зітхаючи, часом хрестячись, подекуди з сльозами, прості люди подавали свої крихти, кучери відгортали поли каптанів, куховарки нашвидку збігали до кухонь і, проштовхуючись до візка, клали туди свою милостиню. На сходах панувало важке, не зовсім схвальне мовчання. Пізніше я помічав багато разів, що прості

серця менш чутливі до блюзнірства, хоча б тільки злегка прикритого обрядом.

— Пане лікарю?..— запитливо протягнув феномен, але, бачачи, що Дударев тільки нахмурився, він направив довговусого до Уляницького і напружено, з якоюсь злістю стежив за тим, як Уляницький, видимо, проти волі, поклав іще монету.

— Пробачте,— повернувся раптом феномен до моєї матері...— Людина годується, як може.

В його голосі була якась особлива, жалісна нота. Лікар раптом випустив нескінченний струмочок синього диму і, вийнявши срібну монету, кинув її на брук. Феномен підняв її, підніс до рота і сказав:

— Пане лікарю, я віддам це першому біднякові, якого зустріну... Повірте слову Яна Залуського. Ну, чого ж ти став, продовжуй,— накинувся він раптом на свого довговусого поводиря.

Враження від цієї сцени ще деякий час держалось у натовпі, поки феномен брав ногами їжу, скидав з себе куртку і всиляв нитку в голку.

— Нарешті, шановні панове,— проголосив довговусий урочисто,— ногами він підписує своє ім'я і прізвище.

— І пишу повчальні афоризми,— жваво підхопив феномен.— Пишу повчальні афоризми усім взагалі або кожному бажаючому зокрема, ногами, за окрему плату, для душевної користі і втіхи. Якщо бажаєте, шановні панове. Ну, Матвію, діставай канцелярію.

Довговусий дістав із сумки невеличку папку, феномен взяв ногою перо і легко написав на папері своє прізвище: «Ян Криштоф Залуський, шляхтич-феномен із Заславського повіту».

— А тепер,— сказав він, насмішкувато повертаючи голову,— хто бажає одержати афоризм?.. Повчальний афоризм, шановні панове, від людини, яка знає теперішнє, минуле і майбутнє.

Гострий погляд феномена пробіг по всіх обличчях, спиняючись то на одному, то на другому, немов цвях, який він збирався вбити глибоко в того, на кому зупиниться його вибір. Я ніколи не забуду цієї німої сцени. Потвора сиділа у своєму візку, держачи гусяче перо в трохи піднятій правій нозі, як людина, що жде натхнення. Було щось цинічно карикатурне в усій його постаті й позі, у саркастичному погляді, що ніби шукав

у натовпі свою жертву. Серед простої публіки погляд цей викликав тупе замішання, жінки ховалися одна за одну, то сміючись, то ніби плачучи. Пан Уляницький, коли черга дійшла до нього, розгублено посміхнувся і виявив готовність дістати з кишені ще монету. Довговусий спритно підставив капелюха... Феномен обмінявся поглядом з моїм батьком, ковзнув мимо Дударєва, шанобливо вклонився матері, і раптом я відчув цей погляд на собі...

— Підійди сюди, малюк,— сказав він,— і ти теж,— покликав він також брата.

Всі погляди звернулися на нас з цікавістю або з співчуттям. Ми раді були б провалитися крізь землю, та втікати було нікуди; феномен пронизував нас чорними очима, а батько сміявся:

— Ну, що ж, ідіть,— сказав він таким голосом, яким іноді наказував іти до темної кімнати, щоб відучити від забобонного страху.

І ми обидва вийшли з таким самим почуттям трепету, з яким, виконуючи наказ, входили до темної кімнати... Маленькі й зніяковілі, ми зупинились навпроти візка, під поглядом дивної істоти, що сміялася нам назустріч. Мені здавалось, що він зробить над нами щось таке, від чого нам буде потім соромно все життя, соромно в значно більшій мірі, ніж у ту хвилину, коли ми злазили з паркана під насмішкуватим поглядом Павла... Можливо, він розкаже... але що саме? Що-небудь таке, що я зроблю в майбутньому, і всі дивитимуться на мене з таким самим трепетом, як кілька хвилин тому, побачивши його потворну наготу... Очі мої застилалися сльозами, і, ніби крізь туман, мені здавалось, що обличчя дивної людини у візку міняється, що він дивиться на мене розумним, задумливим і пом'якшеним поглядом, який стає все м'якшим і все дивнішим. Потім він швидко заскрипів пером, і його нога простягнулася до мене з білим аркушем, на якому чорнів рівний, красивий рядок. Я взяв аркуш і безпомічно озирнувся навкруги.

— Прочитай,— сказав, посміхаючись, батько.

Я глянув на батька, потім на матір, на обличчі якої виднілося трохи тривожне співчуття, і механічно вимовив таку фразу:

— «Людина створена для щастя, як птах для польоту»...

Я не одразу зрозумів значення афоризму і тільки з вдячного погляду, який мати кинула на феномена, зрозумів, що все кінчилось для нас благополучно. І відразу ж знову пролунав ще різкіший, ніж до того, голос феномена:

— Обійди!

Довговусий граціозно вклонявся і підставляв капелюх. Цього разу, я певний, більше за всіх дала моя мати. Уляницький емансипувався і тільки велично повів рукою, показуючи, що він і без того надто великодушний. Останнім кинув монету в капелюх мій батько.

— Добре сказано,— засміявся він при цьому,— тільки, здається, це скоріше парадокс, аніж повчальний афоризм, який ви нам обіцяли.

— Щаслива думка,— насмішкувато підхопив феномен.— Це афоризм, але й парадокс одночасно. Афоризм сам по собі, парадокс в устах феномена... Ха-ха! Це правда... Феномен теж людина, і він менш за все створений для польоту...

Він зупинився, в очах його майнуло щось дивне,— вони немовби затуманились...

— І для щастя теж...— додав він тихіше, ніби про себе. Але одразу ж погляд його блиснув знову холодним одвертим цинізмом.

— Га! — сказав він голосно, звертаючись до довговусого.— Робити нічого, Матвію, обійди шановну публіку ще раз.

Довговусий, який встиг уже надіти свого капелюха і вважав, мабуть, виставу закінченою, знову зам'явся. Мабуть, не дивлячись на дуже пом'яту постать і фізіономію, що не викликала ні симпатії, ні поваги, в цій людині зберігалася частка соромливості. Він нерішуче дивився на феномена.

— Ти дурний! — сказав той різко.— Ми одержали з шановних панів за афоризм, а тут виявився ще парадокс... Треба одержати й за парадокс... За парадокс, шановні панове!.. За парадокс бідному шляхтичеві-феномену, який годує ногами численну родину...

Капелюх обійшов ще раз по ганку і по подвір'ї, яке на цей час сповнилося публікою мало не з усього провулка.

IV

Після обіду я стояв на ганку, коли до мене підійшов брат.

— Знаєш що,— сказав він,— цей... феномен... ще тут.

— Де?

— У людській. Мама покликала їх обох обідати... І довговусий теж. Він його годує з ложки.

У цю саме хвилину з-за рогу нашого будинку з'явилася худорлява й довга постать довговусого. Він ішов, нахилившись, з руками позаду, і тягнув за собою візок, у якому сидів феномен, підібравши ноги. Проїжджаючи повз флігельок, де жив військовий лікар, він серйозно вклонився у напрямі до вікна, з якого попихкував часом синій димок лікарської люльки, і сказав довговусому: «Ну, ну, швидше!» Біля низьких вікон Уляницького, завішених і заставлених геранню, він раптом заворушився й крикнув:

— До побачення, благодійнику... Я знаю минуле, теперішнє і майбутнє, як п'ять пальців моєї правої руки... якої у мене, проте, немає... ха-ха! Якої у мене немає, шановний мій благодійнику... Але це не заважає мені знати минуле, теперішнє і майбутнє!

Потім візок викотився за ворота...

Ніби змовившись, ми з братом бігом обігнули флігель і вийшли на невеликий задній дворик за будинками. Провулок, обігнувши великий будинок, підходив до цього місця, і ми могли тут іще раз побачити феномена. Дійсно, через півхвилини в провулку з'явилася довгов'яза постать, що тягла візок. Феномен сидів, опустившись. Обличчя в нього здавалося втомленим, але було тепер простішим, буденнішим і приємнішим.

З другого боку, назустріч, у провулок ввійшов старий жебрак з дівчинкою років восьми. Довговусий кинув на жебрака погляд, у якому на мить відбилося занепокоєння, але одразу ж він набрав безтурботного вигляду, став недбало дивитись по верхах і навіть якось недоречно й фальшиво затягнув півголосом пісню. Феномен спостерігав усі ці наївні еволюції товариша, і очі його іскрились саркастичною посмішкою.

— Матвію! — окликнув він, але так тихо, що довговусий тільки наддав ходи.

— Матвію!

Довговусий спинився, глянув на феномена і якось благально мовив:

— А! Їй-богу, глупство!..

— Діставай,— коротко сказав феномен

— Ну!

— Діставай!

— Ну-у? — зовсім жалібно протягнув довговусий, проте поліз до кишені.

— Не там,— сказав холодно феномен.— Сороковець лікаря у тебе в правій кишені... Дідусю, зажди хвилину.

Жебрак зупинився, зняв капелюх і втупився в нього своїми вицвілими очима. Довговусий, з виглядом людини, смертельно ображеної, дістав срібну монету і кинув у капелюх старого.

— Диявол вас тут носить, дармоїдів,— пробурмотів він, беручись знову за дишло. Жебрак кланявся, тримаючи капелюха в обох руках. Феномен зареготав, відкинувши голову назад... Візок рушив провулком, наближаючись до нас.

— А ти сьогодні в доброму гуморі,— похмуро і в'їдливо сказав довговусий.

— А що? — з цікавістю сказав феномен.

— Так... пишеш приємні афоризми і роздаєш голодранцям по сороковцю... Який, подумають люди, щасливець!

Феномен зареготав своїм різким сміхом, від якого в мене щось пішло поза спиною, і потім сказав:

— Ха! Треба собі дозволити іноді... притому нічого не втратили... Ти бачиш, і приємні афоризми іноді роблять збір. У тебе дві руки, але твоя голова нічого не варта, бідний Матвій!.. Людина створена для щастя, тільки щастя не завжди створене для неї. Зрозумів? У людей бувають і голови, і руки. Тільки мені забули приклеїти руки, а тобі помилково поставили на плечі порожній гарбуз... Ха! Це неприємно для нас, проте не змінює загального правила...

Під кінець цієї розмови неприємні ноти в голосі феномена зникли, і на обличчі з'явився той самий вираз, з яким він писав для мене афоризм. Але в цю хвилину візок порівнявся з тим місцем, де ми стояли з братом, тримаючись руками за балясини палісадника і уткнувши обличчя в просвіти. Помітивши нас, феномен знов зареготав неприємним сміхом.

— А! лоботряси! Прийшли ще раз поглянути на феномена безплатно? Ось я вас тут! У мене є такі ж племінники, я годую і січу їх ногами... Чи не хочете спробувати? Це дуже цікаво. Ха-ха-ха! Ну, бог з вами, не займу... Людина створена для щастя. Афоризм і парадокс разом, за подвійну плату... Кланяйтесь лікареві від феномена і скажіть, що людині треба годуватися не тим, так іншим, а це важко, коли природа забула приклеїти руки до плечей... А в мене є племінники, справжні, з руками... Ну, прощавайте і пам'ятайте: людина створена для щастя...

Візок покотив, але вже в кінці провулка феномен іще раз обернувся до нас, кивнув головою вгору, на птаха, що кружляв високо в небі, і крикнув ще раз:

— Створена для щастя. Так, створена для щастя, як птах для польоту.

Потім він зник за рогом, а ми з братом довго ще стояли, з обличчями між балясин, і дивились то на пустий провулок, то на небо, де, широко розкинувши крила, у високій синяві, в небесному просторі, увесь осяяний сонцем, все ще кружляв і ширяв великий птах...

А потім ми пішли знову до свого кутка, добули вудочки й заходилися були в мовчанні чекати на сріблясту рибу в загнилій бадді...

Але тепер це чомусь не давало нам колишнього задоволення. Від бадді тхнуло смородом, її глибина втратила свою заманливу таємничість, купа сміття, якось нудно освітлена сонцем, немовби розпалася на свої складові частини, а кузов видавався поганим старим мотлохом...

Уночі обидва ми спали погано, скрикували і плакали без причини. А втім, причина була: у дрімоті обом нам з'являлося обличчя феномена і його очі, то холодні й цинічні, то повиті внутрішнім болем...

Мати вставала й хрестила нас, намагаючись цим захистити своїх дітей від першої суперечності життя, що гострою колючкою встромилася в литячі серця і розум...

1894 р.

МИТЬ

Нарис

I

— Буде буря, товаришу.

— Так, капрал, буде велика буря. Я добре знаю цей східний вітер. Ніч на морі буде дуже неспокійна.

— Святий Йосиф нехай боронить наших моряків. Рибалки встигли всі сховатися...

— Однак гляньте: он там, здається, я бачив парус.

— Ні, то майнуло крило птаха. Од вітру можеш сховатися за зубцями стіни... Прощай. Зміна через дві години...

Капрал пішов, вартовий лишився на стінці невеликого форту, оточеного з усіх боків хвилюючими валами.

Дійсно, наближалася буря. Сонце сідало, вітер все міцнішав, захід розгорявся пурпуром, і, в міру того, як полум'я розливалось по небу,— синява моря ставала все глибшою і холоднішою. Де-не-де темну поверхню його вже прорізали білі гребені валів, і тоді здавалось, що це таємнича глибінь океану намагається визирнути назовні, зловісна і бліда від довго стримуваного гніву.

На небі теж починалась покваплива тривога. Хмари, витягнувшись довгими смугами, летіли з сходу на захід і там загорялись одна за одною, немов ураган кидав їх у жерло величезної розжареної печі.

Подих близької грози вже віяв над океаном.

Над темним зибом, наче крило зляканого птаха, майорів парус: запізнілий рибалка, тікаючи від бурі, певно, вже не сподівався досягнути віддаленого берега і скерував свого човна до форту.

Дальній берег давно потонув у тумані, бризках і сутінках наступаючого вечора. Море ревло глибоко й протяжно, і вал за валом котився в далечінь до осяяного ще обрію. Парус майорів, то зникаючи, то з'являючись. Човен лавірував, насилу перемагаючи хвилі і поволі наближаючись до острова. Вартовому, який дивився на нього з стіни форту, здавалось, що сутінки і море з грізною свідомістю спішать покрити це єдине суденце млою, загибеллю, плеском своїх пустинних валів.

У стінці форту спалахнув вогник, другий, третій. Човна уже не було видно, але рибалка міг бачити вогні — кілька тремтливих іскор над безмежним хвилюючим океаном.

II

— Стій! Хто йде?

Вартовий з стіни окликає човен і бере його на приціл.

Але море страшніше цієї погрози. Рибалці не можна залишити руля, тому що хвилі вмить кинуть човен на каміння... До того ж старі іспанські рушниці не дуже влучні. Човен обережно, ніби плаваючий птах, вичікує прибою, повертається на самому гребені хвилі і раптом опускає парус... Прибоєм його кинуло вперед, і кіль ковзнув по щебеню в маленькій бухті.

— Хто йде? — знову голосно кричить вартовий, що з співчуттям стежив за небезпечними еволюціями човна.

— Брат! — відповідає рибалка,— відчиніть ворота ради святого Йосифа. Бачиш, яка буря!

— Зажди, зараз прийде капрал.

На стіні зарухались тіні, потім розчинились важкі двері, майнув ліхтар, почулись розмови. Іспанці прийняли рибалку. За стіною, в солдатській казармі, він знайде притулок і тепло на всю ніч. Добре буде згадувати в час спочинку про сердитий гуркіт океану і про грізну темряву над безоднею, де ще так недавно гойдався його човен.

Двері захлопнулись, немовби форт замкнувся від моря, по якому, таємничо виблискуючи спалахами фосфоричної піни, набігав уже перший шквал широкою, на все море, грядою.

А у вікні наріжної башти непевно світив вогник, і човен, уведений до бухти, розмірено гойдався і тихо повискував під ударами відкинутої і розбитої, але все ж міцної хвилі.

III

У наріжній башті була келія іспанської військової в'язниці. На одну мить червоний вогник, що світив з її вікна, затьмарився, і за гратами силуетом вималювалась постать людини. Хтось подивився звідти на темне море і відійшов. Вогник знову заколихався червоними відблисками на гребенях валів.

Це був Хуан-Марія-Хозе-Мігуель-Діац, інсургент і флібустьєр[1]. У минулому повстанні іспанці взяли його в полон і винесли смертний вирок, але потім, з примхи чийогось милосердя, його було помилувано. Йому подарували життя, тобто привезли на цей острів і посадили в башту. Тут з нього зняли кайдани. Вони були не потрібні: стіни були кам'яні, у вікні — товсті залізні грати, за вікном — море. Його життя полягало в тім, що він міг дивитися у вікно на далекий берег... І згадувати... І, можливо, ще — надіятись.

Перший час, в ясні дні, коли сонце блискало на гребенях синіх хвиль і висувало далекий берег, він подовгу зорив туди, вдивляючись в обриси рідних гір, в ущелини, які виступали неясними звивинами, в ледь помітні цяточки далеких селищ... Угадував бухти, дороги, гірські стежки, якими, здавалося йому, блукають легкі тіні і серед них одна, колись близька йому... Він чекав, що в горах знову заблискають вогники пострілів з клубками диму, що по хвилях звідти, з дальнього берега, помчать паруси з рідним прапором повстання і свободи. Він готувався до цього і терпеливо, обережно, уперто довбав камінь біля іржавих грат.

Але роки минали. На березі все було спокійно, в ущелинах лежала синя мла, від берега відділявся тільки невеликий іспанський сторожовий катер, та мирні рибальські судна снували по морю, як морські чайки за здобиччю...

---

[1] Інсургент — повстанець *(лат.)*. Флібустьєр — морський партизан *(франц.)*.

Потроху все минуле ставало для нього, як сон. Як у сні, дрімав у золотистому тумані присмирнілий берег, і у сні ж блукали по ньому примарні тіні давно минулого... А коли від берега відокремлювався димок і, розрізаючи хвилі, біг військовий катер,— він знав: це везуть на острів нову зміну тюремників і сторожі...

І ще роки минали в цій летаргії. Хуан-Марія-Мігуель-Хозе-Діац заспокоївся і почав забувати навіть свої сни. Навіть на дальній берег він дивився вже з тупою байдужістю й давно вже перестав довбати грати... Навіщо?..

Тільки коли здіймався східний вітер, особливо сильний у цих місцях, і хвилі починали ворушити каміння на схилі маленького острова,— у глибині його душі, як це каміння на дні моря, починала глухо ворушитися туга, неясна й тупа. Від повитого млою берега, здавалось йому, знову відокремлюються якісь тіні і мчать над морськими валами, і кричать про щось голосно, квапливо, жалібно, тривожно. Він знав, що це кричить тільки море, але не міг не прислухатися мимоволі до цих криків... І в глибині його душі підіймалось важке, темне хвилювання.

В його комірці від кутка в куток, по діагоналі, була позначена у кам'яній підлозі заглиблена доріжка. Це він витоптав босими ногами камінь, бігаючи в буряні ночі по своїй клітці. Іноді в такі ночі він знову дряпав стіну біля грат. Але у перший же ранок, коли море, заспокоївшись, ласкаво лизало кам'яні уступи острова, він також заспокоювався і забував хвилини нестями...

Він знав, що його тримають тут не грати... Його тримало це підступне, то сердите, то ласкаве море, і ще... сонний спокій віддаленого берега, який ліниво й тупо дрімав у своїх туманах...

IV

Так минули ще роки, які здавалися вже днями. Час сну не існує для свідомості, а його життя вже все було сном, тупим, важким і безслідним.

Проте з деякого часу в цьому сні знову почали миготіти димні видіння. У дуже ясні дні на березі здіймався дим багать чи пожеж. У форті піднялась незвичайна метушня: іспанці заходилися лагодити старі стіни;

пошкодження, що виникли в роки безтурботної тиші, квапливо замуровувалися; частіше, ніж досі, снували між берегом і островом парові баркаси з військовим іспанським прапором. Разів зо два, немов гладкі спини морських страховищ, важко проповзли монітори з башточ-ками над самою водою. Діац дивився на них тьмяним поглядом, в якому часом пробивався подив. Одного разу йому здалося навіть, що в ущелині і по уступах знайомої гори, в цей день яскраво освітленої сонцем, здіймаються білі димки від пострілів, маленькі, як макове зерно, випливають раптово і яскраво на темнозеленому тлі і тихо тануть у світлому повітрі. Одного разу довга чорна смуга монітора просунулась до дальнього берега, і кілька коротких обірваних ударів долинуло з моря в його вікно. Він схопився руками за грати і міцно затряс їх. Вони дзвякнули і задрижали. Щебінка і сміття посипалися з гнізд, де залізні штаби були вмуровані в стіни...

Та минуло ще кілька днів... Берег знову затих і задрімав; море було пусте, хвилі тихо, задумливо накочувались одна на одну і, ніби від нічого робити, хлюпали об кам'яний берег... І він подумав, що це знову був тільки сон...

Але цього дня зранку море починало знову дратувати його. Кілька валів уже перекотилось через хвилелом, що відділяв бухту, і зліва було чути, як каміння лізе з дна на схили берега... Надвечір у чотирикутнику вікна раз по раз миготіли блискучі бризки піни. Прибій заводив свою глибоку пісню, берег відповідав глибоким стогоном і гулом.

Діац тільки повів плечима і вирішив лягти раніше. Хай море гомонить, що хоче; нехай як хоче вибирається з безладної купи валів і цей запізнілий човен, що його він помітив у вікно. Рабський човен з рабського берега... Йому немає діла ні до нього, ні до голосів моря.

Він ліг на свій матрац.

Коли сторож-іспанець, як завжди, приніс ліхтар і вставив його з коридора в отвір над замкненими дверима, то його світло осяяло лежачу постать і бліде обличчя з закритими очима. Здавалося, Діац спав спокійно; тільки час від часу брови його хмурились і по обличчю проходив вираз тупого страждання, немовби у глибині усип-

леної свідомості ворушилось щось глухо й тяжко, як це прибережне каміння в морській глибині...

Та раптом він одразу прокинувся, наче хто назвав його ім'я. Це шквал, перелетівши цілком через хвилелом, ударив просто в стіну. За вікном неслися в темряві білі клапті фосфоричної піни, і, навіть коли гуркіт стих, камера була сповнена шипінням і свистом. Відгомін проник за замкнені двері й полинув коридорами. Здавалося, щось свідомо грізне пролетіло над островом і затихає, і завмирає вдалині...

Діац одразу став на ноги. Йому здавалося, що він спав лише кілька секунд, і він глянув у вікно, сподіваючись ще побачити вдалині біле вітрильце човна. Але в вікні було чорно, море шаленіло в повній темряві, і було чути змішані крики тікаючого шквалу.

Хоч такі бурі траплялися не часто, але все ж він добре знав і цей гуркіт, і свист, і шипіння, і підземне двигтіння кам'яного берега Але тепер коли цей розгнузданий гул почав стихати, під ним почувся ще якийсь новий звук, щось тихе, ласкаве і незнайоме...

Він метнувся до вікна і, знову схопившись руками за грати, глянув у темряву. Море було безформне й дике. Дальній берег увесь був закритий важкою млою. Тільки на якусь мить між ним і хмарою просунувся червоний, затуманений місяць. Далекі, непевні відблиски безладно заколивались на гребенях шалених валів і згасли... Лишився тільки шум, могутній, дико свідомий, метушливий і радісно закличний...

Хозе-Марія-Мігуель-Діац відчув, що всередині у нього все тремтить і хвилюється, як море. Душа прокидається від довгого сну, прояснюється свідомість, оживають давно згаслі бажання.. І раптом він пригадав ясно те, що бачив на березі кілька днів тому... Адже це був не сон! Як він міг вважати це сном? Це був рух, це були постріли... Це було повстання!..

Налетів іще шквал, знов пронеслись іскристі бризки, і знову з-під шипіння і плеску почувся той самий звук, незнайомий і ласкавий. Діац кинувся до грат і, в пориві дивного збудження, сильно затряс їх. Посипались знову вапно і щебінка, роз'їдені солоними бризками, упало кілька каменів, і грати вільно вийнялися з амбразури.

А під вікном, у бухті, гойдався і повискував човен...

V

На стіні в цей час змінилася варта.

— Святий Йосиф... Свята Маріяl — пробурмотів новий вартовий і, накривши голову капюшоном, сховався за виступ стіни. По морю, на всю широчінь, встаючи і падаючи, виблискуючи в темряві гребенями піни, летів новий шквал. Вітер, здавалось, божеволів, острів уже заздалегідь здригався і стогнав. З дна, як бліді примари, лізли на схили величезні камені, що цілими роками лежали в глибині.

Шквал налетів саме в ту хвилину, коли Діац вискочив з вікна. Його одразу залило водою, оглушило і збило з ніг... Кілька секунд він лежав непритомний, з самим лише жахом у душі, змерзлий і нещасний, а над ним з виттям неслося щось величезне, дике, вороже...

Коли гуркіт трохи стих, він розплющив очі. По небу мчали темні хмари, без просвітів, без обрисів. Швидше відчувався, ніж бачився рух цих громад, які все так само нестримно неслись на захід. А вдалині знову вставало щось невидиме, але грізне, і гуло похмуро, зловісно, безперервно.

Тільки кам'яні стіни форту залишались нерухомими і спокійними серед загального руху. У темряві можна було розрізнити жерла гармат, виступаючі з амбразур... З дальньої казарми в проміжок порівняного затишшя долинули звуки вечірньої молитви, барабан пробив останню зорю... Там, за стінами, здавалося, замкнувся спокій. Вогник в його башті світився рівним, немигаючим світлом.

Діац підвівся і, немов прибита собака, пішов на той вогник... Ні, море облудне й жахливе. Він увійде до своєї тихої келії, вставить грати, ляже у своєму кутку на свій матрац і засне важким, але безпечним сном неволі.

Треба буде тільки старанно вправити грати, щоб не помітив патруль... Можуть ще подумати, що він хотів утекти в цю буряну ніч... Ні, він не хоче тікати... На морі загибель...

Він схопився руками за карниз, піднявся до вікна й зупинився...

У камері було пусто і порівняно тихо. Рівне жовтувате світло ліхтаря падало на стіни, на витоптану підлогу, на матрац, що лежав у кутку... У головах, вирізьблений глибоко в камені, виднівся напис:

«Хуан-Марія-Хозе-Мігуель-Діац, інсургент. Хай живе свобода!»

І всюди на стінах, великі і дрібні, глибокі й ледве намічені, рясніли ті ж написи:

«Хуан-Мігуель-Діац... Мігуель-Діац...» І — цифри... Спочатку він відмічав час днями, тижнями, потім місяцями... «Мати божа, вже два роки...» «Три роки... Господи, збережи мій розум... Діац... Діац...»

Десятий рік відмічено просто цифрою, без вигуків... Далі лічба припинялась... Тільки ім'я продовжувало мелькати, вирізьблене слабіючою й лінивою рукою... І на все це безстрасно і рівно падало жовтувате світло ліхтаря...

І раптом Діацу уявилось, що на його постелі лежить людина і спить важким сном. Груди здіймаються тихо, з тупим спокоєм... Це він? Той Діац, який увійшов сюди повний сил і любові до життя й свободи?..

Новий шквал з виттям і гуркотом налетів на острів... Діац відпустив руки і знову стрибнув на берег. Шквал пронісся і став затихати. Рівний вогник знову світив з вікна в темряву

VI

Вартовий на стіні, повернувшись спиною проти вітру і обхопивши руками рушницю, щоб її не вирвало ураганом, читав про себе молитви, прислухаючись до пекельного гуркоту моря і шаленого свисту вітру. Небо ще більш потемніло; здавалось, увесь світ поглинула вже ця безформна темрява, охопивши в однаковій мірі і хмари, і повітря, і море. Лише час від часу серед шуму, гуркоту, плеску з лякаючою раптовістю визначались білі гребені, і хвиля кидалась на острів, далеко розкидаючи бризки через низькі стіни.

Прочитавши всі, які знав, молитви, вартовий повернувся до моря і завмер від здивування. Вздовж бухти, серед порівняного затишшя, ледве помітний у темряві, посувався човен, наближаючись до того місця, де, вже не захищене од вітру, море кипіло й металось у мороці. Раптом білий парус звився й надувся вітром. Човен гойднувся, піднявся і щез...

У цю мить Діац глянув назад, і йому здалось, що темний острівець гойднувся і впав у безодню, разом з

рівним вогником, який до цього стежив за ним своїм мертвим світлом. Попереду були тільки хаос і буря. Кипучий захват переповнив його застиглу душу. Він міцніше стис кермо, напнув парус і голосно крикнув... Це був крик нестримної радості, безмежного захвату, пробудженого й усвідомленого життя... Позаду пролунав приглушений рушничний постріл, потім гул гарматного пострілу пронісся в далечінь, розірваний і розметаний ураганом. Збоку набігав шквал, підхоплюючи човна... Він підіймався, підіймався... здавалося, цілу вічність... Хозе-Марія-Мігуель-Діац з нахмуреними бровами, твердим поглядом дивився тільки вперед, і той самий захват сповнював його груди... Він знав, що він вільний, що ніхто в цілому світі зараз не зрівняється з ним, тому що всі хочуть жити... А він... Він хоче тільки свободи...

Човен піднявся на саму вершину вала, здригнувся, гойднувся і почав опускатися... З стіни його бачили востаннє... Але ще довго маленький форт посилав час від часу постріл за пострілом бушуючому морю...

VII

А на ранок сонце знову зійшло в ясній синяві. Останні клапті хмар безладно неслися ще по небу; море стихало, колихаючись і, немовби, соромлячись свого нічного розгулу... Сині, важкі хвилі все тихше билися об каміння, блискаючи під сонцем яскравими, веселими бризками.

Дальній берег, освіжений і обмитий грозою, вимальовувався в прозорому повітрі. Всюди сміялось життя, прокинувшись після бурної ночі.

Невеликий пароплав крейсував вздовж берега, розстилаючи по хвилях довгий хвіст бурого диму. Купка іспанців стежила за ним з стіни форту.

— Напевне, загинув,— сказав один...— Це було чисте безумство... Як ви гадаєте, дон Фернандо?

Молодий офіцер повернув до співбесідника задумливе лице.

— Так, певно, загинув,—сказав він.—А може, дивиться на свою в'язницю з цих гір. У всякому разі, море дало йому якусь мить свободи. А хто знає, чи не варта одна мить справжнього життя цілих років животіння!..

— Однак, що це там? — Погляньте...— І офіцер указав на південну частину гористого берега. На одному з крайніх мисів, зайнятих табором інсургентів, у синіючій смузі замиготіли купками білі спалахи диму. Звуку не було чути, тільки метушливі димки з'являлися й гасли, дивно оживляючи пустинні ущелини. З моря у відповідь уривисто пролунав гарматний постріл, і, коли дим увесь ліг на блискаючі іскрами хвилі,— все знову стихло. І берег, і море мовчали...

Офіцери перезирнулись... Що означало це незрозуміле пожвавлення на позиціях повсталих тубільців?.. Чи це відповідь на питання про долю втікача?.. Чи просто випадкова перестрілка раптової тривоги?..

Відповіді не було.

Іскристі хвилі загадково сміялись, набігаючи на берег і дзвінко розбиваючись об каміння...

1900 р.

РІКА ГРАЄ

Ескізи з дорожнього альбома

І

Прокинувшись, я довго не міг збагнути, де я.

Наді мною розстилалося блакитне небо, а по ньому тихо пливла й танула блискотлива хмарка. Закинувши трохи голову, я міг бачити у височині темну дерев'яну церковцю, що наївно дивилася на мене з-за зелених дерев, з високої кручі. Праворуч, за кілька сажнів від мене, стояв якийсь незнайомий курінь, ліворуч — сірий незграбний стовп з широким дощаним дахом, з карнавкою і з дошкою, на якій було написано:

Пожертвуйте, перехожі,
на дзвона господня.

А біля самих моїх ніг хлюпотіла ріка.

Ось це хлюпотіння й збудило мене від солодкого сну. Давно вже воно проривалося до моєї свідомості турботним шепотом, немов голублячий, але водночас нещадний голос, що підводить на світанку для неминучого трудового дня. А вставати так не хочеться...

Я знову заплющив очі, щоб, не рухаючись, здати собі справу, як це я опинився тут, під відкритим небом, на березі хлюпочучої річки, в сусідстві цього куреня та цього стовпа з простодушним зверненням до перехожих.

Потроху в пам'яті моїй відновились попередні обставини. Добу перед цим я пробув на «Святому озері», біля невидимого града Кітежа, вештаючись між народом,

слухаючи гугнявий спів жебраків-сліпців, спиняючись біля імпровізованих вівтарів під розлогими деревами, де безпопівці, скитники й скитниці різних напрямів співали свої відправи, тимчасом як в інших місцях, в густих купках народу, кипіли палкі релігійні суперечки. Ніч я простояв цілу на ногах, стиснутий в густому натовпі біля старої каплиці. Мені згадалися втомлені обличчя місіонера та двох священиків, купи книг на аналої, вогні воскових свічок, з допомогою яких ті, що сперечалися, розшукували потрібні тексти в товстих фоліантах, збуджені обличчя «розкольників» і «церковних», що зустрічали багатоголосим гомоном кожне вдале заперечення. Згадалася стара каплиця з розчиненими дверима, крізь які видно було жовті вогники біля ікон, тимчасом як по синьому небу ясний місяць тихо плив і над каплицею, і над темними деревами, що спокійно шепотілися. На світанку я насилу протиснувся з натовпу на простір і, втомлений, з головою, обважнілою від безплідної схоластики цих суперечок, з серцем, що стискувалося від несвідомої туги й розчарування,— поплентався польовими дорогами в напрямі до синьої смуги надветлузьких лісів, слідом за богомольцями, які розходилися низками. Важкі, нерадісні враження ніс я від берегів Святого озера, від невидимого, але палко пошукуваного народом града... Наче в задушному склепі, при тьмяному світлі згасаючої лампадки, пробув я всю цю безсонну ніч, прислухаючись, як десь за стіною хтось читає розміреним голосом поминальні молитви над заснулою навіки народною мислю.

Сонце встало вже над лісами і водами Ветлуги, коли я, пройшовши верст з 15 лісовими стежками, вийшов до ріки і зразу ж звалився на пісок, як мертвий, від утоми і винесених з озера суворих вражень.

Згадавши, що я вже далеко від них, я бадьоро струснув рештки дрімоти й підвівся на своєму піщаному ложі.

II

Дружній шепіт ріки зробив мені справжню послугу. Коли, години зо три тому, я вкладався на березі, дожидаючи ветлузького пароплава, вода була далеко, за старим човном, що лежав на березі догори днищем; тепер його вже підкидало й похитувало припливом. Вся ріка

спішила кудись, пінилася на всій своїй широчині й прихлюпувала майже до самих моїх ніг. Ще півгодини,— якби мій сон був ще трохи міцніший,— і я опинився б у воді, як і цей перекинутий човен.

Ветлуга, очевидно, розігралась. Кілька днів тому йшли великі дощі: тепер з лісових нетрів викотився паводок, і от ріка здулася, заливаючи свої веселі зелені береги. Жваві струмки бігли, штовхались, кружляли, закручувались воронками, розвивалися знову й знову бігли далі, від чого на всій ріці навперегін мчали клапті жовтувато-білої піни. На берегах зелений лопух, захоплений водою, тягся з неї, тривожно розмахуючи не потонулими ще верхівками, тимчасом як за кілька кроків, на великій глибині, і лопух, і підбіл, і вся зелена братія стояли вже покірно й тихо... Молодий верболіз, із зеленими навислими гілками, здригався від ударів брижів.

На тому березі весело кучерявились рокити, молодий дубнячок і верби. За ними темні ялини вимальовувались зубчастою лінією; далі височіли гарні осокори й величаві сосни. В одному місці, на порубі, біліли стоси дощок, свіжі колоди та зруби, а за кілька сажнів від них стирчала з води верхівка затонулого перевізного помосту... І весь цей мирний пейзаж перед моїми очима ніби оживав, переповнюючись шурхотом, хлюпотінням і дзвоном буйної ріки. Хлюпотіли пустотливі струмені на бистрині, дзвеніли брижі, вдаряючи в борти старого човна, а шурхіт стояв по всій річці від того, що раз у раз лопалися пухнасті клапті піни, або, як її називають на Ветлузі, річкового «цвіту».

І здавалось мені, що все це колись я вже бачив, що все це таке рідне, близьке, знайоме: ріка з кучерявими берегами і проста сільська церковця над кручею, і курінь, навіть заклик пожертвувати на «дзвона господня», який такими наївними карлючками дивився з стовпа...

Все це було вже колись,
Та тільки забув я коли...

мимоволі пригадались мені слова поета.

III

— Дивлюсь я, братіку, зовсім тебе ріка захлюпує. Оце додому ходив. Іду назад, а сам думаю: мабуть, прохожого в мене поняла́ вже Ветлуга. Міцно ж ти спав, добрий чоловіче!

Каже це, сидячи на лавочці біля куреня, мужик середніх років, і звуки його голосу теж мені якось приємно знайомі. Голос басистий, грудний, трохи охриплий, неначе з великого похмілля, але в ньому чути ноти такі ж безпосередні й наївні, як і ця церква, і цей стовп, і на стовпі напис.

— І що тільки ро́бить, дивись-но, що тільки робить Ветлуга наша... Ах, ти! Біда ж це, справді, біда...

Це перевізник Тюлін. Він сидить біля свого куреня, похнюпивши голову і якось увесь опустившись. Одягнений він у ситцьову брудну сорочку і сині пістрьові штани. На босу ногу надіті старі шкарбани. Обличчя моложаве, майже без бороди і вусів, з виразними рисами, на яких дуже ясно виділяється особлива ветлузька складка, а тепѐр, крім того, видно зосереджену похмурість добродушної, але душевно пригніченої людини...

— Занесе в мене човна...— каже він, не рухаючись і поглядом знавця вивчаючи стан справи.— Неодмінно потягне.

— А тобі б,— кажу я, розминаючись,— витягти треба.

— Як не треба. Не минеться, щоб не витягти. Ач, що робить, ач, ач... Н-ну!

Човен здригається, трохи підіймається, робить якийсь судорожний рух і знову безпорадно лягає, як і перше.

— Тю-ю-ю-лі-ін! — долинає з другого берега заключний вигук якогось подорожнього. На порубі, біля спуску до ріки, видно маленьку-маленьку конячинку, і маленький мужик, спустившись аж до води, шалено махає руками і репетує тонісінькою фістулою:

— Тю-ю-ю-лі-ін!..

Тюлін усе з тим самим похмурим виглядом дивиться, як здригається човен, і хитає головою.

— Ач, ач ти — знову!.. А ввечері ще, ти гляди, далі помосту була вода... Подивись, за ніч чого ще наробить. Біда, збиточна річечка! Ото почне грати і почне грати, братіку ти мій...

— Тю-ю-ю-лі-ін, чор-ртя-ако! — дзвенить і уривається

на тому березі голос подорожнього, але на Тюліна цей заклик не справляє ані найменшого враження. Наче цей розпачливий зойк — така сама звичайна належність ріки, як пустотливе хлюпання брижів, шелест дерев і шурхіт річкового «цвіту».

— Тебе ж це кличуть! — кажу я Тюліну.

— Кличуть,— відповідає він байдуже, тим самим філософськи-об'єктивним тоном, яким говорив про човен і пустощі ріки.— Іванко, гов, Іванко! Іванко-о-о!

Іванко, світловолосий хлопчина років десяти, копає черв'яків під кручею й так само мало звертає уваги на батьків поклик, як той — на зойки мужика з того берега.

У цей час крутою стежкою від церкви спускається жінка з дитиною на руках. Дитина кричить, закутана з головою в ганчір'я. Друга—дівчинка років п'яти—біжить поруч, хапаючись за одежу. Обличчя в жінки заклопотане й сердите. Тюлін стає одразу якось ще похмурішим і серйознішим.

— Баба йде,— каже він мені, дивлячись в інший бік.

— Ну! — каже жінка злісно, підходячи до самого Тюліна і дивлячись на нього презирливим і сердитим поглядом. Відносини, очевидно, визначилися вже давно: для мене ясно, що безтурботний Тюлін і заклопотана, втомлена жінка з двома дітьми — дві воюючі сторони.

— Чого ще нукаєш? Чого тобі, бабі, треба? — питає Тюлін.

— Чи ба, питає ще... Човна давай! Воно через ріку ходу нема мені, а то б не стала з тобою, ледащом, і балакати...

— Ну, ну! — обурено відказує перевізник.— Ото яка ти сильна прийшла. Розбалакалась...

— А чого мені не балакати! Залив уже баньки... Чого тільки громада дивиться, п'яниці наші, давно б тебе, негідь п'яну, з перевозу шугнути треба. Давай човна, чуєш!

— Човна? Он хлопець тебе перемахне... Іванко, гов, Іванко, чуєш? Іванко-о!.. А от я зараз гужівкою його, поганця, витягну. Чуєш, прохожий!..

Тюлін повертається до мене.

— Ану-бо, прохожий, ти мені гужівку дай, добр-р-ячу!

І він, тяжко напружуючись, удає, що хоче підвестися. Іванко вмить кидається в човен і хапає весла.

— Дві копійки з неї. Дівку так! — командує Тюлін ліниво і знову звертається до мене:

— Біда моя: голову всю розломило.

— Тю-ю-ю-лі-ін! — стогне знову протилежний берег.— Переві-і-із!..

— Татку, агов, татку! Порон кричать же,— каже Іванко, в якого, очевидно, з'явилася надія звільнитись від обов'язку везти жінку.

— Чую. Давно вже зіпає,— спокійно констатує Тюлін.— Зговорись там. Може, ще й не треба йому... Може, ще й не поїде... І від чого б отак голову ломило? — звертається він знову до мене тоном найзворушливішої довіри.

Угадати причину не важко: від бідолахи Тюліна горілкою тхне, наче з півкварти, і навіть до мене, на віддалі двох сажнів, раз у раз доносяться гострі струминки перегару, змішуючись з запахом ріки та берегової зелені.

— Коли б випив я,— каже Тюлін роздумливо,— а то не пив.

Голова його опускається ще нижче.

— Давно не п'ю я... Воно, правда, вчора випив...

І знову Тюлін поринає в глибокий роздум.

— Коли б багато... Правда, досить я випив учора... Так сьогодні ж не пив!

— Так це в тебе, видно, на похмілля,— пробую я вивести його на справжню дорогу.

Тюлін дивиться на мене довго, серйозно і надзвичайно вдумливо. Здогад, очевидно, здався йому не зовсім безпідставним.

— Хіба що від цього. Ниньки небагато ж випив я.

Поки таким чином Тюлін повільним, тяжким, та зате певним шляхом підходив до справжньої причини своїх страждань, мужик на тому боці остаточно втратив голос.

— Тю-ю-ю...— ледве чутно летіло звідти, з-за шурхоту річкових струминок.

— Хіба що від цього. Це ти, братіку, мабуть, правду сказав. П'ю я горілку цю, хлищу, братіку, хлищу...

IV

Тимчасом мужик, що даремно галасував, замовкає і, залишивши коня з возом на тому березі, переправляється до нас разом з Іванком, для особистих переговорів. На

моє здивування, він якнайблагодушніше вітається з Тюліним і сідає поруч на лавці. Він значно старший за Тюліна, в нього сива борода, блакитні, вицвілі, як і в Тюліна, очі, на голові бриль, а на обличчі, десь коло губ, тулиться та сама ветлузька складка.

— Страждаєш? — питає він перевізника з усмішкою майже сатиричною.

— Голову, братіку, всю розломило. І з чого б це?

— Горілки менше пий.

— Хіба що від цього. От і прохожий те саме каже.

— А човен у тебе, гляди, занесе.

— Де ж не занести. Просто-таки й занесе.

Обидва дивляться деякий час, як здригається наче в агонії, перекинутий човен.

— Давай порон, чи що,— їхати треба.

— Та тобі чи треба ще їхати? Мабуть, у Красиху пиячити?..

— А ти вже накрасився...

— Випито. Голову всю розломило, біда! А ти, може, краще не їздь.

— Дивак! Та в мене ж дочка там видана. Кликали на свято. І баба зо мною.

— Ну, баба, то, виходить, не минути, їхати треба. Е-ех, жердин немає.

— Як нема? Чого патякаєш? Таж он жердини!

— Короткі. Двадцяти чвертей треба. Адже бачиш: прихлюпує Ветлуга.

— А ти чого ж, дивак, жердин не запас, коли бачиш, що прихлюпує?.. Іванко, збігай-но по жердини, хлопче!

— Сходив би сам,— каже Тюлін,— важкі ж.

— Ти піди,— твоє діло!

— Не мені їхати,— тобі!

І обидва мужики, та й Іванко третій, спокійно лишаються на місцях.

— Ану-бо я його, поганця, гужівкою потягну...— знову каже Тюлін, роблячи нову спробу удаваного вставання.— Прохожий! Дай-но ти мені гужівку...

Іванко з гучним гугнявим ревом схоплюється з місця й біжить підтюпцем на гору до села.

— Не донесе,— каже мужик.

— Важкі-бо! — підтверджує Тюлін.

— А ти б побіг хоч назустріч,— радить мужик,

дивлячись, як напружується мурашка Іванко, що з'явився на верху горба з довгими жердинами.

— І то хотів сказати тобі: побіжи-но.

Обидва сидять і дивляться.

— Євстигні-і-й! Чортяко!..— чути з того боку пронизливий і жовчний бабський голос.

— Баба кричить,— каже мужик з деяким занепокоєнням.

Тюлін зберігає байдужість: баба далеко.

— А як у мене кінь зірветься та хлопчака з бабою вдарить...— каже Євстигній.

— А баский кінь?

— Біда.

— Ну, то дуже просто може вдарити. Та ти б, слухай, той... назад би. Чого тобі їхати, яка там потреба?

— Ох, дивак! Та хіба не бачиш: з бабою зібрався. Як можна, щоб не їхати!

Іванко, знемагаючи, приволікає, нарешті, жердини і з ревом кидає їх на берег. Усе готове. Тюліну доводиться братися до роботи.

— Гей, прохожий! — звертається він до мене якось прихильно.— Ну-бо, послухай, і ти з нами на порон! А то, бачиш, дуже вже ріка наша розходилася.

Ми всі зійшли на рипучий дощаний порон; Тюлін — останній. Як видно, він роздумував кілька секунд, піддаючись спокусі: чи не досить народу й без нього. Однак все-таки зійшов, чалапаючи по воді, потім з глибоким сумом подивився на кілки, за які були зачалені чалки, і сказав з лагідним докором, зверненим до всіх взагалі:

— Е-ех! Чалки, чалки ніхто й не одв'язав. Н-ну!

— Та ти ж, Тюлін, останній зійшов на порон. Тобі б і треба одв'язати,— протестую я.

Він не відповідає, в думці визнаючи, можливо, всю справедливість цього зауваження, і так само ліниво, з тією ж безпросвітною скорботою, спускається у воду, щоб одв'язати чалки.

Порон зарипів, загойдався й поплив від берега. Перевізний курінь, перекинутий човен, горбик з церквою умить, ніби підхоплені невідомою силою, відносяться од нас, а мисок з зеленою підмитою вербою летить нам назустріч. Тюлін поглянув на мелькаючий берег, почухав густу шапку свого волосся й перестав пхатися жердиною.

— Несе ж бо.

— Несе,— відповів мужик, з натугою налягаючи на вирло правим плечем.

— Шпарко несе.

— Та ти чого став? Чого не пхаєшся?

— Піди попхнись. З лівого борту не маячить.

— Ну?

— То ж-бо й ну!

Мужик розлючено сунув свою жердину і мало не шубовснув у воду,— його вирло теж не дістало дна. Євстигній спинився і сказав виразно:

— Падлюка ти, Тюлін!

— Сам такий! Чого лаєшся?

— За що тобі гроші плачено, підла душа?

— Поговори!

— Чому довгих жердин не завів?

— Заведені.

— Та чого ж нема їх?

— Дома. Хіба хлопчисько притягне... двадцятичетвертьові?

— Кажу: підла ти людина.

— Ну-ну! Чи не скажеш іще чого? Поговори зо мною!

Спокій Тюліна, як видно, втихомирює обуреного Євстигнія. Він скидає бриля й скребе голову.

— Куди ж ми теперечки? До Кузьми Дем'яна (в Козьмодем'янськ) спливемо, чи як?..

V

Справді, бистра течія, ніби жартуючи й глузуючи з нашого порона, несе незграбну споруду все далі й далі. Навколо, випереджаючи нас, біжать, лопаються й надимаються клапті цвіту. Перед очима мелькає мисок з підмитою вербою й залишається позаду. Позаду, далеко, лишився поруб з новенькою хатиною із свіжого дерева, з маленьким возом, що став тепер іще менший, і з жінкою, яка стоїть на самому березі, кричить щось і махає руками.

— Куди ж ми теперечки? Ех, біда, далебі, біда,— безнадійно дивлячись на жінку, каже Євстигній.

Становище, справді, досить критичне. Жердина йде вглиб, не маячачи, тобто не дістаючи дна.

Тюлін, не звертаючи уваги на приказування Євстигнія, серйозно дивиться на ріку. Для нього небезпека найбільша, бо доведеться неодмінно гнати порон проти течії. Він, видимо, підтягнувся, його погляд стає розумнішим, твердішим.

— Іванко, держи по плесу! — командує він синові.

Хлопчак цього разу швидко виконує наказ.

— Сідай до весел, Євстигній!

— Та в тебе чи є ще ті весла? — висловлює той сумнів.

— Поговори зо мною!

Цього разу слова Тюліна звучать так твердо, що Євстигній покірно лізе з помоста і приладжується до весел, які, виявляється, лежать на дні.

— Прохожий, лізь і ти... в тую ж фігуру.

Я сідаю «в тую ж фігуру», тобто приладжуюсь до правого весла, так само, як Євстигній біля лівого. Команда нашого судна, таким чином, готова. Іванко, на обличчі якого зовсім зник вираз гугнявої безтурботності, дивиться на батька заіскрілими, уважними очима. Тюлін суне жердину в воду й підбадьорює сина: «Держи, Іванко, не лови гав, гляди». На мою пропозицію — замінити хлопця біля керма — він зовсім не звертає уваги. Очевидно, вони покладаються один на одного.

Порон починає якось здригатися... Раптом жердина Тюліна торкається дна. Невеликий «огрудок» дає змогу «пхатися» протягом десятка сажнів.

— Вались на перевал, Іванко, вали-ись на перевал!— швидко, здавленим голосом командує Тюлін, лягаючи плечем на круглу головку жердини.

Іванко, упираючись ногами, тягне кермо на себе. Порон робить поворот, але раптом кермове весло змахує в повітрі, і Іванко падає на дно. Судно «рискнуло», але через секунду Іванко, з острахом дивлячись на батька, сидить на місці.

— Кріпи! — командує Тюлін.

Іванко зав'язує руль вірьовкою, порон остаточно «лягає на перевал», ми налягаємо на весла. Тюлін могутнім поштовхом подає порон навпереріз течії, і через якусь мить ми ясно почуваємо ослаблий натиск води. Порон «ходом» подається вгору.

Очі Іванка блищать від захвату. Євстигній дивиться на Тюліна з видимою пошаною.

— Ех, чоловіче,— каже він, мотаючи головою,— коли б на тебе та не горілка,— ціни б не було. Горілка тебе дурить...

Але очі в Тюліна знову погасли, і весь він розм'як.

— Греби, греби... Загрібай, прохожий, глибше, не спи! — каже він ліниво, а сам мляво штрикає жердиною, з переміжками і з попереднім сумовито-апатичним виглядом. З ходу порона ми почуваємо, що тепер його жердина мало допомагає нашим веслам. Критична хвилина, коли Тюлін був на висоті свого визнаного перевізницького хисту, минула, і іскра в очах Тюліна згасла разом з небезпекою.

Щось із дві години підіймались ми все ж таки вгору, а якби Тюлін не скористався останнім «огрудком», порон занесло б на вузьке пряме плесо, і його не дістати б звідти і за дві доби. А що пристати в звичайному місці було неможливо,— поміст давно затопило,— то Тюлін пристає до глинистої кручі, зачалюючи за верби. Починається спускання воза. Ми з Євстигнієм морочимося коло цієї справи. Тюлін байдуже дивиться, як ми напружуємось, а жінка, що давно витратила на вітер усі слова обурення, сидить, не рухаючись, на возі, наче закам'яніла, і старається не дивитися на нас, немовби всі ми стали осоружні їй до найостаннішої міри. Вона наче застигла в своєму злобному презирстві до «негідників мужиків» і навіть не завдає собі клопоту злізти з дитиною з воза.

Кінь лякається, щулить вуха і задкує,

— Ану-бо, ну-бо, стьобни його, баского, по заду,— радить Тюлін трохи жвавіше.

Гарячий кінь підбирає зад і стрибає з берега. Хвилина тріску, стукотні й грюкоту, неначе все провалюється крізь землю. Щось стукнуло, щось застогнало, щось тріснуло, кінь мало не зірвався в ріку, поламавши тонку загородку, але нарешті віз установили на хиткому й тремтливому пороні.

— Що, цілий? — питає Тюлін в Євстигнія, який заклопотано розглядає воза.

— Цілий! — з радісним здивуванням відповідає той.

Жінка сидить, як статуя.

— Ну? — чудується й Тюлін.— А думав я: безпремінно б треба йому поламатися.

— І то... бач, яка круча.

— Чи ба! Саме така круча, що йому б поламатися треба... Е-ех, а чалки ото знову ніхто не одв'язав! — закінчує Тюлін з тим самим сумним докором і ліниво ступає на берег, щоб одв'язати чалки.— Ну, загрібай, прохожий, загрібай, не спи!

Через півгодини важкої роботи веслами, криків: «навались», «лягай на перевал» і «кріпи»,— ми, нарешті, підходимо до куреня. З мене піт лле, від незвички, градом.

— Проси з Тюліна чвертку,— каже півжартома Євстигній.

Але Тюлін, видимо, не схильний до жартів. Довгочасне перебування на березі безлюдної ріки, довгі сумні роздумування про причини похмільної хворості, яка ніколи не припиняється,— все це, очевидно, навертає до серйозного погляду на речі. Тому він втупився в мене своїми тьмяними очима, в яких починає помалу проблискувати щось ніби глибоке роздумування, і сказав привітно:

— Причалимо,— почастую... І не одною, чуєш, почастую,— додає він конфіденціально, знижуючи голос, причому в обличчі його виразно проступає якщо не задоволення, то в усякому разі хвилинне забуття важких похмільних страждань.

А з гори, незручною дорогою, вже сповзають два вози.

— Їдуть...— скорботно каже перевізник.

— Та ще, може, не поїдуть,— втішаю я,— може, в них не важлива справа.

Я іронізую, але Тюлін не розуміє іронії, може тому, що сам він весь пройнятий якимсь особливим несвідомим гумором. Він немов поділяє його з цими простодушними кучерявими березами, з цими корявими вербами, з цією рікою, яка так розігралась, з дерев'яною церковцею на пагорку, з написом на стовпі, з усією цією наївною ветлузькою природою, яка все усміхається мені своєю милою, простодушною й нібито давно знайомою усмішкою...

Як би там не було, але на моє глузливе зауваження Тюлін відповідає цілком серйозно:

— Якщо без товару, само собою підождуть. Невже повезу? — Голову усю розломило...

VI

Пароплава все нема. Кажуть, за годину до приходу він буде ще «кричати» десь, на одній з розташованих вище пристаней, але коли, години через три, повештавшись по селу й напившись чаю, я підходжу знову до берега, про пароплав нічого не відомо. Ріка не перестає грати і навіть розігралася зовсім не в жарт. Тюлін бреде до свого куреня по коліна в воді, ліниво човгаючи босими ногами по зеленій потоплій траві; він увесь мокрий, широкі штани липнуть до його ніг, заважаючи йти; позаду, на чалці, тягнеться за Тюліним той самий старий човен, що його, як і прорікав знавець-перевізник, занесло-таки течією.

— Що, Тюлін, здоровий?

— Слава богу. Не дуже щось. Давай на той бік поїдемо.

— Чого?

— Бач, халепа вийшла. Плоти Івахінські ріка розметати хоче.

— Тобі ж то що?.. Хіба клопіт?

— А диви-но, Івахін четвертину несе. Та що четвертина! Тут, брат, і піввідра не пошкодуєш...

До берега поквапною ходою наближався від села чоловік років сорока п'яти, в одязі сільського торговця, з гострими, неспокійними очима. Вітер розвівав полу його чуйки, в руці блищала посудина з горілкою. Підійшовши до нас, він просто звернувся до Тюліна:

— Що, прихлюпує?

— Біда! — відповів Тюлін.— Адже й сам бачиш.

— А плотики в мене поняла́ вже́?

— Підхоплює, та ще не під силу. А гляди, підійме. Човен у мене недавно злизнула,— насилу, насилу бігом догнав за переліском...

— Ну?

— То ж бо. Бач, змок увесь до нитки.

— Ах ти! — розпачливо сказав купець, ударивши себе по стегну вільною рукою.— Не оглянешся,— плоти в мене розкидає. Скільки збитку, скільки збитку! Ну, і підлий же народ у нас живе! — звернувся він до мене.

— Чого б я даремно лаяв православних,— заступився за своїх Тюлін.— Десь же у вас умова була...

— Була.

— На пісок возити?

— Отож, на пісок.

— Ну, на піску і є, не в іншому місці.

— Таж-бо, падлюки ви такі, ріка пісок он уже заливає!

— Як не залити,— залле. На ранок, як є, сліду не лишить.

— От бачиш! А їм би, падлюкам, тільки пісень горлати. Ач, горлають! Їм і горенька мало, що хазяїнові збиток...

Обидва замовкли. З того берега, з порубу, від нового дімка, лунали безладні пісні. Це артіль васюхинців куражилася над дрібним лісоторговцем-хазяїном. Вчора в них була розплата, причому Івахін недодав їм карбованців із двадцять. Сьогодні Ветлуга заступилася за своїх діток і заграла на руку артілі. Тепер хазяїн принижено кланявся, а артіль не скидала шапок і куражилася.

— Ані за сто карбованців! Узнаєш, як жити з артіллю! Ми тебе навчимо...

Ріка прибувала. Івахін перелякався. Кинувшись у село, він нашвидку добув четвертину і вклонився артілі. Він не ставив при цьому ніяких умов, не згадував про плоти, а тільки кланявся і благав, щоб артіль не пригадувала йому своєї кривди та згодилася випити «дарову».

— Та ти, такий-сякий, не крути,— говорили артільники.— Не заманиш!

— Ані за сто карбованців не поліземо в ріку.

— Нехай вона, матінка, побавиться та пограється на своїй вільній воленьці.

— Нехай покидає колодочки, нехай порозносить. Піди збирай!

Але четвертину все-таки випили й завели пісень. Голоси лунали з-за ріки безладні, дикі, хвацькі, і до них примішувалося хлюпання та гомін буйної ріки.

— Здорово співають! — сказав Тюлін з захватом і заздрістю.

Івахіну, здається, пісня подобалася менше. Він слухав неспокійно, і очі його дивилися розгублено й тоскно. Пісня шуміла бурею і, здавалося, не обіцяла нічого доброго.

— Чи багато недодав учора? — спитав Тюлін просто.

Івахін почухався і, не відриваючи стурбованого по-

гляду з того місця, звідки лунали безладні звуки, відповів так само просто:

— За дві червоні сперечались.

— Багато ж, гляди! Як би, чуєш, боків не нам'яли.

З обличчя Івахіна було видно, що ця думка не здається йому неймовірною.

— Хоч би плоти витягли,— сказав він з глибокою тугою.

— Може, витягнуть,— заспокоїв Тюлін.

— Поговори з ними,— запобігливо сказав торговець.— Мовляв, більше не прихлюпує, назад, мовляв, на ніч піде.

Тюлін відповів не зразу; погляд його прикувався до посудини, і, помовчавши, він сказав сласно:

— Другу четвертину несеш?

— Другу.

— Споїш і третю. Перевезти, чи що?

— Вези!

Човен був на середині, коли його помітили з того берега, Пісня зразу гримнула ще дужче, ще безладніше, відбиваючись від зеленої стіни високого лісу, до якого близько підійшов поруб. Через кілька хвилин, однак, пісня припинилась, і з порубу чути було тільки гучний і такий самий безладний гомін. Незабаром Івахін знову стрілою летів до нашого берега і знову кинувся з новою посудиною на той бік. Обличчя його було зле, але все-таки в очах проглядала радість.

Перед заходом сонця вся артіль «убилась» за івахінськими плотами. Під звуки сумної дубинушки колоди викочували на берег і руками виносили нагору. Незабаром усе івахінське дерево височіло викладене на кручі, неприступній для пустотливої ріки.

Потім знову загриміла пісня. Мокрі, втомлені артільники допивали останню четвертину. Івахін, спітнілий, злий, але все-таки ще більш задоволений, переправився в останній раз на наш бік і помчав до села; вітер розмахував полами його сибірки, а в обох руках були посудини, цього разу порожні.

Тюлін, ще сумніший, проводив його довгим поглядом.

— Ну, що, побили? — спитав я в нього.

Він перевів погляд на мене й спитав:

— Кого?

— Та Івахіна.

— Нє, чого його бити...

Я здивовано глянув на Тюліна, і в моїй голові майнув раптовий і несподіваний здогад: фізіономія Тюліна припухла, а під оком був синяк, очевидно, недавнього походження.

— Тюлін, голубчику!

— Ну, що?

— Чого в тебе синяк?

— Синяк... Та чого б йому бути, синякові?

— Та тебе ж, Тюлін, мабуть, били.

— Хто мене бив?

— Артільники.

Тюлін задумливо подивився мені просто в очі й сказав:

— Хіба що від цього... Та, чуєш, і били не дуже щоб сильно.

Пауза, погляд на мене, і в погляді мелькає здогад:

— Хіба чи не Парфен це мене садонув?..

— Можливо, що й Парфен,— знову допомагаю я повільному процесові нового наближення до істини.

— Безпремінно, Парфен. Такий, скажу тобі, поганий мужичисько,— завсігди моститься, щоб як-небудь чоловіка зіпсувати...

Питання здавалося досить з'ясованим. Мені, правда, дуже хотілося ще дізнатись, яким чином гнів артілі так несподівано змінив свій напрям і артільна гроза, замість Івахіна, впала на зовсім нейтральну тюлінську фізіономію, але в цей час з другого берега знову почувся заклик:

— Тю-ю-ю-лі-ін!..

Тюлін не повернув навіть голови й ліниво попростував до куреня, сказавши мені на ходу:

— Кличуть. Змахати б тобі, га? Одним би духом.

Але раптом він насторожився, повернувся й ожив. На березі, дарма що був присмерк, можна було розглядіти червоні сорочки. Це артільники кликали Тюліна і, здається, найзаманливіше махали руками.

— Кличуть-бо? — радісно сказав він, запитливо дивлячись на мене.

— Розуміється, кличуть. Знову поб'ють, чого доброго...

— Нє, що ти, бог з тобою. Не може бути! Почастувати мене артіль бажає, от що! На мирову, значить...

І Тюлін з дивовижною жвавістю кинувся до берега. Зв'язавши нащось два човни, ніс до корми,— він сів у передній і швидко відіпхнувся від берега, не залишивши на цьому боці ні одного.

VII

Я зрозумів цю невинну хитрість, коли почув у присмерку рипіння воза, що з'їжджав з гори. Він неквапливо під'їхав до ріки. Кінь пирхнув кілька разів і, прищуливши вуха, здивовано поглядав на смиренницю Ветлугу, що змінилась до невпізнання.

Од воза відокремився мужик, підійшов аж до води, подивився, почухався й звернувся до мене:

— Перевізник де?

— Он...— показав я на світлу смужечку, що розрізувала темну поверхню ріки вже на середині.

Він вдивився туди, знову помотав головою, прислухався до пісень васюхинців і став повертати воза.

— І підлий же мужичок тутешній перевізник живе,— сказав він, проте досить спокійно.— Диви, адже й човни всі поволік... Всю ніч його тепер звідти не дістанеш.

Одвівши коня, він підійшов до мене і вклонився.

— Прохожі будете?

— Прохожий.

— Чи не з озера?

— З озера.

— Так. Багато теперечки народу йде. Завтра, хоч як, і то ще підуть... Ех, як ріка шумує, біда! Якщо тепер нам з вами на пороні... Та ні, не упоратись... Ночувати, видно. А ви чи не на пароплав?

— На пароплав.

— Ну, на світанку, раніше не буде. Ночувати, видно, і вам.

Він поставив за куренем воза й пустив на береговий схил стриноженого коня. Через кілька хвилин за куренем піднявся дим.

Тюлін, очевидно, привчив свою публіку до терпіння.

Сонце давно сховалося за горами і лісами, над Ветлугою спустився присмерк, синій, теплий, тихий. Наш вогник розгорявся, дим здіймався просто вгору. Був аж якимсь дивним цей спокій повітря поряд з квапливим і буйним рухом на ріці, яка все не переставала прихлюпу-

вати. З того берега все лунали пісні, і мені здавалося, що я розрізняю фістулу Тюліна в загальній різноголосиці. На одному з недалеких горбів один по одному спалахували вогні сусіднього сільця. Удень я не помічав його,— так його сірі хати й темні покрівлі зливалися з загальними тонами пейзажу... Тепер воно виступило красивою зграйкою вогників на темному шпилі горба, і подекуди чотирикутники покрівель вирізьблялися в синяві неба.

Це — село Солов'їха. Мій новий знайомий знічев'я розказав мені деякі досить цікаві риси з життя його мешканців. Народ у Солов'їсі живе заповзятливий і гордий; в околиці солов'їхинці знані як «злодійчуки». Трапилось моєму новому знайомому спинитися в селі Благовіщенні, у дяка. Діло було взимку, надвечір. Сидять за столом. Раптом хтось стук-стук у віконце. Виглянув дяк: стоїть за вікном Іван Семенов, сусід-дідок, і переночувати проситься. «Та що ти, тобі ж додому усього з версту?» — «З версту, мовляв, з версту, та повз Солов'їху йти. Коли б знову до ополонки не повели».

Виявилось, що між цим дідком і солов'їхинцями встановились цілком своєрідні відносини. Як тільки старий розживеться на гроші, то неодмінно нап'ється на селі, а як нап'ється, то й почне вихвалятися: маю в себе «катеринку» в кишені. Піде після цього додому, його солов'їхинці й переймуть на ріці, та просто до ополонки.

— Хоч в ополонку?

Ну, звісно, не хоче. Вони й не силують,— віддай їм тільки «катеринку». Він віддає, нічого робити. Вони знову:

— Хоч в ополонку?

— Не бажаю, братці.

— Так нікому, гляди, не кажи. Не скажеш, ні?

— Не скажу!

— Заклянись!

— Щоб мені,— каже,— на сім місці провалитися, коли скажу хоч одній душі.

І не каже. Скільки разів отак його ловили,— набридло йому, перестав увечері повз Солов'їху ходити, особливо коли напідпитку, а не сказав нікому. «Водили,— каже,— до ополонки солов'їхинці», а хто саме — нізащо не скаже.

Після цього оповідання я з особливою цікавістю поглянув на сільце «злодійчуків». Ну, де, думалося мені,

крім Ветлуги, зустрінете ви таку безпосередність і простоту прийомів, і таку благородну довіру до чужого слова, і таку простодушну впевненість у можливості «провалитися на сім місці», якщо присягу буде зламано?.. Мій новий знайомий, сам «ветлугай», запевняв, що другого такого села нема ніде більше по всій ріці. У Мар'їні промишляли років зо три тому «красноярками» [1],— ну, це інша річ. А покладіть у незамкненій хаті гроші і йдіть собі на добу,— ніхто не займе.

— Як же все-таки солов'їхинці?

— Такий у них, дозвольте сказати, звичай...

Ну, де ще, думалось мені знову, знайдеться така терпимість до чужих звичаїв?.. І вогники Солов'їхи мигали мені привітно й простодушно: «ніде, ніде...»

— От і в Тюліна,— сказав я, усміхаючись,— теж звичай.

— Правда! Підлий мужичок, будь він проклятий! А й те треба сказати: діло своє знає. Ось надійде осінь або знову весна: тут він себе покаже... Іншому б нізащо в водопілля з перевозом не справитися. Про цей випадок більше й держимо...

— Мир бесіді!

— Милості просимо!

До нашого вогника з луб'яними кошиками за спиною, з ціпками в руках підійшли два прочанина. Один із них, скинувши клунок, уважно поглянув на мене й сказав:

— Цього ми чоловіка бачили.

— Не дивно,— відповів я.

— На Люнді були?

— Був.

— Там і бачили. По усердю чи обітницю було дано владичиці?

— По щирості. А ви?

— Ми на свято ходили, значить, до родичів.

— Що ж, сідайте до вогню.

— Та нам би на перевіз,— додому недалечко. На ранок і дійшов би я.

— Еге, на перевіз!..— втрутився мій знайомий.— Тюлін останнього човна забрав. На пороні хіба?

---

[1] «Красноярками» називають фальшиві паперові гроші *(Прим. автора.)*

— Де!.. Дуже ріка розходилася.

— Та й жердин довгих немає.

Другий із новоприбулих підійшов утомленим кроком до берега, і зараз же над рікою полинуло голосно, протяжно:

— Тю-ю-ю-лі-ін! Човен дава-а-ай!

Відгук покотився по ріці, ніби підхоплений бистрою течією. Грайлива ріка, здавалось, несе його з собою, перекидаючи з одного боку на другий між заснулими в пітьмі берегами. Відгомони бігли кудись у вечірню далину й завмирали тихо, задумливо, навіть сумно,— так сумно, що, прислухавшись, прочанин не наважився вдруге потривожити цю далеку вечірню луну.

— Шабаш! — сказав він і, махнувши рукою, повернувся до нашого вогника.

— А хлопцеві ж і додому рукою подати,— сказав перший з моїх знайомих,— всього ж то версти з чотири, з Пісочної! Чули про пісочинців?— спитав він з лукавою усмішкою.

— Ні, я в тутешніх місцях не бував.

— У них, у пісочинців, теж знову свій звичай. Що не гòрод, то, кажуть люди, норов, що не село, то звичай. Солов'їхинці,— я ось розповідав,— люблять так, щоб чуже взяти, а вже пісочинці — ті своє берегти вміють. Ото років, може, з п'ять тому, пішло семеро пісочинців у село Благовіщення залізо лагодити: лемеші там, чересла, серпи та інше сільське знаряддя. Ну, полагодили, ідуть назад до ріки і торби з залізом у руках несуть. А ріка, як ось і тепер, прихлюпує дуже, грає, та ще вітер по ріці ходить, хвилю розгойдав. А човен, звісно, верткий. «А що, братіки ви мої,— каже один,— як човен у нас зашпортне, залізо ж, гляди, утопне. Давай, хлоп'ята, кошелі до себе прив'яжемо, щоб заліза не потопити».— «І то, мовляв, діло!» Так і зробили. До річки йшли — залізо в руках несли; в човен сідати — давай на себе нав'язувати. Виїхали на середину, ріка ото й почала човен заливати, човен і перекинувся. Ну, залізо ото міцно до спин поприв'язуване,— не загубилось. Так разом з залізом хазяї на дно й пішли, усі семеро!.. Що, чоловіче, чи не правду я кажу?

Пісочинець не заперечував, і, при світлі вогника, на всіх трьох обличчях моїх співрозмовників лежала одна і та сама добродушно-глузлива усмішка, з особливою

ветлузькою складкою, що живо нагадувала мені Тюліна.

— Ну, а ви ж звідки?— спитав я старого, який бачив мене на Люнді.

— А я, пане, сам по собі. Без роду-племені, бездомна людина, солдатська кістка.

— А все-таки, родом з Ветлуги?

— З неї, матінки. Не одну путину зганяв по ній замолоду. Та й після царської служби ось уже п'ятнадцятий рік тиняюсь.

Солдатського в цьому старому було дуже мало: хіба тільки деяка спокійна впевненість мови та ще старий заяложений картуз з якимись ледве помітними кантами й великим надірваним козирком. З-під козирка дивились і іскрилися часом сірі очі, а коло вусів тулилася ледве помітна усмішка. Голос у старого солдата був дуже приємний, грудний, з «перекатцем», що виявляв колишнього хвацького співака, але тепер уже дуже охриплий від старості, від річкової вогкості, а можливо, й від «горіляки». Як би там не було, слухати цей голос з гумористичною ноткою й дивитися на ветлузьку посмішку старого солдата було дуже приємно, і я згадав тепер, що справді ми зустрічалися з ним на озері. В розпалі найзавзятішої суперечки на тему: «з татем, з розбійником, кольмі паче з єретиком не єднайся», — коли обидві сторони засипали одна одну текстами й різними тонкощами начотницької діалектики,— цей дідок, з надірваним козирком і іскристими очима, виринувши раптом у самій середині, зіпсував усю розмову, розповівши дуже просто і без ніяких текстів простий життєвий випадок. Оповідання справило на більшість сильне витверезливе враження; начотчики поставились до нього з явною зневагою. Як би там не було, розмову зовсім було зіпсовано, і натовп розійшовся, несучи з собою, можливо, не одич розбуджений сумнів...

— Даруйте, бабська розмова, просторікування! — сказав мені незадоволено один з начотчиків.— Хіба це від писання?

— Та це хто такий, чи не Юхим? — спитав другий, що підійшов на кінець розмови.

— Він.

— Пустий мужичисько, ветлугай. Наймитом у нас жив. Писання не знає. Євангеліє тільки читав...— і той, що говорив, махнув рукою.

Юхим-ветлугай тільки усміхався своєю особливою усмішкою, що невідомо чого стосувалася: чи теми розмови, чи слухачів, чи, може, його самого, пустого мужичиська, бездомника, солдатської кісточки... Як би там не було, мені здавалось, що в оповіданні ветлугая я чув перше ще на Світлоярі живе слово.

Тепер ми знов завели розмову на ту саму тему: про Люнду, про Світлояр і Кітеж, про уренівців. Серед численних і різновірних груп, які збираються на Світлоярі, приносячи туди кожна свої книги, свої співи й свою віру, особливо вирізняються уренівські начотчики, що влаштовують щороку свій імпровізований вівтар завжди під тим самим старим дубом, на схилі горба. В той час, як коло австрійського священика в полумантійці та з довгими косами спереду вух ледве-ледве набирається десяток молільників,— біля уренівського дуба стоїть тісний великий натовп. Мене вразили суворі, гордовиті обличчя цих начотчиків. Тут були жінки в темних скитських убраннях, якийсь довготелесий суб'єкт з різкими рисами, молодий хлопчисько з торбою жебрака, з обличчям, вкритим віспою, і патлатий юродивий... Вони читали й співали по черзі, одноманітними, гугнявими голосами, зовсім при тому не звертаючи уваги на все навколишнє. Тимчасом як представники інших напрямів охоче заходили в суперечки,— уренівці трималися звисока, зневажливо і на запитання зовсім не відповідали. Здавалося, для них у цілому світі не існувало вже нічого, що заслуговувало б бодай найменшої поблажливості, і вся святість зосереджувалась на цьому невеличкому острівці, де тісно зімкнулися їх «стрижені гуменця» та лунали їх сумовиті співи.

— Дуже вже високо самі себе держать,— говорив Юхим — Народ, нічого казати, путящий, тверезий народ, а тільки нашому братові в них незручно.

— Чому це?

— Тоскно. Наша віра, просто сказати, набагато веселіша,— відповів за Юхима хазяїн воза.

Пісочинець, що досі мовчав, усміхнувся при цих словах якось весело і сказав:

— Бував і я в них. Дуже, братця, чудно!

— А що?

— Та так. Ото найнявся я в них зимою до одного: колоди з лісу виволокти. Приїхали ми з молодим хазяїном

моїм конем уночі. Ранком прокинувся я, а темно ще — діло зимове. Дивлюсь: баба світло засвічує, потім молитися хоче образам. Образи хороші, мальовані. Ну, думаю, і мені пора; помолюсь, дай-но, і я, та коня піду споряджати. Лізу тихенько з полу, став за нею, давай собі хреститися. Аж тут вона й обернулась. Побачила мене й руками замахала: «Ти,— каже,— що це робиш?» — «А що, мовляв,— молитися захотів».— «Зажди»,— каже.— «Чого ждати? — якраз пора».— «Зажди, мовляв, після». Ну, після, то й після, знову я поліз на піл. Помолилась вона, свічки погасила, прибрала; дивлюся знову: через якийсь час старче з печі лізе, свою ікону тягне на божник, свою й свічку запалює. Я знову з полу. Думаю, тепер і мені можна. Тільки націлився лоба перехрестити, старий мене за руку хап! «Ти що це?» — «На от!.. та я, мовляв, молитись цілився».— «Зажди,— каже,— не годиться тобі». От оказія! Знову, видно, на піл лізти. Ну, що буде!.. Тут знову молодиця злізає, з молодим хазяїном у прихатку свічку засвітили. У тих ікон немає,— саме розп'яття. Я живим духом до них, знов собі націляюсь. Давай, думаю, хоч на розп'яття помолюсь.

— Ну, допустили, чи як? — спитав один із зацікавлених слухачів, бачачи, що оповідач спинився.

— Нє! Що ви думаєте? — і тут не допустили! Помолилися самі, потім кличуть: тепер, кажуть, іди молись собі. Зайшов я в прихаток, а там голі стіни. Вони й розп'яття винесли... Ах ти, дідько б вас узяв! Що мені тут з вами грішити, думаю собі. Не треба! Я краще, коли так, дорогою поїду, на сонечко господнє помолюсь.

— Три віри в однім домі! — зауважив солдат.

— Три і є. Обідати час надійшов. Ну, посадили мене, доброго молодця, честь-честю. Знов старі з дочкою разом, нам з молодим хазяїном окремо, та ще, бач, обом миски різні. Тут уже мене злість узяла. Ах, ви, кажу, такі-сякі. Ви не те що мене бракуєте, ви й свого мужика бракуєте. «А через те,— стара каже,— і бракуємо, що він по Русі ходить, з вашим братом, з усяким поганим народом насьорбається»... От і диви ти, як вони про нас розуміють!

— Та-ак,— підтвердив хазяїн воза, що лежав уже з руками, закладеними за голову.— Бачиш ти, які грізні живуть... А самі ж, безсоромні! Теперечки у нас, поблизу, в селі два брати; один, виходить, у солдати пішов,

другий його молодицю до себе взяв. Це невістку, виходить, та ще вагітну. Другий із служби повернувся, теж довго не думав: рідну сестру колишньої жінки до себе. Та, чуєш: два брати на двох сестрах жонаті, та хлопчакові солдат і дядьком рідним, та мало й не батьком доводиться. Так от цим не гребують. Охо-хо-хо-о... А чи не пора й спати?

Запанувало не надовго мовчання.

— Змішиця по Русі пішла,— почувся через хвилину простодушний голос пісочинця.

— Давно вже це,— сказав, укладаючись, солдат,—не з учорашнього дня.

— Чому не давно? От теперечки молокани знову...

— Ну, це інша річ, іншого роду. Спи-лягай, пустого не базікай!

Але пісочинець, охоплений роздумами про «змішицю», яка пішла «по святій Русі», довго ще не міг влягтися. Він сидів, копирсав гілочкою в огні і, побачивши, що я теж не сплю, кивнув лукаво на Юхима й промовив:

— Особлива річ, каже... Чому не особлива річ! Сам з ними водиться, богам нашим молитися не став, молоко в п'ятницю жере. Сам бачив, а то б і казати не треба...

І він теж став умощуватися на пісочку.

VIII

Я підвівся й подивився кругом.

Ріка сховалася в темній синяві вечора. Місяць ще не сходив, зорі тихо, задумливо мерехтіли над Ветлугою. Береги стояли в імлі, неясні, таємничі, немов прислухаючись до безугавного шурхоту все прибуваючої ріки. Поверхня її була темна, не видно було навіть «цвіту», тільки подекуди мерехтіли, розтягались і в ту ж мить зникали на біжучих струменях тремтячі відображення зірок, та часом грайлива хвиля вискакувала на берег і бігла до нас, виблискуючи в темряві піною, наче тварина, що бавиться, пробігаючи повз людину...

Артіль усе ще бушувала на другому березі, але пісня, видимо, згасала, як наше вогнище, в яке ніхто не підкидав більше хмизу. Голосів ставало дедалі менше: очевидно, не одна вже завзята голівонька полягла на по-

рубі і в чагарнику. Часом який-небудь дикий голосище виносився хвацькіше й гучніше, але йому не вдавалося вже запалити решту, і пісня гасла.

Я теж ліг поруч із сонними ветлугаями, милуючись зоряним небом, яке починало загорятися золотими відблисками місяця, що сходив за горбами. А з гори, тихо порипуючи, спускався знову запізнілий віз, підходили пішохідці і, постоявши на березі або безнадійно гукнувши разів зо два човен, покірно приєднувалися до нашого табору, затриманого воєнною хитрістю перевізника Тюліна.

Вогні в сільці на горбі давно погасли один за одним. Стовп з написом то вирізнявся, забарвлений відблиском вогнища, то потопав у темряві.

На тому боці, за рікою, заспівав соловей.

. . . . . .

— Переві-із!

— Перевіз, превіз, переві-і-із!

— Гей, перевіз-ник, скоріше, гей!

— Го-го-го-го-о-о!..

Гучні крики, що залунали шумно, раптово, різко й дзвінко, наче сурма на світанку, розбудили мене і весь наш табір, який притулився біля вогника. Крики наповнювали, здавалося, землю і небо, віддаючись у лощинах і в заплавах Ветлуги, що мирно спали. Нічні мандрівники прокидались і протирали очі; пісочинець, якого вчора так сконфузив його власний скромний оклик заснулої ріки, тепер дивився з якимсь переляком і питав:

— Що таке? З нами божа сила, що таке?

Починало розвиднятися, ріка туманилась, наше вогнище погасло. У присмерку на березі видно було дивні групи якихось людей. Одні стояли навколо нас, інші біля самої води гукали перевізника. Неподалік стояв віз, запряжений круглим ситим конем, що спокійно ждав перевозу.

Я зразу ж впізнав уренівців... Тут були й позавчорашні скитниці в темних убраннях, і довготелесий суб'єкт з похмурим обличчям, і рябий жебрак, і патлатий «юрод», і ще якісь люди такого ж роду.

Тепер вони стояли круг нашого табору, що лежав покотом, і дивились на нас з безцеремонною цікавістю і явною зневагою. Мої супутники якось сконфужено кулились і собі дивилися на новоприбулих не без боязкості. Мені чомусь раптом згадались англійські пуритани та ін-

депенденти часів Кромвеля [1]. Мабуть, ці святі так само гордовито дивилися на простодушних грішників своєї країни, а ті відповідали їм такими самими сконфуженими й сумирними поглядами.

— Гей, ви, ветлугаї-водосьорби! де перевізник?

— Перевіз, перевіз, перре-ві-із!..

Можна було подумати, що ціла армія вдерлася в мирні володіння безтурботного перевізника. Голоси уренівців гриміли і розкочувалися над рікою, яка тепер, здавалося, швидко й сконфужено тікала від погрому, вся знову жовтувато-біла від цвіту. Луна довго й далеко перекочувала ці крики.

«Ану-бо, — подумалося мені,— чи встоїть і тепер тюлінський стоїцизм?»

На моє здивування, глянувши на ріку, я побачив у ранковій імлі човник Тюліна уже на середині. Очевидно, філософ-перевізник теж був під чарами грізних уренівських богатирів і тепер веслував з усієї сили. Коли він пристав до берега, то на обличчі його видно було сугубу пригніченість і похмільну скорботу; це не завадило йому, проте, швидко побігти на гору по довгі жердини.

Наш табір теж заворушився. Хазяїни возів, які ночували тут, вели за гриви коней і поквапно запрягали, боячись, очевидно, що уренівці не стануть ждати, і вони знову залишаться на жертву тюлінського самовластя.

Через півгодини навантажений порон відчалив від берега.

Біля погаслого вогнища ми лишилися вдвох з Юхимом, який розгрібав пальцями попіл, щоб закурити від жарини носогрійку.

— А ви чого ж не переправилися заодно?

— Ну їх, не люблю,— відповів він, розкурюючи.— Мені нема куди спішити,— піду собі по росі... А от вам, то, мабуть, пора збиратися: чуєте, пароплав зверху біжить.

Через хвилину і я міг уже розрізнити лункі удари пароплавних коліс, а через чверть години над мисом з'явився білий прапор, і «Миколай» плавно вибіг на плесо,

---

[1] Олівер Кромвель (1599—1658) — один з вождів англійської революції 1640—1660 років, лідер партії індепендентів, що відіграла велику роль у цій революції. Індепенденти були найбільш радикальною течією серед пуритан — релігійного руху, який був в опозиції до абсолютизму і пануючої церкви.

блимаючи бліднучими на світанку вогнями і ведучи зачалену збоку велику баржу.

Солдат послужливо подав мене в тюлінському човнику на борт пароплава і в ту ж мить сам виринув у ньому з-за корми, прямуючи до того берега, де важкий порон висаджував уренівців.

Сонце давно золотило верхівки надветлузьких лісів, а я, безсонний, сидів на верхній палубі й милувався все новими й новими куточками, які з кожним поворотом щедро відкривала красуня-ріка, ще оповита подекуди синюватою млою.

І я думав: чого ж це так важко було мені там, на озері, серед книжних народних розмов, серед «умствених» мужиків і начотчиків, і так легко, так вільно на цій тихій ріці, з цим стихійним, безладним, розпущеним перевізником Тюліним, що завжди мучиться від похмільної недуги? Звідки це почуття тягаря й розчарування, з одного боку, і полегкості — з другого? Чого на мене, теж книжну людину, від *тих* віє таким холодом та відчуженістю, а цей здається таким близьким і таким добре знайомим, начебто й справді

Все це було вже колись,
Та тільки забув я коли...

Любий Тюлін, люба, весела Ветлуга, що пустотливо розігралася! Де ж це й коли я бачив вас раніше?

1891 р.

СТІЙ, СОНЦЕ, І НЕ РУШСЯ, МІСЯЦЮ!

Казка

У якомусь царстві, у якомусь государстві, за тридев'ять земель, в тридесятому царстві, стояло, а може, і тепер ще стоїть, місто Схід з передмістями й селами. Жили в тому місті та в окрузі сходянські люди ні пусто, ні густо, як уродить, їли хліб житній мало не досхочу, а в голодні роки примішували до жита лободу, полову, а коли то й кору осикову гризли. Народ вони були слухняний і добрий. Начальство любили й шанували всіляко.

Лежало те місто Схід з округою в місцях далеких, хоч три роки від нього скачи, ні до якої держави не доскачеш. І сталось якось так, що в усіх інших місцях начальство давно перемінилось: на місце воєвод стали ландрати, потім капітан-справники, потім іще новіші. Завелись навіть думи, а в Сходянській окрузі по-давньому правили все воєводи і все з одного роду Застарілих. Як це так вийшло, і хто того діла не доглянув, цього й по сю пору пояснити ніяк неможливо; тільки всюди переміни почались, а в Сходяному з округою як сів воєвода Застарілий, так і сидів аж до своєї смерті. Сам бувало задумується: коли ж, мовляв, мені зміна вийде?.. Подумував навіть сам на інший манір повернути,— та так з цими думками й помер. А як сходянам без начальства бути не повелося, то й став ними правити син Застарілого і теж правив ними до своєї смерті. А там почав правити й третій. Сходяни й задоволені: ніби так і треба. І шанували своїх природних воєвод над усяку

міру. Бо — бачать: ніхто Застарілих не ставить, ніхто не зміняє. Виходить, від бога пішли.

Так і жили. Тільки згодом пішли по Сходянській окрузі неподобні розмови: чи рано, мовляв, чи пізно, а таки вийде Застарілим скасування.

Хто перший ту поголоску пустив — невідомо. Кажуть: від заїжджих людей пішло. Дійсно, наїжджі люди—хитрі. Застарілі їм торги-промисли дозволяли, а вони їм же, як то кажуть, у шапку накладали.

Покличе їх бувало. Застарілий на воєводський двір і почне питати:

— І як тільки ви, поганці отакі, без воєвод у своїй стороні живете?

А вони відповідають:

— Ми, мовляв, і самі, ваше воєводство, не раді. Звісно, народець від начальства відбився. Бешкетники!

— Звісно, бешкетники,— воєвода каже.— А от у мене — благодать. Що хочу, те й роблю!

— Розуміється,— кажуть,— благодать. Нащо вже краще, коли що хочеш робити — ніхто не перешкоджає...

Ну, а підуть після того ж гості по сходянських людях торгувати або по дворах ночувати, тут знову іншу мову поведуть:

— Дуже у вас, кажуть, Застарілі погані. І чого ви, гави, дивитесь?..

Звісно, котрий твердий чоловік, слухає, та посміхається. Гаразд, мовляв! Було б нам сонце красне, та дощик, та на годині стояло саме в час. Буде, мовляв, і хлібець. А до іншого діла нема... Ще бувало який раз битися полізуть. А битися вміли добре... Ну, та на гріх майстра нема: інший, дивись, і задумається. А це вже, звісно, найгірша річ. Думає-думає, та й сам тієї ж:

— Воно, мовляв, і правда. Треба б і в нас, як у людей. Чим ми гірші?

Може, і справді з того, а може й з іншого чого, тільки пішли по окрузі темні балачки... Дійшло й до воєводи, і став воєвода теж задумуватися. Звелить зігнати обивателів, вийде на ганок, подивиться, подивиться, та раптом і гримне:

— Хто я по тутешньому місцю?

Людці кланяються: «ти, мовляв, по тутешньому місцю воєвода, отець і благодійник».

— То ж бо, каже. Посадити їх у холодну.

Людці кланяються:

— На те є твоя воєводська воля!

А Застарілий вдоволений.

— От, каже, обивателя в мене як привчено... Звідки ж мені може скасування вийти, коли вони тільки кланяються та дякують... Не може цього бути...

Звелить знову людців повипускати,— вони зараз же, смирно та благородно хто в крамницю, хто до промислу. Воєводській ласці раді. А балачки усе ж десь ходять: «буде Застарілому воєводі скасування...» І у воєводи на серці смокче щось.

Велить воєвода зоречита покликати. Ще попередні Застарілі виписали до себе з іншої округи вчених людей: нехай, кажуть, і в нас, як і в інших усяких начальників, учені живуть, коло наших достатків годуються та про мене, воєводу, історії пишуть. А там і з сходян, котрі на розум бистріші, стали теж доходити. Багато хто призвичаївся й багато про воєвод історій написали.

От покликав воєвода одного вченого й каже:

— Скажи ти мені, розумна голово, всю правду: звідки в інших землях воєводам скасування вийшло, і чи може мені вийти? Бо народ у мене смирний: боярин лагідний, на подачки ласий, купець жадібний та смирний, і всі взагалі тільки кланяються... Хочеш, каже,— в старі книги дивись, хочеш — по зорях читай,— а тільки говори всю правду, за своє життя не бійся...

Пішов зоречит на свою вишку, сидів ніч та ще ніч, і ще ніч. Усього три ночі. Потім на самому світанку велить воєводу збудити й каже йому:

— Дивився я, каже, в старі книги й читав по зорях, і от що я тобі скажу, воєводо Застарілий. Усякому овочеві є свій час, і ніщо в цьому світі не вічне. Через те й усякому чинові з часом скасування виходить, через те й воєводи скасувались. Тільки рідко які скасовувалися в свій час, а більше без часу, від своєї дурості. Дивися ж і ти, воєводо, остерігайся. Найпаче остерігайся, як надійде весна красна та задзвенять потоки весняні...

Розсердився воєвода на зоречита і договорити йому не дав.

— От, каже, ти який! Я думав, ти мене, воєводу, заспокоїш... Добре ж, каже, я свого слова ламати не буду, життя тебе зовсім не позбавлю. А тільки, щоб ті слова ти нікому не міг повторити,— зашлю тебе в найдальшу во-

лость, де живе сама чудь безсловесна. Базікай там з чуддю, скільки душа твоя забажає.

Моргнув воєвода, зоречита схопили, хотів він щось іще сказати воєводі, намагався кричати, та той не захотів слухати. Посадили зоречита в кибиточку, посадили з ним двох архаровців, задзеленчав дзвінок, і повезли вченого аж на край Сходянської округи, куди й ворон кісток не заносив, до самого холодного моря. Тільки й чути, як море холодною хвилею хлюпоче, та чудь проміж себе балакає.

Ніхто не бачив, як повезли зоречита. Було це якраз на світанку. Людці спали, а хто й бачив, не смів багато розповідати. Та все ж таки: де втаїти, коли була людина серед людей, а тут людини не стало. Впала на сходян ще гірша туга. По-давньому в церкви у свята ходять, у будні діло своє роблять, і кланяються все по-давньому, а погоноска так і ходить, так кожному у вухо й сичить: послав воєвода зоречита в холодну сторону, мабуть, сказав учений воєводі що-небудь про скасування... І став у окрузі ще гірший неспокій.

Що більше чутки йдуть, то воєвода більше лютує. А більше воєвода лютує — і знову ж більше чутки йдуть. Фіскали нишпорять, доносять. Схоплять Івашку або Микишку з базару, тягнуть у воєводську тюрму, народ дивиться... Деякі, котрі суворіші, кажуть: «так і треба»,— а інші жаліють.

— Ех, через цих Застарілих тільки люди переводяться!

А фіскали слухають та нових тягнуть: то були все жовтороті, а тут уже до батьків та дядьків узялися. А гомін невгаває.

— Якщо, кажуть, і далі отак,— бог з ними й з Застарілими!

Лихо, та й годі!

Бачить воєвода цю крамолу і думає: певно, їм інший такий самий мудрець що-небудь сказав. Ке-лиш я всіх учених припиню. Годі їм на моєму дворі годуватися та про мене, воєводу, книжки складати. А на той час учених тих стільки розвелося, що давно і в дворі воєводському не вміщаються. Стали вільним маніром жити та про воєводу книжки складати забули, а замість того стали іншими книжками торгувати та відомості випускати. І почав він над усіма книжними людьми лютувати... Зали-

шив на воєводському дворі мале число таких, що тільки жують губами та у воєводи до фалдочок, мимохідь, прикладаються, а решті звелів харчі припинити, а то й гірше...

Подивувалися сходяни з воєводиної лютості, та робити ж нічого,— відступились. Мовляв, діло не наше. Хто землю оре, хто чоботи шиє, хто промислами промишляє. У ситі роки, мовляв, їмо мало не досхочу, в голодні роки кору гриземо, на все воєводська ласка. Коли-небудь воєвода розсудить, знову милостивий стане. А вчені стали йому недогідні,— його діло, воєводське, а наша, мовляв, хата скраю.

Тільки дивляться людці, дивляться, що далі, то більше — чинить воєвода негаразд,— заходився вже казну розтринькувати: скликав іменитих купців — дав їм пільгу, скликав дворян — данини-податки скинув: ось, каже, вам моя ласка, щоб у разі чого мені на вас надію мати... Подивувались людці: роки ніби погані почались, з яких капіталів воєвода багатих людей обдаровує? Ну, та нехай. Нічого! Хоча, кажуть, не доп'ємо, не доїмо, та все ж, може, живі залишимося... Нехай потішить свою вдачу воєводську... Від черні бере, багатих обдаровує...

Знову тільки кланяються.

Бенкетує воєвода з іменитими боярами, улесливу мову слухає, аж пам'ять взяла та й підказала зоречитові слова: «і купець смирний, і боярин улесливий, і чернядь тільки шапки скидає... А небезпечні тобі, воєводі, земля-матінка та красне сонечко, та дзвінкі потоки веснянії...»

— Що б це означало? — каже собі воєвода,— і чи може таке бути? Ні, каже, не може,— а в самого щось смокче, і сам усе про весну думає, ще більше, ніж раніш, похмурий став.

Почув якось, що дітваки на вулиці пісню співають: «прийде, прийде весна красна». Він їх власною рукою давай за чуби скубти.

— Чого, мовляв, шибеники, радієте?.. Хто вам крамолу прищеплює?.. У школах, мабуть, погань ця завелась.

Зайшов у школу, а там учитель учням вірші читає:

Сонце зійде і спитає...

«А-а! — думає воєвода — Он воно що! Гаразд!»

І стало йому вчення ненависне. Ну, пристав Негодяєв

помітив це і давай на школи походами ходити. Прийде, розжене й вікна заб'є...

От приходить раз цей Негодяєв доповідати.

— Ну, що? — питає воєвода.

— Все, каже, гаразд, ніяких пригод немає, ваше воєводство.

— А про що говорять?

— Та мало й говорять. Дуже народ посмирнішав. Тільки, мовляв, і радості, що свято Христове та новий рік зустріти... А весна, мовляв, нині, примічають люди, буде рання та багатоводна...

Схопився тут воєвода, як ужалений. Звідки такі крамольні розмови пішли? Розшукати, хто про весну чутки неправдиві пускає.

Пішов Іван Негодяєв, покликав Іудушку Ухіна й звелів йому з домочадцями ходити по базарах, у доми і в двори заглядати та розшукати, звідки в людей розмови про новий рік, про ранню весну та про велику воду весняну. Приходить скоро після того Негодяєв з доповіддю.

— Чи розшукав, що наказано? — питає воєвода, сам темніший від ночі.

— Розшукав, ваше воєводство. Є в місті книжкова торгівля Сосноборського, там він цілу партію календаря пана Суворіна виписав. Народ купує...

— Як же,— воєвода каже,— ти мені цього своєчасно не доповів? Знаєш, хто такий Суворін?

Іван Негодяєв злякався.

— Вони, каже, справді що колись... Тільки давно покаялись...

Воєвода аж ногами затупотів. «Знаю, каже, я його каяття, а сам он календарі складає! Календарі відібрати, і котрі куплені раніше, тим вчинити ретельний розшук, і народові оповістити: цього разу ніякого їм нового року не буде, щоб і не чекали. Зрозумів? Я, каже, їм такий новий рік покажу!»

— Слухаю,— каже Негодяєв, і сам зараз же кинувся до Іуди Ухіна з домочадцями.

Почалися в усьому місті перебори. Сосноборського обшукали, а оскільки виявилося, що оний польського походження, то його ув'язнили, а статки відібрали в казну. Календарів він виписав сотні зо дві. Одну сотню знайшли в наявності, штук 80 по суворих об'явах принесли самі обиватели, благаючи їх за це не карати, мовляв, купили

вони не з наміром, а по простоті і не знаючи справжнього закону. Таких Іуда Ухін з Негодяєвим запроторили в тюрму, а про вчинок їх довели до воєводи, але воєвода звелів їх помилувати. А 20 штук календарів як у воду впало.

— Куди поділися? — питає воєвода Негодяєва.

— Не можу знати... А тільки, мабуть, так треба думати, що все зло від гуртків походить... Так звані гуртки саморозвитку, ваше воєводство!

— Що таке?

— Молоді люди збираються, книжки читають...

— І календарі теж?

— Не без того, ваше воєводство.

— Щоб цього не було.

Негодяєв, нітрохи не гаючись, збиратися для читання книг заборонив. Але крамольники зразу ж утворили, замість оних невинних гуртків, таємні товариства і, збираючись під покровом темних ночей, стали проміж себе читати календар пана Суворіна і вдаватися в кривотлумачення: скільки днів залишилося б іще до нового року, якби оний, тиранством воєводи Застарілого, не був у Сходянській окрузі скасований. А деякі, найбільш рішучі, додавали, що хай скільки не стараються Ухіни з Негодяєвими, а весни їм не стримати, яка до того ж цього року має настати не 9 березня, а набагато раніше...

Так уперше з'явилась у Сходянській окрузі крамола, і відтоді вже не вдавалося викоренити її, незважаючи ні на які Ухіних з Негодяєвими старання.

А воєвода все нудьгує.

Ухіни з Негодяєвими й раді: замість воєводу заспокоїти, вони тільки й стараються що-небудь нашептати та донести. Навіть один одного підсиджують. Приходить раз один Негодяєв з дрібних, подає воєводі листок відомостей. Подивився воєвода, прочитав. Нічого. Пожеж не було, від землетрусу, мору чи ворожої навали бог милував. Усе гаразд. Воєвода питає:

— Що ж тобі, малому Негодяєву, треба?

А той йому пальцем обережно показує: нагорі листка прописано: грудня 15-го числа.

— Ну, то що?

— А те, ваше воєводство, що завтра проставлять 16-е. До нового року усього два тижні... Яких же, ваше воєводство, ще календарів треба!

Скипів воєвода, покликав Негодяєва старшого...

— Це, каже, що в тебе робиться?

— Винен, каже, ваше воєводство... Річ, дійсно, небезпечна. Недодивився.

— То ж бо. Припинити всі відомості! Не треба мені.

А Негодяєв малий з-під руки вже тут.

— Дозвольте, каже, слово мовити. Не можна цього діла припинити: народу багато від цього годується. А можна інакше. Дозвольте мені газетину видавати, та жалуваннячко визначте. А інших потроху усунемо, не зразу.

— Добре,— каже воєвода.

Вийшли потім обидва Негодяєви, великий та малий, от великий і каже малому:

— Падлюка ти, Микишко, як є. Як же ти це діло влаштуєш? Адже й на твоїх відомостях однаково дні-місяці ставити доведеться.

А малий Негодяєв тільки осміхається.

— Навіщо справжні ставити? Можна які-небудь такі собі вигадати. А то назад лічити. Нині от 15, а завтра стане 14. Післязавтра — ще менше.

Подивився на нього старший Негодяєв, аж самому трошечки страшно стало.

— Ну,— каже,— Микишенько! Далеко підеш. Мене, старого Негодяєва, перенегодяїв!

А той каже: раді старатися.

Так і зробили. Почав Негодяєв малий відомості випускати. Вийшов перший нумер, дивом здивувалися сходяни: на газеті ото замість числа й місяця стоїть: «Мартобря 14», а на завтра вже 13 стало, та так назад і пішло. А іншим газетярам напоумлення... Ну, звісно, котрі тямкіші, самі стали так само писати: мартобря, мовляв, то й мартобря. Тільки два брати Невинномиські з товаришами засмутилися дуже: люди вони були солідні, писали до ладу, першими розумниками в місті славилися. І вже бувало, коли надрукують що-небудь у своїй газеті,— то завжди акуратно. І всі їм тому вірили. А тут ось пиши казна-що, курям на сміх. Зібрались вони гуртом, написали про всякі непорядки і пішли до воєводи. Тільки до воєводи їх не допустили, бо воєвода налякався: чого, каже, цим бунтівникам треба? І послав до них Негодяєва.

Вийшов Негодяєв до воріт, питає ввічливенько:

— Хто ви такі? Чого ради бунтуєте?

— Ми, ваше здоров'я, не бунтуємо, ми є Невинномиські і в роду нашому споконвіку бунтівників не було. А прийшли у своїй справі до воєводи, бо зазнаємо крайніх утисків.

— Яких, мовляв, утисків?

— А таких, що школи порозганяли і не дозволяють на відомостях місяці-числа ставити.

— Як, каже, не дозволяють? А це що? — І показує їм «Сходянські відомості», на яких стоїть ясно: мартобря 10-го числа.

— Даруйте, ваше здоров'я,— заволали Невинномиські гуртом,— нам цього сорому робити неможливо, бо ми люди солідні й завжди писали акуратно...

— А не хочете, каже, самі нарікайте на себе... Ми, каже, крамолу терпіти не можемо.

Пішли Невинномиські з товаришами від воєводського двору, вспіймавши облизня. Гомоніли проміж себе, гомоніли, аж сплакнули трохи. Деякі, мабуть, і не від того, щоб послухатися: чого ж, мовляв, гинути даремно? Та старші присоромили: коли, мовляв, це бачили, щоб Невинномиські так осоромились. Коли вже не можна нам правильні числа ставити, вийдемо зовсім без чисел!

Так і зробили: на другий день у Сходяному на одних відомостях стояло мартобря 9-го. Читають обиватели й кажуть: «Брешеш, підла душа, негодяєвський виродку. Зараз ми правильні місяць-число узнаємо, достеменно». Кинулися газетину Невинномиських купувати, аж там — чисто! Ніякого числа немає...

Засмутилися сходяни: календарів нема, а тепер от і з газети про число не дізнаєшся. Стали Невинномиським докоряти: «чому днів справжніх не показуєте: не вмієте ви за правду постраждати». А ті на відповідь: «а багато ви зоречитові допомогли, коли він правду сказав?»

А Негодяєв тимчасом воєводі нашіптує: якби, каже, не я, Невинномиські хотіли воєводський двір розорити, а тебе, воєводу, скасувати... Та я їх приборкав. А тепер, глянь, що роблять,— відомості без числа випускають, щоб усі твоє воєводине тиранство бачили. Звели мені їх до кінця розтрощити.

Та воєвода на ту пору розм'як. Заплакав тільки: «Гаразд, каже. Бачу я, що вони не хочуть мені, воєводі, втіхи зробити... Нехай! Коли-небудь я їм це пригадаю...»

І ще гірше засмутився. Ніхто вже його веселим і не

бачив. То замкнеться на воєводському дворі, на вишці, то знову не знати куди поїде. А й на люди вийде — радості мало. У давніші бувало часи піде Застарілий по вулицях, людцям любо-весело, в місті радісно. З одним порозмовляє, у другого спитає, до деяких навіть у доми заходив, дітей хрестив. А тут іде, кругом фіскали нишпорять, на зустрічних як вовки дивляться.

Бувало і в школи заходив. Людці тоді не дуже до шкіл охочі були: нащо, кажуть, витребеньки ці. То Застарілий сам їх картав, на розум напучував: «учення, каже бувало, світ, а невчення тьма. Учений, каже, і собі більше дістане, і мені, воєводі, недоїмку внесе». ...А нині самі сходяни збагнули, шкіл набудували, стали дітей туди ганяти. А Застарілий,— щоб ото йому радіти,— знову з-під брів вовком дивиться:

— Ач, каже, прорвало їх, стараються. Усе падлюкам календарі Суворіна читати хочеться...

А газетяр Негодяєв узяв таку силу, що навіть Іудушка Ухін став його боятися. Що Ухін з товаришами не дослухає, не додивиться, те Негодяєв у своїй газеті вже й надрукував, а то ще такого додасть, підла душа, чого й не бувало.

Прокинулись раз вранці Невинномиські, дивляться,— а люди їх цураються.

Узяли вони Негодяєвські відомості, а там он що видрукувано: «Оніï, каже, відомі розбійники й бунтівники, плекаючи в серцях своїх крамольні сподівання, склали в місті Сходяному товариство «любителів сонячного сходу». Нібито з невинної любові до краси природи, прикриваючись навіть прагненням прославити творця, ці лихі воєводи нашого ненависники, прокрадаючись під покровом ночі до урочища, іменованого Васьчин Умет, і звідти дивлячись на сонячний схід, віддаються нестямному радінню... Чого ж оніï радіють, і те, треба гадати, добре відомо братам Ухіним. Але від оних помічається недогляд, від чого воєводський інтерес іде до зменшення, а місто з округою — до останньої згуби».

А як воєвода і цього разу тільки заплакав («гаразд, мовляв, я їм і це пригадаю»),— то Негодяєв, вдавшись у несамовите про воєводський інтерес дбання, став самому воєводі докоряти за слабкість і при цьому в захваті вигукував: «Ну, удар мене, удар за це, удар за мою службу»...

Воєвода і його не вдарив і навіть за пильність похвалив і наказав проти Невинномиських вжити заходів. А саме звелів, щоб «такі зборища надалі припиняти всіма способами». Та як і після наказу багато крамольників, прокрадаючись повз сторожу, приходили на те місце і, дивлячись на сонце, зітхали, проливали сльози, а деякі навіть складали на честь того світила канти, то воєвода наказав «на горбі, звідки найперше показувалося сонячне проміння, поставити поліцейську будку, а коло будки околоточного наглядача Держиморду, з таким, до того ж, розрахунком, щоб, коли сонце першими променями над землею заграє, то на освітленому небосхилі постать Держиморди виступала б з повною ясністю, уособлюючи собою пильнуюче безнастанно начало влади...»

Брати Невинномиські наказові воєводи скорились і ходити на світанку до мизи перестали, але молоді сходяни, схильні до буйнодумства, не кинули цієї справи і навіть стали часом робити на Держиморду засідки та метати в нього каміння і поліна. З того часу пішло у Сході вже явне бунтарство й бешкетництво, і воно вже до кінця воєводствування Застарілого не переводилось.

Став тоді воєвода писати укази явні і таємно-підкидні. І раніше щодо законів у Сходянській окрузі не зовсім гаразд було: обиватель виконує, а Негодяєв топче. Та принаймні сходяни хоч знали, що їм виконувати належить, на що Негодяєв наступити може. А тут уже зовсім з пантелику збилися: напише воєвода указ та Негодяєва з Ухіним оповістить. Людці, нічого не знаючи, чинять за попередніми оповіщеними указами, а Негодяєви та Ухіни чинять їм воздаяння за указами таємно-підкидними.

Мартобря, числа отак 25-го, оповіщено, з барабанним боєм, щоб «обивателі з цього числа і надалі неухильно самовільний лік днів припинили, один одного про дні не питали б і на запитання відповідати не насмілювались. А на предмет звичайних благопотребних занять і для додержання черги корисних трудів — про зміну дня і нощі, що відбувається за законами природи — мають бути повідомлювані з пожежної міста Сходу каланчі, неодмінно».

А таємно-підкидний указ по команді говорив таке:

Секретно

Відомо, що багато неблагонамірених людей, прагнучи на погибель всієї округи до скасування воєводського чину, не спиняються ні перед чим. Помічено останнім часом, що онії з намови Невинномиських із товаришами,— обрали для своєї смути саме чергування денного й нощного плину, яке намагаючись прискорити, плекають у серцях надію, що ніби має постаги рівномірно весняний час. Чому маєте ви, Негодяєви з Ухіними, наглядати якнайретельніше. Щоб:

1) Віднині повідомляти про настання зміни дня і ночі з кожної пожежної каланчі підняттям прапора (день) або ліхтаря (ніч).

2) Наглядати найсуворіше, щоб цее відбувалося не частіше, ніж за законами природи належить, з таким при тому застереженням, що за всяке передчасне і зайве повідомлення винуватців буде покарано за всією суворістю цих підкидних законів.

3) Якщо ж котрий-небудь з чергових по каланчі, чи з природної людям властивої немощі, чи з іншої якої причини, не побачить своєчасно сонця, що вже сходить, то за цее такі чергові покарані бути *не* мають.

4) З таким однак розрахунком, щоб надалі до розпорядження,— не зовсім плин часу припинити.

Почався тоді в Сходяному справжній кінець світу. Встануть людці рано, на сонечко подивитись, аж з того боку, де йому схід буває,— Держиморда стоїть, сонце фалдочками від мундиру закриває. Хочуть крамниці відчиняти,— нема наказу, на каланчі ще ліхтар висить, та лойова свічка в ліхтарі чадить. Лягати захочуть, але на каланчі прапор теліпається, а ліхтаря нема. Значить, треба крамниці відчиняти. Зібралися іменити сходяни, пішли до Негодяєва скаржитися.

— Накажи, кажуть, брандмейстерові хоч порядку додержуватися...

— Він, каже, і додержується по закону.

— Та який же це закон?

— Таємно-підкидний...

— Ми, кажуть, коли так, до самого воєводи підемо.

— Ідіть, каже.

А сам уперед побіг: «так і так, каже, бунт!»

Вийшов воєвода до іменитих людей, вони перед ним на коліна. Давно не бачили, зраділи, сльозять, землю цілують: «Милостивець ти наш, ясне сонечко»...

— Чого треба?

— Та тільки й треба: нехай акуратніше з каланчі чергування часу сповіщають. Усім будемо задоволені...

Та хтось іще бовкнув:

— Календарі теж от...

Воєвода й спалахнув.

— Бачу, каже, що у вас на думці... Календарів захотілось... Мрійники!..

З тим і пішов.

Кинулися тоді сходяни до попів на подвір'я: «Ви ж, мовляв, чого дивитесь, адже вам до утрені давно треба дзвонити. Свято надворі!» А піп тільки бородою мотає: «Наказу, каже, не було».

— Який тобі наказ? Адже свято боже...

А він: «Усяка душа, каже, хай скоряється».

— Та чому,— людці кажуть,— скорятися?

А піп знову:

— Несть бо воєвода, аще не од бога...

Так і не добились пуття. Багато після того в розкол пішло... А тут Негодяєв молодший у своїй газеті знову статтю пустив: «Часи, каже, настали нестерпні». Людці читають і кажуть: правда! «Дніє, яко же нощ». І знову люди кажуть: і це правда. «Людіє, каже, мечуться, яко же стадо без пастиря». І це знову в акурат. «Єдин, каже, у нас пастир — воєвода-милостивець, а Невинномиські, як вовки люті, збаламутили стадо».

— Виходить,— кажуть сходяни,— і це правда.— Зібрались юрбою, давай Невинномиських, чим тільки попало, глушити.— Від вас, кажуть, скільки часу нам ніякого спокою немає.— Перебили тоді цього смирного народу без числа. «Ну, кажуть, тепер вже наш Застарілий заспокоїться, дасть народові перепочинок»...

Та тут, замість перепочинку, ще гірше лихо. Коли побивали Невинномиських з товаришами, одного, як видно, били не по-справжньому. Померти він помер, та перед смертю трошечки віддихався. Віддихався, підвів голову, подивився на народ, а народ уже прокинувся від лютості. Стоять кругом, дивляться, зітхають. Потім один каже:

— Прости ти нас, чоловіче добрий, Христа ради.

Дивляться, а він тільки усміхається, тихо так, та лагідно.

— Бог простить, каже їм, бог вас простить, бідні ви люди. Ви в своїй, каже, темноті в тій справі не винні... От, каже, як весняне сонечко над Сходянською округою зійде, красне, каже, весняне, гаряче... Не буде тоді ні воєводи Застарілого, ні Негодяєвих, а Ухіних і насіння переведеться... тоді ви й про мене згадайте. Я,

каже, в сирій землі порадуюсь. А тепер, каже, поховайте ви мене честь честю...

З тим і помер.

Засмутилися сходяни. За що стільки народу переглушили? Пішли з слізьми додому, а котрі жалісливіші та совісливіші, взяли того бідолаху на руки, принесли до церкви, труну збили, могилу викопали, давай ховати. Покликали попа, він був уже почав ризи надягати, та тут хтось із Ухіних шепнув: «от, мовляв, кого ховати будеш, воєводського супротивника. Коли б тобі не нагоріло». Піп ряску підібрав та заднім ходом із церкви втік, у проскурниці сховався. Бачать людці, нема попа. Підняли труну, понесли вулицями на цвинтар, самі «со святими упокой» усім народом співають. Понесли повз Застарілого, а він у вікно дивиться... Затрусився весь.

«От воно,— думає,— скасування йде».

Тут уже й Негодяєву старшому кінець настав. Прикликав його воєвода, чини, ордени зняв, розжалував його у пекарі; ти, мовляв, не вмієш порядку робити. Замість порядку в тебе смута.

Сходяни були зраділи: слава тобі господи, воєвода в нас опам'ятався. Навіть ілюмінацію з цього приводу без дозволу начальства запалили. Аж вийшло знову гірше: на місце Негодяєва воєвода прикликав старшого сержанта гвардії Морок-Могильного.

Сержант цей перше в поліції служив, тільки одного разу схибив. Був у місті великий парад, в церкві народу набилося сила-силенна. І хтось, людина без совісті, у воєводської тещі гаманець із кишені витяг. Прикликав тоді воєвода сержанта Морок-Могильного: «Ти, каже, в мене за парадами дивишся?» — «Я, ваше воєводство, це точно».— «Як же це в тебе такий випадок? Що хочеш, каже, те й роби, а щоб надалі цього ні в якому разі не було».

Думав-думав сержант Морок-Могильний, як зробити, щоб уже напевне цього ніколи трапитися не могло. Та й надумав: поставив біля церкви плашку невеличку, та й ката тут-таки. На дзвіниці задзвонили до церкви. Народ біля церкви збився, тиснуться всі, ніхто в церкву йти не хоче, бо біля паперті плаха. Приїжджає сам воєвода. «Що тут таке, каже. Ти що це видумав? Нащо плаху біля храму божого поставив?» — «А це, каже, ваше воєводство, я за вашим указом засіб надумав. Тепер уже

в мене на парадах злодіям годі красти. Стану я, каже, їм праву руку рубати... Лівою їм незручно».

Злякався тут воєвода.

— Як же ти, каже, злодіїв узнавати станеш?

— А нащо,— сержант відповідає,— мені їх узнавати: дуже клопоту багато, нема коли. Я, каже, хто в церкву йде, усім по правій руці відцюкаю, то вже тут і злодій не втече... Тільки ось вони супротивляться, дуже розпустилися. Накажи їм підходити. Будь ласка, панове. Нема чого тут!

— Дурень ти, дурень,— каже воєвода.— А коли злодій — та лівша. Ти мені весь народ перенівечиш! Доброму й перехреститися не буде чим, а злодій і лівшею тягати стане...— Покликав околоточних — звелів того сержанта забрати геть. І посадили його на цеп, бо згодом став уже на людей даремно кидатися.

Це діялось колись, а тепер згадав воєвода про сержанта, та просто з цепу — на місце Негодяєва й посадив.

Стогоном застогнало місто Схід з усіма передмістями й селами, стали Негодяєва згадувати, батьком рідним називати. Кинулися знову до попа: іди, кажуть, воєводі від писання скажи, може, послухає, знову Негодяєва поверне... А піп знову: «несть, аще не від бога».

— Невже,— кажуть,— і сержант теж од бога?

— А то від кого ж? Власть предержаща...

Іще більше тоді народу в розкол ударилось, а воєвода і вухом не веде. Думає: ну, тепер сержант уже в мене усіх втихомирить. А цепний сержант по місту тройкою літає, очі наче колеса крутяться, вуси немов дві шаблі турецькі, народ від страху від самого помирає...

А весна, замість ранньої, і зовсім не йде. Вже їй давно бути треба, а замість того кругом сніг лежить, ночами хуртовина виє, дерева під кригою ламаються. Прилетіли були перші ластівки, та незабаром померзли. А які не померзли, за тими сержант з архаровцями ганявся та на майдані голови відривав.

Засмутилися сходяни.— Видно, кажуть, і справді Застарілому дано таку владу, що може чергування часу припинити... Тільки Невинномиські ще трохи потішали. «Надійтесь, кажуть. Як уже гірше того, що тепер є, і бути більше нема чому, то, значить, піде справа на краще». Сержант над ними за те лютував, та вони не вгамовувались. А один молодий — самому воєводі на вулиці крик-

нув: «Брешеш, воєводо, не зможеш весну перемогти! Щезнете обидва з сержантом, як черва! Ще таких прикладів не бувало, щоб воєводськими наказами плин часу воістину касувався...» Схопили його, а як після розслідування виявилось, що оний крамольник читав історію, то підручники Іловайського наказано було попалити всі дощенту...

Кинувся тоді народ із Сходянської округи... Стали збирати пожитки, дітей та стариків на вози садовити, та за рубіж, де весну начальство не забороняє, потяглися. Довідався сержант, став військо збирати... Дивом здивувалися сходяни: ні з ким війни немає, а через місто військо йде, козаки скачуть, гармати гримлять. І все на рубіж. Облягли кордон,— звір не прошугне, птах не пролетить... Сержант задоволений:

— Тепер, каже, ваше воєводство, спіть спокійно,— я, каже, крамолу цю вивів, людці більше вже й не ждуть нічого: ні їм до весни, ні весні до них ходу немає...

Завмерла вся Сходянська округа... Чи то сонне, чи то мертве царство: люди ходять, озираючись, очманілі, брат брата, батько сина бояться...

Вдоволений воєвода Застарілий, сержанта Морок-Могильного похваляє.

. . . . . .

Стояв на рубежі з південного боку козак вартовий... Поставили козака, звеліли вартувати, щоб нікого за рубіж не пускати, а найпаче, щоб з-за рубежу не прийшло якоїсь небезпеки... Козак, звісно, людина служаща: поставили — стоїть; станеться що — він відповідатиме. Стоїть та дивиться: кругом сніг глибокий лежить, гайворонння над снігом літає...

Тільки раптом чує козак, дзюрчить щось, тихенько так, скрадаючись. Послухав він, послухав, потім оглядатися став: де б це? Оглядався, оглядався, потім хреститися почав... І радісно йому,— видно, і справді не подужати божої весни воєводськими наказами,— і боязко: що як отаке та в його варту трапиться. Не сподівався козак і зміни діждатися... Прийшла зміна,— пішов швидше, нічого не сказав.

Тільки в ніч глибоку, якраз опівночі,— раптом на рубежі з пищалі вдарили. А потім у другому місці, в третьому, почалась тріскотня по всій лінії. Заметушилися чергові, мчать туди-сюди ординарці та офіцери. Що таке?

З ким воювати, кого відбивати? «Весна, сяка-така, просмокталася через рубіж, дзюрчить усюди»... Слухають козаки, хрестяться. Обличчя у всіх радісні, тільки одвіту бояться.

Послали гінця до воєводи. Примчав гонець опівдні, а в місті північ на каланчі значиться. Сплять обивателі, віконниці всюди зачинені, сторожі в клепачки калатають... Сам тільки сержант по мертвому місту скаче, очима стріляє. Трапився йому гонець назустріч: «Стій, що за людина?»

— Гонець до самого воєводи!

— Розказуй мені, я тобі важливіший за воєводу.— Звісно, знахабнів сержант на всій своїй волі. Ну, козак бачить: начальство суворе.— Так і так, мовляв, вашество,— на рубежі весна просмокталася.

Мало сержант з коня не звалився, потім повернув коня, помчав до воєводиного двору, і козак за ним.

А вже по місту наче на сполох вдарили: ніхто, здається, і не чув, як козак сержантові про весну доповідав, а вийшло так, немов він те слово у великий дзвін гахнув. І сталося тут чудо-пречудо і диво-предиво: на каланчі ще ліхтар чадить, а по всьому місту без начальницького наказу віконниці відчиняються, народ на вулицю валить, обіймаються, наче на великдень, плачуть з радощів. І в усіх одне на думці: ну, видно, весна й справді за воєводські накази дужча!

Пішов по вулицях шум... А тут якраз ластівка прилетіла. Сіла пташка божа на воєводському паркані: цвірінь, цвірінь, цвірінь... Кинулися до неї архаровці, аж людці (раніше підлим звичаєм і самі допомагали) — тепер заважають та ніжки архаровцям підставляють...

На ту пору приїхав до воєводи Застарілого з іншої округи начальник якийсь: чув він, що життя в Застарілого добре, що хоче — робить, і захотілося йому подивитися, чи правда це.

— Правда,— каже Застарілий.— Усе можу. От, каже, нині я в себе весну заборонив...

А на ту пору на вулиці раптом з гармати гримнули.

— Це, мовляв, що?

— Це,— ординарець воєводський доповідає,— сержант по ластівках з гармат стріляє. Летить їх сила-силенна з-за рубежу...

— Для чого він це робить? — питає гість.

— А тому,— воєвода відповідає,— щоб людцям не кортіло. А то — все ж бо, дурні, весну піджидають...

Похитав гість головою.

— Ти б, каже, їм краще дозволив.

— Як же, каже, їм дозволити, коли в моїй окрузі діло ще до осені підходить? А за осінню, каже, ще літо піде...

Він уже й сам повірив своїй лічбі: думає,— і справді час назад пішов.

Подивився гість на воєводу та давай свої пожитки вкладати: з тобою, каже, лиха наживеш. Ти б, каже, хоч у календар Суворіна подивився.

— Календар? — каже воєвода,— та в мене тепер в окрузі жодного календаря не знайдеш. Від цих саме календарів у ваших округах воєводи перевелись, ніякої влади не стало. А я воєвода природний, у мене цих витребеньок немає...

— Ну, то прощай, щасливо зоставайся. А я в тебе й дня не залишуся, коли вже ти з весною воювати заходився Бувало це і в нас у давні часи, та добра від цього не бачили. Ти б хоч Іловайського підручника прочитав.

— Я й Іловайського всього попалив.

Поїхав гість, дивиться: в місті шумно й неспокійно. Опівдні сонце піднялося, гріти почало, з дахів капає, по вулицях струмки біжать. Сержант з командою скаче, по ластівках з гармат стріляє, народ розганяє. А народ уже не слухається. На стінах плакати якісь наклеєно, всі читають, на жердини теж листки від суворінських календарів начепили, носять по місту та все кричать:

— Весна прийшла! Геть сержанта!..

Народу все прибуває, ідуть до воєводського двору. А біля воєводського двору команда лопатами воду відгрібає, а вода все прибуває. Дивився воєвода з вікна, бачить, що команда не справляється, вискочив у всій парадній формі та давай і сам руками потоки весняні загороджувати... Оглянувся воєвода,— чує: не то що вже вода дзвенить, народ кругом над воєводою гуркоче... Махнув рукою, утік до себе на вишку. А народу дедалі більше та більше, загатили весь майдан, кричать:

— Весна прийшла. Давай нам сержанта на розправу...

Спробував воєвода вийти на ганок:

— Хто, каже, я по тутешньому місцю?

— Ти, кажуть, воєвода Застарілий, з весною воював, час назад повертав... Та ми супроти тебе нічого.

А подавай нам — хто тебе, Застарілого, навчив. Давай сержанта! Настановляй нам знову Негодяєва старшого.

Зв'язали сержантові руки й ноги та перед воєводськими очима у воду кинули. Поплив сержант, як колода, з потоками весняними, а на його місце — робити нічого — покликав воєвода Негодяєва.

Вийшов Негодяєв на ганок і каже народові:

— Моліться богу, православні. Воєвода, з великої ласки, дозволяє знову лік часу повернути.

— Це що ж вийде? — питають у нього.

— А вийде, що нехай тепер буде зимового Миколи. Через три місяці, дивись, і весну дозволимо.

Розлютився тут народ:— А, кажуть, підле насіння. Ви знову за старе. Та ні: нині уже весна прийшла, геть Негодяєва!

Схопили старого. Він кричить: «братці, календарі дозволимо!» Гаразд. Зв'язали та й кинули у воду слідом за сержантом.

— Тепер,— кажуть Застарілому,— настановляй ти нам Невинномиського старшого.

Заплакав воєвода.

— Дітоньки, таж він ворог мені споконвічний: календарі передержував та канти про весну складав.

— Те нам і любо. Весна прийшла! Настановляй Невинномиського.

Нічого робити. Покликав воєвода Невинномиського старшого. «Послужи ти мені, каже, забудь старе».

— Добре, ваше воєводство. Ми вам споконвіку слуги вірні були, тільки ви не вірили. Ось вас до чого Негодяєви, та Ухіни, та сержанти довели. Ну, та, може, якось діло поправимо. Тільки вже слухайте мене.— Вийшов він до народу, сивенький та благоліпний, і проливає радісні сльози:

— Діждалися ми, каже, світлого дня. Воєвода-милостивець весну дозволив: нехай, каже, буде! Тепер, братці, на землі мир, в человецех благовоління.

Послухали люди, головами хитають.— Яке, кажуть, тобі благовоління: вчора сержант з гармат по ластівках стріляв, завтра воєвода іншого архаровця знайде... Ти нам скажи, як нам назавжди цього сорому позбутися?..

Гомонить народ, а Невинномиський усе тільки в груди

себе б'є та сльози ллє.— Братці, каже, таж весну нам дозволили. Календар скоро новий надрукуємо...

— Ні, кажуть, поганий і цей. Давай нам з Невинномиських та завзятішого.

Гомоніли, гомоніли, навіть і бійки немало було. Цілу ніч воєвода на своїй вишці дрожем дрижав. А ранком прийшли знову до нього виборні й кажуть:

— Ось що, Застарілий: їдь ти від нас собі якнайдальше. Гріх тільки через тебе виходить... Та й перед іншими округами соромно. Зробимо ми тепер у себе, як у людей.

— Дітоньки,— воєвода каже,— навіщо мене проганяти? Я воєводський мундир скину, справницький надягну, от і гаразд!

— Ні, кажуть, не згодні!

— Думи вам заведу!..

— Ми й самі заведемо, без тебе. А з тобою сором самий. Знову, так і дивись, примудришся, почнеш потоки весняні руками загороджувати.

Робити нічого. Сів воєвода в колясочку,— покотив геть з округи із сімейством. Їде дорогою,— а кругом уже поля зеленіють, воєводі аж дивно: — Ех, каже, трошечки в мене сержант маху дав! Через те все й вийшло.

На полях людці землю орють, ніхто перед воєводою шапки не скидає, на станцію приїде, тільки самі роззяви й дивляться на нього, посміхаються. Розсердився воєвода, так і хочеться йому крикнути:

— Хто я по тутешньому місцю?

Та тільки заплаче...

Зирк, на одній станції народ з'юрмився. «Що таке,— думає воєвода.— Чи не одумались мої людці, чи не знову мене назад повернути бажають?» Аж ні, це, кажуть, ми зоречита з чудської землі зустрічаємо, якого воєвода за правду заслав...

І справді,— підкочує до станції зоречит, борода сива по пояс. Народ «ура!» кричить, з пошаною його зустрічають.

І зустрілися на станції воєвода з зоречитом. Упізнав той воєводу.

— Ех, каже, дурний ти, дурний, воєводо, не хотів ти мене слухати. Говорив я тобі про потоки весняні...

— То ж бо говорив. Я й остерігався.

— Якби,— каже зоречит,— не ваша Застарілих ма-

нера,— що не дасте ви людям слова сказати, зразу ж фельд'єгерськими в далекі волості засилаєте,—то я б тобі, воєводі, тоді ж об'явив. Народ у тебе був смирний та слухняний, ні від купців, ні від бояр, ні від черняді небезпеки тобі не було.

— Знаю, від сонця красного та від потоків весняних. Так і вийшло.

— То ж бо і вийшло через те, що ти мене не дослухав. Хотів я тобі сказати: остережись тільки воювати з сонцем красним, та з весною, та з потоками весняними. Людці в тебе напрочуд смирні, правив би ти до смерті.

Узяв він тут колишнього воєводу й вивів на підгірок. З підгірка далеко видно: кругом поля стеляться, ліси темніють, річки по землі зміяться й виблискують. На нивах орачі орють, наче мурашня повзає. І де такий мурах проповзе, земля, як бархат, почорніє. І вже половина землі чорна...

— Дивись, каже, дурний ти чоловіче. Чи розумієш ти цю силу велику? Була земля вся біла від снігу, господь сніг зігнав. А людина її мало не всю немов бархатом ріллею вкриє. А ти, дурний воєводо, із своїм сержантом хотів велике земне поривання стримати і назад повернути. З весною боротися надумав...

Подивився воєвода навколо й зітхнув: «дурний я, дурний! Невже я це все задержати хотів?» А зоречит каже:

— Ти б, воєводо, з кожної весняної билинки тішитись повинен. Ти б, воєводо, дивився, щоб ніхто весні-матінці і великій народній роботі заважати не міг. Ти б великому діланню допомагати повинен: побачив ти, що в твоїй окрузі нова билинка з'явилась, ти б і ту пригрів та обкопав. Дізнався ти, воєводо, що в твоїх людців нова думка в головах засвітилась,— ти б і їй допоміг та підтримав... Або хоч не заважав би, і то б добре! І йшло б у твоїй окрузі велике ділання, і благословляли б тебе усі роди. А прийшов би час, ти ж би сам у себе й переміну зробив... А ти,— смішно сказати,— з календарями воювати заходився, по ластівках із гармат стріляв, а те й забув, що іноді й каміння... та що каміння — календарі з підручниками,— і ті супроти тебе заволати можуть.

«Кінець твоїй справі, воєводо Застарілий, і не пізнаєш до того місця свого. Амінь!..»

Так воно й вийшло. Завелися після того в Сходянській

окрузі нові порядки, думи та собори. Перший час не зовсім було спокійно, так що навіть інколи вулиця на вулицю ходила і волость на волость. Все сперечалися, як краще влаштувати. І не раз на ту пору Застарілі підсилали відставних околоточних, щоб народові про них нагадували: мовляв, ось при кому спокійно було. Та людці тільки сміялися:

— Це ті, що руками потоки весняні ловлять та назад повертають. Не треба! Якось уже переб'ємося, а на цей сором не згодні.

Так і перевівся рід Застарілих воєвод у Сходянській окрузі.

1899 р.

МОЄ ПЕРШЕ ЗНАЙОМСТВО З ДІККЕНСОМ

І

Перша книжка, яку я почав читати по складах, а дочитав до кінця вже досить вільно, був роман польського письменника Корженевського,— твір талановитий і написаний в доброму літературному тоні. Ніхто після цього не керував вибором мого читання, і один час воно набрало строкатого, випадкового, можна навіть сказати, авантюристського характеру.

Я йшов у цьому за моїм старшим братом.

Він був старший од мене років на два з половиною. В дитинстві ця різниця багато значить, а брат щодо цього був честолюбний. Прагнучи всіляко відгородитися від «дітей», він присвоїв собі різні привілеї. По-перше, завів тростинку, з якою гуляв по вулицях, якось особливо розмахуючи нею. Цей привілей було за ним визнано. Старші сміялися, але тростинки не відбирали. Трохи гірше було, що він зробив собі запас тютюну і став привчатися курити потай від батьків, але при нас, молодших. З цього, правда, нічого не вийшло: його нудило, і тютюн він тримав більше із чванства. Та коли батько якось довідався про це, то спочатку дуже розгнівався, а потім вирішив: «Нехай малий краще читає книжки». Брат одержав «два злотих» (30 коп.) і підписався на місяць в бібліотеці пана Буткевича, який торгував на Київській вулиці папером, картинками, нотами, підручниками, зошитами, а також давав за плату книжки для читання. Книжок було не дуже багато і більше все товар як на ті часи ходовий: Дюма, Євгеній Сю, Купер, Таємниці різних дворів і, здається, вже тоді знаменитий Рокамболь...

Брат і цьому своєму новому праву надав характеру привілею. Коли я одного разу спробував заглянути в книжку, залишену ним на столі, він вирвав її у мене з рук і сказав:

— Іди геть! Тобі ще рано читати романи.

Після цього я тільки потай, в його відсутність, брав книжки і, весь на сторожі, ковтав сторінку за сторінкою.

Це було дивне, строкате і дуже пряне читання. Ніколи було читати підряд, доводилося знайомитись із зав'язкою і потім стежити за нею врозбивку. І тепер багато що з прочитаного тоді уявляється мені немов повитий туманами пейзаж. З'являються, неначе у просвітах, яскраво осяяні острівці і зникають... Д'Артаньян, що виїздить з невеликого міста на кумедній шкапі, постаті його друзів мушкетерів, убивство королеви Марго, деякі злодіяння єзуїтів із Сю... Всі ці образи з'являлися і зникали, сполохані кроками брата, щоб потім знову виникнути вже в іншому місці (в дальшому томі), без зв'язку в дії, без окреслених характерів. Поєдинки, напади, засади, любовні інтриги, лиходійства і неминуче їх покарання. Часом я мусив розлучатися з героєм в найкритичніший момент, коли його наскрізь проколювали шпагою, а тимчасом роман ще не був закінчений і, значить, лишалося місце для найболісніших здогадів. На мої несміливі запитання — чи ожив герой і що сталося з його коханою в той час, як він ледве животів із шпагою у грудях,— брат відповідав з суворою поважністю:

— Не займай моїх книжок! Тобі ще рано читати романи.

І ховав книжки в іншому місці.

Через деякий час, однак, йому набридло бігати в бібліотеку, і він скористався ще одним привілеєм свого віку: став посилати мене міняти йому книжки...

Я дуже зрадів з цього. Бібліотека була далеченько від нашого дому, і книжка лишалася в моєму розпорядженні протягом всієї дороги. Я став читати на ходу...

Ця манера надавала самому процесові читання характеру своєрідного і, так би мовити, азартного. Спочатку я не вмів пристосуватися як слід до вуличного руху, рискував потрапити під візників, натикався на прохожих. Досі пам'ятаю поважну постать якогось поляка з сивими підстриженими вусами і широким обличчям, який,

коли я ткнувся у нього, взяв мене за комір і з глузливою цікавістю роздивлявся деякий час, а тоді відпустив з якоюсь відповідною сентенцією. Але з часом я прекрасно вивчився лавірувати серед небезпек, здалеку помічаючи через обріз книжки ноги зустрічних... Ішов я поволі, часом спиняючись на поворотах, жадібно стежачи за подіями, поки не підходив до книгарні. Тут я нашвидку проглядав розв'язку і, зітхнувши, входив до Буткевича. Звичайно, прогалин залишалось багато. Рицарі, розбійники, оборонці невинності, прекрасні дами — все це якимось вихором, наче на шабаші, проносилося в моїй голові під гуркіт вуличного руху і уривалось без зв'язку, дивно, загадково, дратуючи, розпалюючи, але не задовольняючи уяви. З усього «Кавалера de Maison rouge» я пам'ятав тільки те, як він, переодягнений якобінцем, міряє кроками плити в якомусь залі і в кінці виходить з-під ешафота, на якому страчено найкращу з королев, з хусткою, червоною від її крові. Чого він прагнув і яким чином потрапив під ешафот, я не знав дуже довго.

Думаю, що це читання завдало мені багато шкоди, залишаючи в голові химерні і нісенітні звивисті сліди пригод, затуманюючи обличчя, характери, привчаючи до поверховості.

II

Одного разу я приніс братові книжку, здається, зброшуровану із журналу, де, перегортаючи по дорозі сторінки, я не міг звичним оком розшукати звичайну нитку пригод. Характеристика якоїсь високої людини, суворої, неприємної. Купець. У нього контора, в якій «звикли торгувати шкірами, але ніколи не вели справ з жіночими серцями...» Мимо! Яке мені діло до цієї нецікавої людини! Потім якийсь дядько Смоль веде дивні переговори з небожем у крамниці мореплавних речей. Ось нарешті... стара жінка викрадає дівчинку, дочку купця. Але й тут все кінчається на тому, що жебрачка знімає з неї плаття і заміняє його лахміттям. Дівчинка приходить додому, її поять тепленьким і кладуть у ліжко. Жалюгідна і нецікава пригода, до якої я поставився дуже зневажливо: чи ж такі ще пригоди бувають на світі! Книжка викликала у мене рішуче упередження, і я не користався з нагоди, коли брат залишав її.

Та ось одного разу я побачив, що брат, читаючи, розреготався, як божевільний, і потім часто відкидався із сміхом на спинку розхитуваного стільця. Коли до нього прийшли товариші, я заволодів книжкою, щоб довідатися, що ж такого смішного могло статися з цим купцем, який торгував шкірами.

Якийсь час я навпомацки блукав по книжці, натикаючись, наче на вулиці, на цілий ряд персонажів, на їх розмови, але ще не схоплював головного: струменя діккенсівського гумору. Передо мною промайнула фігурка маленького Павла, його сестри Флоренси, дядька Смоля, капітана Тудля із залізним гаком замість руки... Ні, все ще нецікаво... Тутс з його любов'ю до жилетів... Дурень... Чи варто описувати такого йолопа?..

Та ось, перегорнувши сторінки про смерть Павла (я взагалі не любив, коли описують смерть), я раптом спинив свій нестримний біг по сторінках і застиг, наче зачарований:

«— Завтра ранком, міс Флой, тато їдуть...

«— Ви не знаєте, Сусанно, куди він їде? — спитала Флоренса, опустивши очі в землю».

Читач, мабуть, пам'ятає далі. Флоренса тужить за померлим братом. Містер Домбі тужить за сином... Мокра ніч. Дрібний дощ сумно стукотів у заплакані вікна. Зловісний вітер пронизливо завивав і стогнав навколо будинку, немов нічна туга поняла його. Флоренса сиділа сама у своїй траурній спальні і гірко плакала. На башті годинник пробив північ...

Я не знаю, як це сталося, але тільки з перших рядків цієї картини,— вся вона постала передо мною, як жива, кидаючи яскраве світло на все, прочитане уривками доти.

Я раптом виразно відчув і смерть незнайомого хлопчика, і цю ніч, і цю тугу самотності і темряви, і відлюддя в цьому місці, овіяному смутком недавньої смерті.. І тужливе падання дощових краплин, і стогін, і завивання вітру, і хворобливий трепет чахлих дерев... І страшенну тугу самотності бідної дівчинки і суворого батька. І її любов до цього сухого, жорсткого чоловіка, і його жахливу байдужість...

Двері до кабінету відчинені... не більше, як на волосину, але все-таки відчинені... а завжди він замикався. Дочка із завмираючим серцем підходить до щілини.

В глибині блимає лампа, кидаючи навколо тьмяне світло. Дівчинка стоїть біля дверей. Ввійти чи не ввійти? Вона тихенько відходить. Але промінь світла, що падає тонкою ниткою на мармурову підлогу, сяяв для неї променем небесної надії. Вона повернулася, майже не знаючи, що робить, вхопилася руками за половинки трохи відхилених дверей і... ввійшла.

Мій брат за чимось вернувся в кімнату, і я ледве встиг вийти до його приходу. Я спинився і чекав. Візьме книжку? І я не довідаюся зараз, що буде далі. Що зробить цей суворий чоловік з бідолашною дівчинкою, яка йде вимолювати у нього краплини батьківської любові. Відштовхне? Ні, не може бути. Серце в мене билося болісно і сильно. Так, не може бути. Нема на світі таких жорстоких людей. Нарешті, це ж залежить від автора, і він не наважиться відштовхнути бідну дівчинку знов у самотину цієї моторошної і страшної ночі... Я так страшенно хотів, щоб вона знайшла, нарешті, любов і ласку. Було б так добре... А якщо?..

Брат вибіг в шапці, і незабаром вся його компанія пройшла двором. Вони йшли кудись, мабуть, надовго. Я кинувся знов у кімнату і схопив книжку.

«...Батько її сидів за столом в глибині кабінету і наводив лад в паперах... Пронизливий вітер завивав навколо будинку... Але нічого не чув містер Домбі. Він сидів, поринувши у свою думу, і дума ця була важча, ніж легка хода несміливої дівчини. Проте він повернувся до неї обличчям, суворим, похмурим, якому загасаюча лампа надавала якогось дикого виразу. В понурому погляді його було тепер запитання.

«— Тату! Тату! Поговори зо мною...

«Він здригнувся і швидко скочив із стільця.

«— Що тобі? Чого ти прийшла сюди?..

«Флоренса бачила: він знав — чого? Яскравими літерами полум'яніла його думка на дикому обличчі... Пекучою стрілою вп'ялася вона у відштовхнуті груди і вирвала з них протяжний завмираючий крик страшного розпачу.

«Нехай пригадає це містер Домбі в грядущі роки. Крик його дочки зник і завмер у повітрі, але не зникне й не завмре у тайниках його душі. Нехай пригадає це містер Домбі в грядущі роки!..»

Я стояв з книжкою в руках, приголомшений і гли-

боко вражений і цим завмираючим криком дівчини, і вибухом гніву й розпачу самого автора... Навіщо ж, навіщо він написав це?.. Таке жахливе і таке жорстоке. Адже він міг написати інакше... Але ні. Я відчув, що він не міг, що було саме так, і він тільки бачить цей жах і сам так само вражений, як і я... І от до завмираючого крику бідної самотньої дівчинки долучається розпач, біль і гнів його власного серця...

І я повторював за ним з ненавистю і жагою помсти: так, так, так! Він пригадає, неодмінно, неодмінно пригадає це в грядущі роки...

Ця картина враз освітила для мене, наче блискавка, всі уривки, що так байдужно мелькали при поверховому читанні. Я з сумом згадав, що прогаяв стільки часу... Тепер я вирішив використати решту: я жадібно читав ще години дві, вже не відриваючись до приходу брата... Познайомився з милою Поллі, мамкою, що пестила бідну Флоренсу, з хворим хлопчиком, який питав на березі, про що говорить море, з його ранньою хворою дитячою мудрістю... І навіть закоханий Тутс видався мені вже не таким дурнем... Почуваючи, що незабаром повернеться брат, я нервово ковтав сторінку за сторінкою, знайомлячись ближче з друзями і ворогами Флоренси... І на задньому фоні весь час стояла постать містера Домбі, вже тим значна, що приречена на жахливу кару. Завтра дорогою я прочитаю про те, як він, нарешті: «пригадає в грядущі роки»... Пригадає, але, звичайно, буде пізно... Так і треба!..

Брат вночі дочитував роман, і я чув знову, як він то реготав, то, охоплений гнівом, ударяв по столу кулаком...

III

На ранок він мені сказав:

— На от, віднеси. Але дивись мені, недовго...

— Слухай,— наважився я спитати,— з чого ти так сміявся вчора?..

— Ти ще дурний і однаково — не зрозумієш... Ти не знаєш, що таке гумор... А втім, прочитай ось тут... Містер Тутс освідчується Флоренсі і раз у раз поринає у кладезь мовчання...

І він знову зареготав заразливо і дзвінко.

— Ну йди. Я знаю, ти читаєш на вулицях, і євреї називають тебе вже мешігінер. До того ж тобі ще рано читати романи. Ну, та цей, якщо зрозумієш, можна. Тільки все-таки, дивись, не ходи довго. За півгодини бути тут! Дивись, я записую час...

Брат був для мене великим авторитетом, але все ж я знав твердо, що не повернуся ні за півгодини, ні за годину. Я не думав тільки, що вперше у житті вчиню щось подібне до публічного скандалу...

Звичною ходою, але повільніше, ніж звичайно, пішов я вулицею, весь заглиблений в читання, спритно, однак, лавіруючи за звичкою поміж зустрічних. Я спинявся на поворотах, сідав на лавки, де вони були коло воріт, машинально підводився і знову йшов далі, уткнувшися в книжку. Мені вже важко було, як раніше, стежити тільки за дією по одній ниточці, не оглядаючись на всі боки і не спиняючись на другорядних особах. Все стало надзвичайно цікаво, кожна особа почала жити своїм життям, кожний рух, слово, жест врізувалися в пам'ять. Я мимоволі зареготав, коли мудрий капітан Бенсбі, під час відвідин його корабля граціозною Флоренсою, запитує у капітана Тудля: — Товаришу, чого хотіла б хильнути ця дама? — Потім розшукав освідчення закоханого Тутса, який випалює за одним духом: «добридень, міс Домбі, добридень. Як ваше здоров'я, міс Домбі? Я здоровий, дякувати богові, міс Домбі, а як ваше здоров'я?..»

Після цього, як відомо, юний джентльмен зробив веселу гримасу, але, вважаючи, що радіти нема чого, глибоко зітхнув, а розміркувавши, що сумувати не слід, зробив знову веселу гримасу і, нарешті, поринув у кладезь мовчання, на самісіньке дно...

Так само, як і брат, я розреготався над бідним Тутсом, звернувши на себе увагу прохожих. Виявилося, що провидіння, якому я вручав свої безтурботні кроки на досить людних вулицях, привело мене майже до самого кінця. Попереду виднілася Київська вулиця, де була бібліотека. А я, захопившись окремими сценами, ще далеко не дійшов до тих «грядущих років», коли містер Домбі повинен пригадати свою жорстокість до дочки...

Мабуть, ще й тепер недалеко від Київської вулиці, в Житомирі стоїть церква св. Пантелеймона (здається, так). В той час між якимсь виступом цієї церкви і су-

сіднім будинком була заглибина, ніби ніша. Побачивши цей затишний куточок, я зайшов туди, сперся об стіну і... час полинув над моєю головою... Я не помічав уже ні гуркоту вулиці, ні тихого польоту хвилин. Як зачарований, я ковтав сцену за сценою, без надії дочитати все до кінця і не в силі одірватись. В церкві задзвонили до вечерні. Прохожі часом спинялись і здивовано дивились на мене в моєму захистку... Їх постаті докучливими, невиразними плямами вирисовувалися в полі мого зору, нагадуючи про вулицю. Молоді євреї — народ жвавий, верткий і насмішкуватий — кидали іронічні зауваження і про щось настирливо запитували. Одні проходили, інші зупинялися... Купка зростала.

Один раз я здригнувся. Мені здалося, що квапливою ходою пройшов брат, розмахуючи тростинкою... «Не може бути,— заспокоював я себе, але все-таки став швидше перегортати сторінки... Друге одруження містера Домбі... Гордовита Едіф... Вона любить Флоренсу і з презирством ставиться до містера Домбі. Ось, ось, зараз почнеться... «Нехай пригадає містер Домбі...»

Але тут моє зачарування було несподівано перерване: брат, який встиг сходити в бібліотеку і повертався звідти здивований тим, що не знайшов мене, звернув увагу на купку єврейської молоді, яка зібралася коло мого захистку. Ще не знаючи предмету їхньої цікавості, він протиснувся крізь них і... Брат був запальний і вважав порушеними свої привілеї. Тому він швидко ввійшов у мій притулок і схопив книжку. Інстинктивно я намагався удержати її, не випускаючи з рук і не відриваючи очей... Глядачі шумно раділи, сповнюючи вулицю реготом і криками...

— Дурень! Зараз закриють бібліотеку,— крикнув брат і, вирвавши книжку, побіг вулицею. Я, збентежений і присоромлений, пішов за ним, весь ще під владою прочитаного, супроводжуваний юрбою єврейських хлопчаків. На останніх, нашвидку перегорнутих сторінках передо мною промайнула ідилічна картина: Флоренса заміжня. У неї хлопчик і дівчинка, і... якийсь сивий старик гуляє з дітьми і дивиться на внучку з ніжністю і печаллю...

— Невже... вони помирилися? — спитав я, зустрівши брата, який повертався з бібліотеки, задоволений, що встиг ще взяти новий роман і, значить, не залишився

без читання на святковий день. Він був відхідливий і вже тільки сміявся з мене.

— Тепер ти вже остаточно мешігінер... Здобув надовго популярність... Ти питаєш: чи простила Флоренса? Так, так... Простила. У Діккенса завжди кінчається перемогою доброчесності і примиренням.

Діккенс... Дитинство невдячне: я не дивився на прізвище авторів книжок, які давали мені втіху, але це прізвище, таке сріблясто-дзвінке і приємне, зразу запало мені в пам'ять...

Так от як я вперше,— можна сказати на ходу,— познайомився з Діккенсом.

1912 р.

ЗМІСТ

Стор.

Чудна. *Перекл. Ф. Гавриша* 3
Сон Макара. *Перекл. Ф. Гавриша* 19
Ат-Даван. *Перекл. С. Скляренка* 46
Вогники. *Перекл. О. Ільченка* 85
В поганому товаристві. *Перекл. М. Шумила* 86
«Ліс шумить». *Перекл. Ф. Гавриша* 143
Сліпий музикант. *Перекл. Ф. Гавриша* 164
Парадокс. *Перекл. А. Шияна* 283
Мить. *Перекл. А. Шияна* 300
Ріка грає. *Перекл. за редакцією А. Хуторяна* 310
Стій, сонце, і не рушся, місяцю! *Перекл. за редакцією А. Хуторяна* 332
Моє перше знайомство з Діккенсом. *Перекл. М. Рудинської* . . 359

Редактор *С. А. Захарова*
Художник *Б. А. Коваленко*
Художн. редактор *К. К. Калугін*
Техн. редактор *С. М. Клокова*
Коректор *Є. Г. Тарасевич*

Владимир Галактионович КОРОЛЕНКО. Избранное.
(На украинском языке).

БФ 01751. Здано на виробництво 27/X 1955 р. Підписано до друку 5/I 1956 р.
Формат 84×108¹/₃₂. Паперових арк. 5,75. Друк. арк. 18,86 + 1 вкл.
Обл.-вид. арк. 19,79. Ціна 7 крб. Зам. 1723. Тираж 15 000.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Головвидаву Міністерства культури УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.